

А. В. Андрушко

**ГЕРОНТОЛОГІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ:
КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА,
ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТА ЗАПОБІГАННЯ**

Монографія

*За редакцією доктора юридичних наук,
професора В. М. Поповича*

УДК 67.511

ББК 343.91

А 66

Монографія присвячена комплексному дослідженню геронтологічної злочинності. Наведено кримінологічну характеристику вказаного виду злочинності та з'ясовано її причини і умови. Досліджено значення похилого віку в механізмі реалізації кримінальної відповідальності. Розроблено комплекс заходів запобігання геронтологічній злочинності та сформульовано низку рекомендацій, спрямованих на удосконалення кримінального законодавства України.

Може бути корисною для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вузів та факультетів, працівників правоохоронних органів, всіх, кого цікавлять проблеми кримінології та кримінального права.

Науковий редактор:

Попович В.М. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач кафедри кримінології та кримінально-правових дисциплін Закарпатського державного університету

Рецензенти:

Фесенко Є.В. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України

Кулик О.Г. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України

Бурдін В.М. – кандидат юридичних наук, доцент, заступник декана юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Рекомендовано до друку Вченою радою Закарпатського державного університету (протокол № 2 від 11 листопада 2010 р.)

ISBN 978-617-596-023-3

© Андрушко А.В., 2011

© Поліграфцентр "Ліра", 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I. СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ І УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ ГЕРОНТОЛОГІЧНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ	8
1.1. Тенденції депопуляції та старіння населення в Україні як фактор актуалізації дослідження геронтологічної злочинності ...	8
1.2. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку законодавства у сфері протидії геронтологічній злочинності. ...	23
Розділ II. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕРОНТОЛОГІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ	41
2.1. Сучасний стан та структура геронтологічної злочинності ...	41
2.2. Особа злочинця та потерпілого похилого віку	69
Розділ III. ЗНАЧЕННЯ ПОХИЛОГО ВІКУ В МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	94
3.1. Проблеми осудності осіб похилого віку	94
3.2. Проблеми застосування покарання до осіб похилого віку.	112
Розділ IV. ДЕТЕРМІНАНТИ ГЕРОНТОЛОГІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ЇЙ	140
4.1. Причини та умови геронтологічної злочинності	140
4.2. Кримінологічна характеристика заходів запобігання геронтологічній злочинності	158
4.3. Кримінально-правові заходи протидії геронтологічній злочинності	181
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207
ДОДАТКИ	243

ВСТУП

Проблема протидії геронтологічній злочинності привертає увагу науковців та світової громадськості у зв'язку з тим, що останніми десятиліттями у загальній популяції практично всіх країн світу намітилась тенденція зростання кількості людей похилого віку. В Україні ця проблема загострюється тим, що починаючи з 1992 року старіння суспільства відбувається не лише за рахунок скорочення середньої тривалості життя громадян, а й через перевищення смертності над народжуваністю, тобто в результаті прямої депопуляції (скорочення) чисельності населення. При цьому демографічна ситуація стрімко ускладнюється через вимирання працездатного населення. Між переписами 1959 і 2001 років частка осіб у віці старшому за працездатний (понад 60 років для чоловіків і понад 55 років для жінок) зросла на 11,3 % (з 13,5 % у 1959 р. до 24,8 % у 2001 р.).

Попри те, що вказана проблема має кримінологічний та кримінально-правовий аспекти, обумовлені зростанням кількості злочинів, що вчиняються особами та проти осіб похилого віку, наявні на сьогодні дослідження присвячені в основному вивченню соціально-економічних, медичних, культурних та інших негативних наслідків, викликаних депопуляцією та старінням населення.

Незначна кількість кримінологічних досліджень присвячена лише окремим аспектам геронтологічної злочинності. Зокрема, це праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як Є. Азарова, Ю. М. Антонян, М. М. Бабаєв, О. В. Барсукова, М. В. Войтін, Т. М. Волкова, М. М. Гернет, В. В. Голіна, О. М. Гришко, О. М. Джу́жа, А. І. Долгова, А. П. Закалюк, М. Ф. Заменгоф, І. Ю. Карепанова, І. І. Карпець, Ю. Д. Криворучко, В. М. Кудрявцев, В. А. Кулакова, О. М. Литвак, Е. Б. Мельникова, Р. І. Михеев, М. А. Неклюдов, В. П. Петков, Е. Ф. Побегайло, В. М. Попович, Ю. Є. Пудовочкін, П. В. Пучков, П. В. Разумов,

Ю. О. Репецька, Т. Є. Сарсенбаєв, Т. В. Темаєв, В. В. Тирський, В. О. Туляков, В. І. Шакур, Д. А. Шестаков, Г. Й. Шнайдер та ін.

Поряд з цим, погіршення в Україні демографічної структури суспільства, збільшення майже удвічі кількості геронтологічних злочинів, що викликане не лише старінням населення, а й складною соціально-економічною та криміногенною ситуацією, зумовлює нагальну необхідність проведення багатоаспектного комплексного дослідження причин, умов, стану протидії та шляхів підвищення ефективності заходів запобігання геронтологічній злочинності. В той же час комплексні кримінологічні дослідження проблем запобігання геронтологічній злочинності в Україні відсутні.

Окрім питання кримінальної відповідальності осіб похилого віку та осіб, що вчинили злочини проти останніх, досліджували такі вчені, як В. В. Антипов, В. І. Антипов, А. А. Байбарін, О. В. Барсукова, Л. С. Белогриц-Котляревський, Л. В. Борових, С. В. Бородін, В. М. Бурдін, Є. Б. Дороніна, Ю. І. Євстратов, В. В. Єсіпов, П. Д. Калмиков, О. Ф. Кістяківський, А. П. Козлов, О. В. Лохвицький, Р. І. Михеев, М. А. Неклюдов, В. Г. Павлов, Т. А. Плаксіна, С. В. Познишев, О. М. Попов, П. В. Разумов, О. Д. Сітківська, Г. І. Солнцев, В. Д. Спасович, М. С. Таганцев, В. В. Тирський, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, В. Б. Хатуєв, В. Л. Чубарєв та ін. Водночас аналіз законодавства свідчить, що вітчизняний кримінальний закон з питань врегулювання особливостей відповідальності осіб похилого віку та кримінально-правової охорони вказаних осіб від злочинних посягань потребує удосконалення.

Недостатня розробленість переважної частини зазначених кримінологічних та кримінально-правових проблем й обумовлює актуальність теми монографічного дослідження.

Метою роботи є кримінологічне вивчення геронтологічної злочинності, оцінка сучасного стану заходів запобігання і протидії цьому виду злочинності та формування пропозицій щодо їх подальшого удосконалення.

Для досягнення цієї мети було поставлено такі завдання:

1) визначити етимологічні, методологічні та складові елементи поняття «геронтологічна злочинність»;

2) здійснити аналіз закономірностей впливу депопуляції і старіння населення на динаміку та структуру геронтологічної злочинності;

3) визначити стан та необхідний рівень розробки досліджуваної проблеми в кримінологічній та кримінально-правовій науці на сучасному етапі;

4) дослідити основні етапи становлення та розвитку законодавства у сфері протидії геронтологічній злочинності;

5) здійснити кримінологічний аналіз сучасного стану геронтологічної злочинності та визначити її місце у структурі злочинності;

6) провести кримінологічне вивчення характерних особливостей особи злочинця та потерпілого похилого віку;

7) проаналізувати питання осудності осіб похилого та старечого віку, розглянути проблему верхньої вікової межі кримінальної відповідальності та доцільності встановлення її в законодавстві України;

8) проаналізувати значення похилого віку для призначення особі кримінального покарання та його відбування;

9) з'ясувати причини та умови геронтологічної злочинності;

10) розробити комплекс заходів запобігання геронтологічній злочинності;

11) сформулювати рекомендації по вдосконаленню законодавства України у сфері протидії геронтологічній злочинності.

Емпіричну базу дослідження становлять дані, отримані при аналізі матеріалів 470 архівних кримінальних справ, розглянутих судами України у 2001–2010 рр.¹, матеріали опублікованої судової практики, а також результати анкетування 253 осіб (зокрема й суддів, слідчих, адвокатів, працівників міліції).

Теоретичну основу монографічного дослідження становлять наукові праці з кримінології, кримінального та кримінально-

¹ Із них 190 про злочини, вчинені особами похилого віку, та 280 – щодо цієї категорії осіб. Переважно це справи, розглянуті судами Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Вінницької, Хмельницької, Житомирської, Кіровоградської, Чернігівської та Сумської областей.

виконавчого права. Різноманітність проблеми обумовила звернення до праць з геронтології, геронтопсихіатрії, психології, соціології, суїцидології, демографії тощо.

Оснoву роботи складає дисертаційне дослідження «Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика та запобігання», захищене автором 9 вересня 2010 року у спеціалізованій вченій раді Д 26.732.01 в Державному науково-дослідному інституті МВС України.

Автор висловлює щирю вдячність за постійну підтримку та мудрі поради своєму науковому керівникові – доктору юридичних наук, професору, заслуженому юристу України **Поповичу Володимиру Михайловичу**.

За цінні зауваження та поради, висловлені під час захисту дисертації та у процесі роботи над монографією, глибоку вдячність висловлюю офіційним опонентам та рецензентам дослідження – доктору юридичних наук, доценту **Фесенку Євгенію Володимировичу**, кандидату юридичних наук, старшому науковому співробітнику **Кулику Олександрю Георгійовичу** та кандидату юридичних наук, доценту **Бурдіну Володимиру Миколайовичу**.

Слова щирої подяки адресую також батькам та дружині.

Розділ I

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ І УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ ГЕРОНТОЛОГІЧНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

1.1. Тенденції депопуляції та старіння населення в Україні як фактор актуалізації дослідження геронтологічної злочинності

Якщо ще порівняно недавно проблема старіння людської популяції практично не привертала до себе уваги, то сьогодні її актуальність є очевидною. Погіршення соціально-економічної та криміногенної ситуації в Україні, поєднане з тенденціями депопуляції населення, впливає не лише на небачені досі темпи старіння суспільства, а й на незадовільне реагування держави на причини відтворення цих негативних процесів, що, зрештою, позначається на негативній динаміці зростання геронтологічної злочинності (від грецького gerontos – старий), під якою в науковій літературі розуміють злочинність осіб похилого віку [286, с. 22, 52]. Разом з тим схожість переважної частини причин та умов злочинності з боку та стосовно осіб похилого віку, необхідність комплексного пізнання цих нібито різних, але по суті тісно взаємопов'язаних і однаково суспільно небезпечних проблем, вимагає необхідність їх одночасного вивчення. Виходячи із зазначеного та низки інших факторів, що будуть розкриті нижче, до складу геронтологічної злочинності ми включаємо не лише злочини осіб похилого віку, а й злочини, вчинені щодо таких осіб. По-перше, схожість соціально-економічних та морально-психологічних причин відтворення обох

складових геронтологічної злочинності зумовлює схожість заходів їх усунення. По-друге, ці складові однаково впливають на деморалізацію суспільства та депопуляцію населення, бо є прикладом, який заставляє молодих людей задуматись чи варто народжувати на цей світ дітей, якщо їх чекає не лише приниження в активній частині життя, а й така невтішна старість. Ця мотивація, доповнена високою смертністю кинутого напризволяще населення, й утворює феномен депопуляції, що, як відомо, означає перевагу смертності над відтворенням населення [265, с. 410].

У свою чергу під старінням населення (демографічним старінням) розуміють збільшення частки людей похилого віку в загальній чисельності населення [95, с. 117].

Як відомо, старіння населення в Україні викликане не просто депопуляцією, а скороченням народжуваності та зростанням смертності працездатного населення, міграційними процесами. В окремих ж країнах (передусім високорозвинених державах Заходу) навпаки спостерігається збільшення тривалості життя та зниження рівня смертності [158, с. 14]. Дані ООН свідчать про зростання динаміки демографічних показників старіння населення планети Земля. Якщо в 1955 р. кількість людей у віці 65 років і старше у всіх країнах складала 143 млн. (5,2 %), у 1975 р. – 232 млн. (5,7 %), то в 1990 р. – 328 млн. (6,2 %), а у 2005 р. вже 475 млн. (7,1 %). На 2025 р. прогнозується їх збільшення до 822 млн., що становитиме 9,7 % всього населення Землі [135]. Згідно доповіді Комітету експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), найближчим часом у країнах, які розвиваються, буде проживати дві особи похилого віку із кожних трьох, тоді як у 1960 р. цей показник становив 50 % [135].

Нині кількість людей, яким за 60, складає близько 629 млн. Тенденція старіння населення, на думку фахівців, дає змогу прогнозувати, що ця цифра, ймовірно, виросте майже до 2 млрд. у 2050 р., коли кількість людей похилого віку вперше в історії людства перевищить кількість дітей (0–14 років) [327].

Необхідно наголосити на тому, що відповідно до статистичних даних ООН, у світовому масштабі темпи зростання населення

похилого віку складають 2,6 % в рік, тобто значно випереджають темпи зростання населення в цілому, які складають 1,1 % в рік. Очікується, що у будь-якому разі до 2050 року кількість населення похилого віку буде збільшуватись випереджаючими у порівнянні з іншими віковими категоріями темпами [326].

На наш погляд, зазначені процеси потребують виваженого системного аналізу та врахування при кримінологічному прогнозуванні (насамперед довгостроковому). Своєчасні дослідження дозволять адекватно реагувати на нові виклики, що стосуються зміни динаміки і структури злочинності взагалі та запобігати зростанню геронтологічної злочинності зокрема.

Відзначимо, що однією із найбільш характерних рис глобального старіння населення планети є виражене зростання кількості людей у віці 75 років і старше в популяції людей похилого віку. Експерти Комітету ВООЗ відзначають, що проблема полягає не лише в тому, що збільшується кількість населення, але й у тому, що відзначається його подальше «постаріння», оскільки зростає кількість людей, що живуть довше. Група старих людей, при відсутності симетричного відтворення населення, створює додаткові труднощі для систем охорони здоров'я та соціального забезпечення [135]. Додамо, що зазначений фактор впливатиме й на загальні показники злочинності. Більше того, як буде показано нижче, це дає підставу окремим дослідникам робити висновки про поступове зменшення злочинності в найближчому майбутньому. Очевидно, така думка має під собою ґрунт, оскільки відомо, що стримуючим фактором кримінальної поведінки може бути сам вік та ті психофізіологічні зміни в організмі людини, що супроводжують старіння.

Прослідкуємо тенденції старіння населення в окремих країнах світу.

Е. В. Карюхін зазначає, що найбільш інтенсивне зростання кількості населення похилого віку прогнозується в Азії, позаяк очікується різке збільшення кількості осіб похилого віку в Китаї та Індії: ймовірно, до 2020 р. у цих країнах кількість людей похилого віку зросте на 270 млн. Між 1980 та 2020 рр., ймовірно, відбудеться

збільшення кількості населення країн, які розвиваються, на 95 %, у той час як людей похилого віку – на 240 % [135].

Проблема старіння населення в Китаї є гострішою, ніж у будь-якій іншій країні світу. Ще у 2005 році в Китаї нараховувалось 144 млн. мешканців старше 60 років – це 11 % населення держави. Очікується, що приблизно у 2045 р. Китай вийде на рівень 30 % [276].

Згідно з даними Американської асоціації пенсіонерів (1996 р.), у 1995 р. кожний восьмий американець був старший за 65 років, що складало в США 33,5 млн. людей (12,8 % населення). З 1900 по 1995 рік тривалість життя осіб старше 65 років в середньому збільшилась на 17,4 роки. За період з 1930 по 1980 рік популяція людей похилого віку в США збільшилась у 4 рази. Збереження цих темпів росту прогнозується до 2030 року. За цей період вік кожного п'ятого американця буде перевищувати 65 років [135].

Старіння населення відображають і демографічні показники багатьох європейських країн. Наприклад, в Німеччині у 1993 році відсоток людей старше 65 років складав 15,4 %, а до 2025 р. він може сягнути 23,3 %. У Великобританії в 1993 р. даний показник складав 15,8 %, при цьому до 2025 р. зростання очікується до 21,5 %. У Франції в 1993 р. відзначено 14,7 % людей старше 65 років, а збільшення до 2025 р. складе 22,6 %. В Італії у 1993 р. питома вага людей похилого віку була 15,5 %, а до 2025 р. вони будуть складати майже чверть населення країни. Близькі до цих показники можна очікувати і в ряді інших західно- та східноєвропейських країн. Так, у Швеції в 1993 р. частка осіб старше 65 років серед усього населення складала 17,6 % (один із найвищих в Європі), до 2025 р. цей показник збільшиться до 23,7 %. В Швейцарії відповідно: у 1993 р. – 14,6 % людей похилого віку, до 2025 р. – 22,4 % [135]. Не виключено, зазначає Е. В. Карюхін, що до 2040 р. близько 30 % населення вказаних країн буде старше 60 років [135].

Проблема демографічного старіння особливо ускладнюється тим, що народжуваність в країнах Заходу увесь час знижується (через пізні шлюби, часті розлучення, високий рівень зайнятості жінок, їх спрямованість на кар'єру тощо) і вже впродовж багатьох років не забезпечує відтворення населення. Це призводить до того, що

старіє все суспільство в цілому. Середній вік усього населення Італії, Німеччини та Японії перевищив 40 років, у Великобританії наблизився до цієї цифри. До середини нинішнього століття на кожного пенсіонера може виявитися лише одна людина працездатного віку [220, с. 1]. «Смертю Заходу» назвав прогнозовані катастрофічні наслідки депопуляції та старіння населення в країнах Європи і в США відомий американський політик Патрик Б'юкенен [66].

Важливо також звернути увагу на складні демографічні процеси в країнах-сусідах України.

На думку російських демографів, постаріння населення Росії почало особливо проявлятися з кінця 50-х – початку 60-х років. Частка осіб у віці 60 років і старше зросла з 9 % у 1959 р. до 16,7 % в 1993 р. Нині Росія стала однією з «найстаріших» країн світу, частка людей похилого віку в загальній чисельності населення якої перевищила 20 %. Отже, п'ята частина населення Російської Федерації (далі – РФ) – це особи пенсійного віку [135; 61, с. 62–63].

Аналогічна ситуація має місце в Білорусі, де на кінець 2007 р. нараховувалось 2 млн. 90 тис. людей похилого віку, що складає 21,5 % від загальної кількості населення країни [325].

У Польщі, відповідно до прогнозів експертів, відсоток населення у віці понад 65 років до 2025 року збільшиться з 13 до 21 % [394], а у 2060 році він сягне 36,2 % [412]. Подібні тенденції очікують також Угорщину [210; 303], Словаччину [234] та Румунію [210; 302].

Наведені вище дані дають змогу зробити наступний висновок: прискорені темпи старіння населення притаманні фактично всім країнам світу. З огляду на це, ймовірно, в усіх цих країнах об'єктивно відбуватиметься й трансформація динаміки та структури злочинності. Тому нам видається, що дослідження особливостей геронтологічної злочинності з метою її запобігання та ефективної боротьби з нею є актуальним не лише для України (що буде показано нижче), а й для всіх держав з подібною демографічною ситуацією.

Світові процеси старіння населення не оминули й України. І ситуація тут виглядає не менш катастрофічно. Як зазначають історики

С. В. Кульчицький та І. В. Субботіна, демографічне старіння в Україні, незважаючи на відсутність соціальних потрясінь у 1960-х – першій половині 1980-х рр., що могли б призвести до великих демографічних втрат і бути перешкодою соціально-економічному розвитку, поступово наростало з другої половини ХХ століття [198, с. 21; 333, с. 3, 9]. Цей факт, безумовно, викликає особливе занепокоєння.

Розподіл населення України за основними віковими групами (у порівнянні з попередніми роками) прекрасно ілюструють дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [74]. Із них видно, що між переписами 1959 і 2001 років частка осіб у віці старшому за працездатний (понад 60 років для чоловіків і понад 55 років для жінок) зросла на 11,3 % (з 13,5 % у 1959 р. до 24,8 % у 2001 р.).

Слід відзначити, що вітчизняні тенденції депопуляції та старіння населення характеризуються певними особливостями, які необхідно враховувати при дослідженні геронтологічної злочинності.

За рівнем тривалості життя, наголошує В. Гаташ, Україна посідає передостаннє місце у світі, випереджаючи лише Росію, а за темпами вимирання – перше. Причому фахівці відзначають нетипову структуру смертності в країні – третину померлих становлять люди працездатного віку. Українці живуть в середньому на 10–12 років менше, аніж жителі країн ЄС, а передчасна смертність українських чоловіків працездатного віку – вища у три-чотири рази [75, с. 15; 290, с. 25]. Проявилася ще одна негативна тенденція – з 2005 року фіксується зростання смертності серед дітей до року і кількість мертвонароджених дітей [67; 75, с. 15; 138]. Причини цього називають різні: неналежний рівень оснащення медичних закладів, гострий брак дитячих лікарів, збільшення природжених вад, які все частіше зустрічаються у немовлят, зокрема інфікованість СНІДом та іншими невиліковними хворобами від матерів, тощо.

За якихось 12 років (1989–2001 рр.) чисельність населення України зменшилась на 5,22 млн. чол. Відомо, що відповідна тенденція має місце й після 2001 року. Якщо ще в 1991 р. народжуваність перевищувала смертність, то, скажімо, у 2002 р. в країні померло на 373 тис. більше, ніж народилося. За прогнозами фахівців,

за умови збереження негативних демографічних тенденцій, населення України у 2026 р. буде складати від 40 до 43 млн. чол., що приблизно на 10 млн. поступатиметься показникам початку 90-х рр. [217, с. 19]. Кризова демографічна ситуація, що в останні роки загострилася, продовжує ускладнюватись і набирати катастрофічного характеру.

Такий стан речей, безумовно, вимагає з'ясування причин депопуляції та старіння населення. Очевидно, що вони зумовлені різноманітними факторами. Не вдаючись у поглиблений їх аналіз, зазначимо, що для нашого дослідження важливо підкреслити наступне. На наше переконання, відповідальність за прогресуючу демографічну кризу несе державна влада, що не змогла відвернути стрімкого падіння народжуваності, небачених показників смертності, не забезпечила достойного рівня життя, не захистила осіб похилого віку від протиправних посягань. Проголосивши в Конституції України 1996 року, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3), держава не створила дієвих механізмів реалізації цього та інших важливих конституційних положень. Цілком зрозуміло, що сказане більшою чи меншою мірою стосується всіх громадян, однак очевидно, що передусім на узбіччі опинилися саме люди похилого віку, адже їм нині доводиться найважче. До проблем із здоров'ям, що їх мають практично всі у цьому віці, додаються проблеми «кризи пенсійного віку», катастрофічного зниження якості медичного обслуговування населення, фактичного відторгнення літніх людей суспільством, мізерного матеріального забезпечення тощо.

Абсолютно очевидно, що подібні проблеми з часом лише відтворюються й набувають масштабності. Якщо негайно не втрутиться держава, то «розв'язувати» їх буде смерть і депопуляція.

Повертаючись до аналізу демографічної ситуації, яка, поза сумнівом, впливає й на динаміку та структуру злочинності, наголосимо, що зазначені процеси безпосередньо відображаються на співвідношенні працездатного і непрацездатного населення. Відповідно, поступово зростає і демографічне навантаження на насе-

лення працездатного віку: з 318 осіб пенсійного віку на 1000 осіб працездатного віку в 1990 році до 424 осіб у році 2001. Ще гіршою виглядає демографічна картина сільської місцевості, що відображається і на демографічному навантаженні. Для порівняння: на 1 січня 2001 року в містах воно становило 340 пенсіонерів на 1000 жителів працездатного віку, а в селах цей показник досяг аж 561 особу пенсійного віку на 1000 працездатних [235].

Видається, що зазначені тенденції відобразатимуться на динаміці та структурі сільської злочинності.

Експерти наголошують, що внаслідок практичного вичерпання потенціалу демографічного зростання, в перспективі демографічне навантаження в Україні неминуче збільшуватиметься. Варто відзначити, що починаючи з 2010 р. за межу працездатного віку виходить численне покоління перших післявоєнних років народження – періоду демографічного «вибуху» (1946–1955), а вступає до цієї вікової групи, навпаки, нечисленне покоління періоду найнижчої народжуваності – 90-х років. За прогнозом, у 2025 році на 1000 чол. населення працездатного віку вже припадатиме 561 особа пенсійного віку, тобто в 1,4 рази більше, ніж сьогодні [206, с. 29–30]. А це означає наступне: дедалі менша кількість працівників-платників податків повинна утримувати постійно зростаючу кількість пенсіонерів. Це, безумовно, посилюватиме соціальну напругу, негативно позначиться на здорових відносинах між поколіннями, що впливатиме й на динаміку геронтологічної злочинності.

Таким чином, суттєві демографічні зміни зумовлені значним зменшенням народжуваності, зростанням смертності, особливо населення в працездатному віці. До цього додається формування від'ємного сальдо зовнішніх міграцій (переважно за рахунок впливу на роботу за кордон людей в працездатному віці). Все це призводить до ще більшого зростання частки людей похилого віку в загальній структурі населення. Тривала ж економічна криза вкрай загострила проблеми фінансового забезпечення пенсіонерів. На сьогодні ризик зубожіння для людей пенсійного віку, зазначають вітчизняні економісти, майже вдвічі перевищує середній по країні [206, с. 29]. Тому, аналізуючи сучасний стан та структуру

геронтологічної злочинності, визначаючи її детермінанти, необхідно мати це на увазі. Дослідження свідчить, що основою запобігання злочинності осіб похилого віку має бути вирішення нагальних соціально-економічних та правових проблем, що дозволило б підвищити матеріальний рівень осіб похилого віку, належним чином забезпечити їх соціальний та кримінально-правовий захист. Держава зобов'язана зробити все, щоб захистити людей похилого віку. Інакше, на нашу думку, не уникнути ефекту доміно в зростанні криміногенного потенціалу і злочинності у суспільстві. Адже подальше зростання показників геронтологічної злочинності сприятиме наростанню соціального антагонізму, негативно вплине на моральний клімат у суспільстві та на рівень життя, що, як відомо, само по собі впливає на рівень злочинності.

Екстраполюючи сформульовану В. М. Поповичем дефініцію криміногенного потенціалу [264, с. 114] на наше дослідження, можемо визначити його як сукупність деструктивно-руйнівних, викликаних старінням населення та неготовністю держави до нових викликів чинників, що обумовлюють зростання геронтологічної злочинності.

Факт швидкого старіння населення не може не вплинути на всі аспекти життя вітчизняного, та й будь-якого іншого суспільства. Старіння приносить чимало проблем для оточуючих як в державному, так і в мікросоціальному масштабі. Вітчизняні економісти Е. Лібанова та В. Яценко, що спеціально аналізували соціально-економічні наслідки старіння населення України, наголосили на наступних проблемах:

- збільшення витрат на робочу силу і скорочення попиту на працю;
- ухилення від сплати податків, подальший перелив капіталу і робочої сили до тіньової економіки;
- збільшення бюджетного дефіциту, що призводитиме до зростання інфляції;
- нестача коштів для належного державного фінансування соціально-культурної сфери, насамперед освіти, охорони здоров'я, науки тощо;

- загострення «конфлікту поколінь» між пенсіонерами й тими, хто працює і фінансує пенсійні виплати;
- подальше зниження мотивації праці, приватних заощаджень та інвестицій, що лише поглиблюватиме економічну стагнацію [206, с. 29].

Процес людського старіння без симетричного відтворення населення тягне за собою негативні соціально-економічні наслідки, які призводять до зростання витрат на утримання дедалі більшої маси непрацездатних за віком людей. Для вивчення соціально-економічних наслідків старіння населення України, зазначає В. Мудрик, важливо з'ясувати дві тенденції. Перша призводить до того, що питома вага дітей-утриманців через зниження народжуваності зменшується, а це, в свою чергу, сприяє зростанню доходів на душу населення. Друга тенденція, мабуть, більш сильна, полягає в поступовому збільшенні частки літніх осіб і в зростанні витрат на їх утримання та, як наслідок, у зниженні доходів на душу населення. Саме збільшення витрат на утримання непрацездатних осіб може стати вирішальним моментом у їх відчуженні від родини, колективу, суспільства [235]. Зростання соціальної напруги створює проблему так званої геронтофобії, зневажливого ставлення до старих, ігнорування їхніх проблем, домашнього насильства та інших правопорушень (у т.ч. й злочинів), жертвами яких стають особи похилого віку.

Фахівці наголошують, що диспропорції між рівнем народжуваності та старінням населення мають значний вплив на економіку всіх країн світу. Так, у Німеччині вже сьогодні вік пенсіонерів напружує національні фінанси, оскільки якщо в 1950 р. 60-річний громадянин ФРН сподівався прожити до 76 років, то сьогодні – до 81 [217, с. 19]. Передбачається, що 2040 року на 100 працюючих в США нараховуватиметься 47 пенсіонерів, а ось в Японії, Італії, Іспанії та більшості країн Східної Європи – понад 100 [217, с. 19].

Суттєве зростання середньої тривалості життя змушує деякі європейські держави дедалі частіше вдаватися до непопулярних заходів. Приміром, Швеція здійснила реформування державної пенсійної системи. Згідно з новим законодавством шведи можуть

йти на пенсію у 61 рік, але фіксованої дати не передбачено. Ті, хто працюють до 65 років, матимуть можливість отримувати більшу пенсію [217, с. 19].

У США загальний пенсійний резерв 2002 року очікувався на рівні 7 трлн. дол., у Великобританії та Японії – по 1,5 трлн. дол. Ці астрономічні цифри не є, однак, показником благополуччя. Як підкреслює відомий учений, голова Міжнародного товариства геронтологів Жорес Медведєв, пенсії формуються з надходжень і прибутків основного капіталу, і головна проблема полягає в тому, що цей капітал зростає повільніше, аніж кількість самих пенсіонерів [220, с. 11]. Втім, економічний «вантаж» пенсіонерів зростає не лише у зв'язку із збільшенням їхньої кількості, а й у результаті непропорційно високих витрат сфери охорони здоров'я на хвороби, пов'язані із старістю. Сьогодні пенсіонери в країнах ЄС поглинають майже 70 % усіх витрат на медицину [220, с. 11]. Якщо в 2000 р. у США витрати на охорону здоров'я для людей у віці понад 65 років становили 2,3 % ВВП, то в 2024-му вони сягнуть 6 %, а в 2080 році – 13,7 % ВВП [153, с. 20]. На кожні нові ліки, введені в практику для лікування інфекційних захворювань, зазначає Ж. Медведєв, припадає близько ста ліків, розроблених для лікування вікових патологій [220, с. 11].

На сучасному етапі розвитку українського суспільства зазначені проблеми знаходяться на початковому етапі свого подальшого прогресу. Втім, вже найближчим часом, зважаючи на теперішній стан демографічних тенденцій, вони стануть серйозним викликом для України. Викликом серйозним передусім тому, що Україна абсолютно не готова до таких змін: розбалансованою є економіка, управління, пенсійна система, недієвим відповідне законодавство тощо.

Підкреслюючи важливість вирішення вказаних проблем, не можна забувати того, що люди похилого віку в силу своїх психолого-фізіологічних особливостей є специфічною категорією населення, яка потребує підвищеної уваги з боку суспільства та держави. Без їх підтримки достойна старість неможлива. Літні люди мають бути соціально активними, відчувати свою потрібність, їх соціальні ролі

повинні бути багатоманітними, а не обмежуватись лише сімейно-побутовими рамками.

Слід наголосити, що криминогенність цього контингенту поступово зростає. Результати наших досліджень засвідчують, що якщо в 2001 році особами похилого віку було вчинено 1,75 % від загальної кількості злочинів, то в 2008 році – вже 2,75 % (вибірка – 400 злочинів). На фоні негативних соціально-економічних змін, загострення житлових проблем, послаблення сім'ї та загального зниження моральності, злочинність осіб похилого віку, поза сумнівом, зростатиме й надалі.

Старіння є важливим процесом в організмі людини, коли відбуваються суттєві фізіологічні та психологічні зміни. В процесі старіння поступово втрачається фізична сила, психологічна гнучкість та здатність до адаптації, слабшають інтелектуальні можливості. Вчені наголошують, що в похилому, а тим більше старечому, віці люди перестають вчиняти злочини не тому, що виправились, стали іншими, а в силу того, що згасли їх інтелектуальні та вольові потенції, втрачені професійні навички, вони хворі та немічні. Через ці причини чимало із таких осіб, особливо ж якщо вони дезорганізовані, опускаються на соціальне дно, спиваються, ведуть бродячий спосіб життя. Ці люди й раніше не були ідеальними, але старість, вважає Ю. М. Антонян, часто прискорює процес їх остаточної та безповоротної деградації [21, с. 69; 23, с. 13].

Ми переконані, що вирішення цих проблем не має зводитись лише до заходів матеріального та медичного забезпечення людей похилого віку. В основі їх злочинної поведінки лежить й психологічне неблагополуччя, особистісний дискомфорт. Окрім сказаного вище, необхідно враховувати проблему так званої «кризи пенсійного віку» [2, с. 663; 110, с. 73–85; 267, с. 11, 15, 16; 405]. Як наголошує Н. В. Забеліна, «вихід на пенсію позбавляє людину похилого віку статусу. Вона більше не працівник, що приносить користь державі, не глава сім'ї і не активний споживач» [110, с. 79]. Цей період виявляється іноді найважчим у житті старіючої людини, котра може відчутти себе непотрібною, викинутою із соціуму. Вихід на пенсію є тією межевою лінією, яка відділяє «життя до» і «життя

після», етапом, коли особа постає перед новою реальністю, новими турботами. Видається, що далеко не кожен, досягши похилого віку, здатен справитися з такими проблемами самотужки. Мусимо визнати, що українці почали боятися старості, причому не лише через загрожуюче жебрацьке існування на злиденну пенсію. Причина цього полягає у відторгненні старої людини суспільством, в байдужості оточення до її проблем.

Видається, що комплекс згаданих та інших невіршених проблем сьогодення сприяє прогресуванню процесів старіння, підштовхує осіб похилого віку до суїциду, зрештою, провокує їх кримінальну поведінку. Забезпечити достойне старіння кожній людині має держава, її соціальні установи, інститути громадянського суспільства та, звичайно, найближче оточення, передусім сім'я.

Прикро визнавати, однак серйозною проблемою сучасності є стабільно зростаюча кількість злочинів, що вчиняються щодо осіб похилого віку. Так, якщо у 2001 році щодо вказаної категорії осіб було вчинено 9,75 % від загальної кількості злочинів, то в 2008 році їх кількість зросла до 13 % (вибірка – 400 злочинів). При цьому слід враховувати порівняно невелику частку осіб похилого віку у структурі суспільства (близько 25 %), а також підвищену латентність таких злочинів, що зумовлена низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. З огляду на це, можна стверджувати, що проблема злочинності щодо осіб похилого віку стоїть надзвичайно гостро.

Шанобливе ставлення до осіб похилого віку є нормою будь-якого цивілізованого суспільства, основою його нормального розвитку, запорукою спадкоємності поколінь. Забезпечення його, на наше переконання, є обов'язком держави. Видається, що для цього у неї є всі необхідні важелі впливу. Одним із них має бути підвищена кримінально-правова охорона осіб похилого віку від злочинних посягань. Прикро, та мусимо констатувати – на фоні тотальної комерціалізації та принизливої для людини меркантилізації суспільства, зниження загального рівня його моральності, переоцінки багатьох цінностей спостерігається байдуже, а подекуди й зневажливе ставлення до таких осіб.

Зрозуміло, що будь-яке насильство щодо осіб похилого, а тим паче старечого, віку є особливо небезпечним, оскільки можливості захисту останніх є мінімальними, а наслідки злочинних посягань для вказаної категорії осіб можуть бути набагато тяжчими через їх підвищену уразливість [308, с. 55].

Необхідно особливо наголосити на тому, що останнім часом самотні люди похилого віку зіткнулися з цинічними шахраями, які готові на усе, аби тільки заволодіти найдорожчим – житлом стареньких. Внаслідок обурюючих діянь, люди похилого віку виявляються викинутими на вулицю, де нема у кого чекати на допомогу. При цьому латентність таких діянь є надзвичайно високою, позаяк злочинці використовують найрізноманітніші махінації, користаються самотністю старих, їх поганими звичками (приміром, зловживання алкоголем). Не зупиняються вони й перед убивствами. І хоч увага з боку засобів масової інформації до таких злочинів є традиційно високою, все ж реальна боротьба з ними відчувається недостатньою мірою.

Серйозною вбачається нам і проблема сімейного (домашнього) насильства щодо людей похилого віку. Саме в сім'ї, відзначають учені, слід шукати коріння насильства, як широко поширеного явища в нашому житті [1, с. 67]. Найближчі люди, що мали б бути надійною опорою для стареньких, вчиняють цинічні, іноді жорстокі вчинки щодо останніх. Т. Є. Сарсенбаєв та Е. К. Турдубаєва наголошують, що в більшості випадків особи похилого віку не здатні захистити себе і нерідко не бажають визнати, що з ними погано поводяться, особливо ж якщо винуватцем таких діянь є особа, яка за ними доглядає. Здебільшого вони віддають перевагу мовчанці, побоюючись бути покинутими чи підданими репресіям або ж через бажання уникнути незручностей, ганьби [308, с. 56; 351, с. 14–15].

Важливу роль у справі захисту осіб похилого та старечого віку від злочинних посягань повинен відігравати кримінальний закон. Водночас, видається, що вітчизняне законодавство у цій частині містить немалі резерви для вдосконалення. Така ситуація є неприйнятною. В сучасних умовах, коли в науці кримінального права активно обґрунтовується необхідність подальшої гуманізації

кримінально-правової політики, забувають про потребу посиленої охорони найбільш незахищених прошарків населення.

З огляду на викладене вище, наголосимо на очевидній важливості проблеми злочинності осіб похилого віку та злочинності щодо останніх. Проблему цю, на наш погляд, необхідно розглядати комплексно, всебічно аналізуючи її причини та умови, розробляючи конкретні заходи запобігання.

Демографи наголошують: навіть за умови зростання народжуваності, запобігти прискореному старінню населення планети уже не вдасться. Тенденція до депопуляції та старіння населення зберігатиметься й надалі, а відповідно, масштабності набуває й проблема геронтологічної злочинності.

Водночас, доводиться констатувати, що на сьогодні вказана проблема у вітчизняній кримінологічній та кримінально-правовій науці розроблена явно недостатньо. Відстає від потреб сьогодення і практика: недостатніми є статистичні дані, які б проілюстрували динаміку геронтологічної злочинності. Разом з тим постійний моніторинг за геронтологічною злочинністю дозволив би відслідковувати негативні її тенденції, вчасно на них реагувати, вживати необхідних заходів для подальшого її запобігання.

Звертає на себе увагу той факт, що у кримінологічній науці традиційно велика увага приділяється дослідженню злочинності неповнолітніх [54, с. 66–75]. Не меншу увагу наука кримінального права приділяє проблемам відповідальності неповнолітніх, її залежності від соціально-психологічних та вікових особливостей [172, с. 219–224]. **Належну увагу даному питанню приділив і законодавець – у Кримінальному кодексі (далі – КК) України 2001 р. вперше в історії розвитку українського кримінального законодавства особливостям відповідальності неповнолітніх присвячено окремий розділ (XV). Натомість геронтологічній злочинності та значенню похилого віку для кримінального права не приділяється належної уваги. Ця проблема залишається своєрідною «білою плямою». Тому в цій роботі ми спробуємо заповнити її.**

Таким чином, усе сказане вище підводить до висновку, що прискорене старіння населення, окрім глобальних соціальних та

економічних проблем, тягне за собою й негативні наслідки криміногенного характеру – об'єктивне зростання кількості злочинів, вчинюваних особами похилого віку, та кількості злочинів, що вчиняються щодо останніх. З огляду на це, вбачаємо необхідність звернення більшої уваги до вказаних проблем, зокрема проведення відповідних наукових досліджень.

1.2. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку законодавства у сфері протидії геронтологічній злочинності

В історії людства завжди існувала та частина злочинності, яку ми сьогодні визначаємо як «геронтологічна злочинність». На жаль, кримінологічні відомості про цю сукупність суспільно небезпечних діянь дуже фрагментарні (особливо ж до другої половини XIX ст.). Не кращим виглядає висвітлення особливостей кримінальної відповідальності за злочини осіб похилого віку та щодо таких осіб в історії кримінального права.

Якщо історія розвитку законодавства про кримінальну відповідальність неповнолітніх ґрунтовно досліджена [64, с. 6–22], то відповідна генеза законодавства у сфері протидії геронтологічній злочинності у літературі майже не висвітлювалась. Причину цього, гадаємо, слід вбачати у порівняно меншій очевидності психофізіологічних особливостей, що притаманні похилому віку.

Давні пам'ятки законодавства взагалі не містили положень про вікові особливості кримінальної відповідальності (у тому числі й неповнолітніх та осіб похилого віку). Як зазначав визначний дослідник історії права М. Ф. Владимирський-Буданов (1838–1916), «про вік кримінальної відповідальності пам'ятки законодавства мовчать аж до другої половини XVII ст.» [71, с. 312]. Не були тоді також відомими інститути осудності та неосудності, відповідальності осіб з психічними розладами.

При всій складності питання, ситуацію цю, однак, не можна розуміти як прояв свавілля. В. О. Рогов наголошує: «В середньо-

вічному праві була досить чітка власна логіка. Питання про вік було релігійним, а не світським. Людина розглядалась як творіння Бога, розвивалась за встановленими ним законами, а державна влада не вправі була на власний розсуд встановлювати вікові межі відповідальності. Тому закономірним є те, що увага світського законодавства до віку проявляється у другій половині XVII ст. вслід за великими релігійними потрясіннями, релігійним розколом та зростанням ролі мирського» [296, с. 63].

Хоч якась вказівка на кримінально значущий вік вперше з'являється у Соборному Уложенні 1649 р. і стосується неповнолітніх. Втім, цей документ є цікавим і для нашого дослідження, оскільки в особливо тяжку групу у ньому виділені статті про убивство батьків дітьми. Таке вбивство прирівнювалось до убивства господаря і каралося «смертю безо всякия пощады» [297, с. 248], тобто винному можна було призначити будь-який вид смертної кари². І хоч тут бракує безпосередньої вказівки на похилий вік батьків та очевидним є релігійний вплив, все ж ця норма має для нас важливе значення. Класики кримінально-правової науки С. І. Баршев, Л. С. Белогриц-Котляревський, Г. Є. Колоколов, О. В. Лохвицький, С. В. Познишев і М. С. Таганцев вказували, що у всіх народів та в усі часи (за винятком доісторичної епохи) вбивство батьків (parricidium) було найтяжчим злочином [48, с. 21; 51, с. 351; 148, с. 32; 208, с. 524; 261, с. 28; 339, с. 7].

Соборне уложення 1649 р. передбачало й інші правопорушення, що їх могли вчиняти діти щодо батьків. Так, якщо син або дочка

² Слід зазначити, що суворя відповідальність за вбивство батьків передбачалася й нормами Литовських статутів. Так, Перший (Старий) Литовський статут 1529 р. вказував, що «якби хто убив свого рідного батька або матір, то він засуджується до безчестя і смертної кари» (арт. 14 розд. 7) [328, с. 256]. Статут 1566 р. приписував, що винного у вчиненні такого злочину належить «возити по ринку і кліщами тіло висмикувати, а потім до шкіряного мішка запхати і вкинути до нього пса, півня, вужа і кішку, і все те разом у мішок зав'язавши, де найглибше у воді втопити» (арт. 16 розд. 11) [329, с. 379]. Така ж норма містилась і в Статуті 1588 р. (арт. 7 розд. 11) [330, с. 272]. Вказана процедура смертної кари, на думку О. В. Лохвицького, здійснювалась «як для посилення мучень, так і для демонстрації того, що злочинець зневажив всю природу» [208, с. 524].

сказали батькам «грубыя речи», або вдарили їх («з дерзости рукою зашибет»), то за це їх мали «бити кнутом» [297, с. 248]. Якщо ж діти батьків «при старости не учнут почитать и кормить и ссужать их ничем не учнут», то таким дітям приписувалося «чинить жестокое наказание, бить кнутом же нещадно, и приказать им быти у отца и у матери во всяком послушании безо всякого прекословия, а извету их не верить» [297, с. 248]. Як бачимо, законодавець вже у XVII ст. передбачав відповідальність за ухилення від утримання непрацездатних («при старости») батьків.

Зазначені положення Соборного уложення виглядають для нас ще цікавішими, якщо порівняти їх із зворотною стороною медалі – такими ж діяннями, але з боку батьків щодо дітей. Так, у документі містилася вказівка на заборону смертної кари як виду покарання у випадку убивства дітей батьками («смертию отца и матери за сына и за дочь не казнити»). Дітовбивць приписувалося «посадить в тюрьму на год, а отсидев в тюрьме год, приходити им к церкви божию, и у церкви божию объявляти тот свой грех всем людем в слух» [297, с. 248]. Таким чином, Соборне уложення визнавало значно більший ступінь суспільної небезпеки убивства батьків дітьми. Подібний підхід не викликає здивування, адже відомо, що в тогочасному суспільстві батьківська влада у сім'ї практично не мала меж³.

Б. В. Сидоров зазначає: «Малолітніх і престарілих («малих» і «старих»), інвалідів («калік перехожих»), слабоумних і ущербних («блаженних», «юродивих», «ображених долею»), вагітних жінок, хворих, інших беззахисних та слабих на Русі завжди було неприпустимо та грішно ображати» [314, с. 226]. Як бачимо, державний осуд за злочини, вчинені щодо осіб похилого і старечого віку, має глибокі корені, що живляться з давньої людської традиції, моральних переконань, глибокої віри у Бога. Недаремно ж у Святому Пись-

³ Як відзначав О. В. Лохвицький, з часів Петра I «ця грізна й безсудна влада була поступово пом'якшена. Це пом'якшення обумовлювалось не тільки моральними початками, але й державним інтересом, тому що діти, знаходячись у безумовній владі батьків, корячись їм беззаперечно, тим самим виходили із влади держави: самодержавство батьків паралізувало самодержавство верховної влади й закону» [208, с. 502].

мі (Книга Мудрості Ісуса, сина Сираха) сказано: «Дитино, допомагай твоєму батькові в старощах і не засмучуй його за його життя. І коли розум ослабне, будь поблажливим; не зневажай його тоді, коли ти – повносилий» (3:12; 3:13).

Кримінальне право Гетьманщини знало певні особливості кримінальної відповідальності осіб похилого віку. Вчинення злочину такими особами визнавалося пом'якшуючою обставиною. Відомі випадки звільнення від смертної кари «ради старості» [143, с. 73; 382, с. 80, 81]. Видається, що це свідчить про певні вітчизняні традиції кримінально-правового регулювання особливостей кримінальної відповідальності осіб похилого віку, адже відомо, що «у процесі творення кримінально-правових норм гетьман та генеральний уряд намагалися орієнтуватися на українські козацькі звичаї і традиції та прагнули мінімізувати вплив литовсько-польського права» [145, с. 126].

У Військовому артикулі Петра I 1715 р., що став наступним етапом розвитку російського кримінального права, була зроблена спроба диференціації покарання з врахуванням таких особливостей особи винного, як «малолітство», «крайня голодна нужда», «позбавлення розуму». Наявність цих обставин могло потягнути або пом'якшення покарання, або ж його повне виключення [298, с. 363]. Водночас тогочасний законодавець не знає пом'якшення покарання для осіб, що вчинили злочин у похилому віці.

Як і Соборне уложення, Військовий артикул (арт. 163) відносить убивство матері або батька до найбільш тяжких видів убивства. Такий злочин мав каратися кваліфікованим видом смертної кари – колесуванням [298, с. 358]. Артикул 167 встановлював рівне покарання незалежно від того, «старую или молодую, замужную или холостую, в неприятельской или дружеской земли изнасилствует» [298, с. 359]. Таким чином, згвалтування жінки похилого віку Військовий артикул 1715 року не вважав обтяжуючою вину обставиною.

Однією з найважливіших правових пам'яток України XVIII ст., поза сумнівом, є «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Норми цього кодексу визначають категорію осіб за ві-

ком, що повністю звільнялись від будь-якого покарання. До цієї категорії належали люди старечого віку, «которые от глубокой старости проходят в детоуміе и подобное малым детямъ обхожденіе». Як зазначається у п. 7 арт. 44 глави XX, «таковимъ престарелимъ никакого наказанія уже чинить не надлежитъ» [271, с. 384]. Таким чином, особи старечого віку, у яких наявними були викликані віком психічні розлади, не могли підлягати жодному покаранню.

У главі XX Кодексу 1743 р. низка артикулів присвячена характеристиці вбивств, які могли вчинити батьки щодо дітей, діти щодо батьків, заподіяння смерті брату чи сестрі, або іншим родичам, дружині або чоловікові (арт. 5–7) [271, с. 352–354]. В цьому контексті особливо цікавим для нас є п. 1 арт. 5 глави XX «Прав», який наказує «жестокою смертію казнить» не лише за убивство дітьми батьків, а й за позбавлення життя діда чи баби [271, с. 352].

Слід підкреслити, що смертна кара передбачена не тільки за убивство батьків, а й за менш тяжкі злочини щодо них. Так, п. 2 арт. 5 глави XX розглядуваної пам'ятки вказує «казнить отсеченіємъ головы» у випадку, коли «кто бы отца или мать изъ гнева пхнулъ, побилъ, либо ранилъ или злословилъ» [271, с. 352].

Відповідальність за злочини, вчинені проти батьків чи дідів та бабусь, виглядає ще суворішою, якщо порівняти її із покараннями, які передбачені Кодексом за діяння, скоєні батьками щодо своїх дітей. У п. 3 вказаного вище артикулу зазначено, що «если бы которые родители сына, или дочь свою, убили всмерть не по случаю, но за какою-нибудь вину и без вины нарочно, таковые отецъ или мати имеютъ быти наказаны арестомъ годъ и шесть недель, а потомъ на другій годъ четирижды при церквѣ покаяніе приноситьъ и сознать тотъ явный грехъ свой предъ всеми людьми собранія христіянскаго» [271, с. 352]. Звідси можна зробити висновок про те, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» визнавали значно більший ступінь суспільної небезпеки убивства батьків дітьми. Заподіяння ж смерті батьками дітям визнавалося менш небезпечним і, відповідно, тягнуло менш суворе покарання.

Кодекс 1743 року хоч і не одержав офіційного затвердження, все ж є важливим для нас, оскільки дає можливість отримати уявлення

про те, яке саме право застосовувалось на території України в ті часи і яким чином воно регулювало особливості кримінальної відповідальності осіб похилого віку та щодо таких осіб. Адже джерелами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» стали застосовувані тоді Литовський статут 1588 р., німецьке та звичаєве право, поточне гетьманське та російське імперське законодавство [271, с. XV–XXVII].

В листопаді 1798 року імператор Павло I видав указ, яким забороняв застосовувати до осіб у віці понад 70 років тілесні покарання [128, с. 254; 286, с. 151]. Цей документ мав неабияке значення, адже зрозуміло, що екзекуція батогами у такому віці часто закінчувалася смертю. На необхідність пом'якшення покарання, застосовуваного до осіб похилого віку, вказували й тогочасні вчені. Так, у 1820 році казанський професор Г. І. Солнцев писав: «старість має визнаватися причиною зменшення покарань тому, що, якби старики були піддані визначеному законами повному покаранню, наприклад тілесному або каторжній роботі, в такому випадку не могли б перенести того через слабкість тілесних сил своїх; крім того, порівняно з молодими та міцними злочинцями, вони б більше потерпіли карального зла за однаковий злочин» [322, с. 183].

Аналізуючи тогочасне законодавство, необхідно зазначити, що у XVIII ст., як і раніше, поширеною була практика відбування покарання особами старечого віку в монастирях [402, с. 21]. Як відзначає С. О. Шаляпін, православні монастирі служили місцями відбування покарання не лише престарілих злочинців, а й «різних категорій обмежено осудних осіб, або злочинців, що заслуговують на милосердне ставлення: божевільних, що вчинили злочини в стані тимчасового розладу, калік та ін.» [402, с. 21]. Водночас, історичні джерела свідчать про те, що заслання в монастир було не таким уже й гуманним покаранням. Скажімо, широковідомим фактом є суворе монастирське ув'язнення в Соловецькій обителі останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, який був запроторений туди на чверть століття, коли йому уже виповнилося 85 років. Зберігся переказ про те, що коли Соловки відвідав російський імператор Олександр I й побачив яму, в якій сидів кошовий, то «пришел в ужас» [88].

У XIX ст. кримінальне право почало стрімко розвиватися. Здійснена у першій третині століття систематизація законодавства дозволила відредагувати і звести воедино всі діючі на той час кримінально-правові норми. Вони були оформлені в межах єдиної галузі законодавства у томі 15 Зводу законів Російської імперії 1832 р. (із змінами 28 червня 1833 р.). Кримінальне законодавство отримало структуровану Загальну та Особливу частину, законодавчо виокремилось чимало інститутів. У Зводі отримали подальшого розвитку особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх. Що ж стосується особливостей відповідальності осіб похилого віку, то за цим Зводом однією із обставин, що зменшують вину та покарання, визнавалась престарілість злочинця [311, с. 67].

Наступним етапом розвитку кримінального законодавства стало Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року, де вперше з'явилась стаття про неосудність, яка містила медичний і юридичний критерії. Утім, ця формула була далекою від досконалості, оскільки містилася одразу у кількох статтях Уложення. У цьому контексті важливими для нас є статті 102 та 103. В ст. 102 зазначалося: «На том же основании не вменяются в вину и преступления и проступки, учиненные больным в точно доказанном припадке умоисступления или совершенного беспамятства...». Ст. 103 вказувала, що «постановления предшедшей 102 статьи о невмении в вину преступлений и проступков, учиненных в припадке болезни, сопровождаемой умоисступлением или совершенным беспамятством распространяется и на потерявших умственные способности и рассудок от старости или дряхлости...» [301, с. 194]. Таких осіб приписувалося віддавати для піклування найближчим родичам або, з їх згоди, стороннім, або ж поміщати в один із закладів «Приказа общественного призрения, для бдительного за ними присмотра» [301, с. 194].

Уложення 1845 року містило й інші важливі для нас положення. Йдеться про інститут заміни одних покарань іншими (ст. 72–95). Стаття 76 приписувала, що «для престарілих, які досягли сімдесяти років, каторжна робота замінюється засланням на поселення у віддалені місця Сибіру» [301, с. 188]. У ст. 83 говорило-

ся: «Ті, які через старість, дряхлість або інші причини до робіт в арештантських ротах непридатні, а так само і жінки, завжди присуджуються замість цього до віддання у робочі будинки, також на триваліші строки, по зазначеному вище у цій статті правилу» [301, с. 190]. Схожу норму передбачав французький КК 1810 року: покарання у виді каторжних робіт та депортації (ст. 70) особам, що досягли 70-річного віку, могли бути замінені відповідно на утримання в гамівному будинку і довічне ув'язнення (ст. 71) [380, с. 22].

Порядок здійснення заслання у Російській імперії визначався Статутом про засланих 1863 року, в якому (ст. ст. 251, 717, 723) вказувалось, що престарілі повинні утримуватись в особливих благодійних закладах або ж відпускатися по волостям для самостійного про годування [286, с. 167]. Що ж стосується тих, кого віддавали у «робочі будинки», то порядок їхнього утримання там визначався Статутом про утримання під сторожею. У цьому Статуті передбачався й випадок, за якого засуджені до робіт в арештантських ротах досягали там старості, що позбавляла їх можливості працювати в них. Таких осіб приписувалось переводити в заклади «приказа общественного призрения», або поміщати у в'язниці. Після повного відбуття покарання вони могли повертатися у суспільство, або ж видворятися до Сибіру [286, с. 167]. Саме за рахунок засланих, а також відставних солдатів та кріпосних селян, починаючи з 1799 року, здійснювалося інтенсивне заселення Сибіру [123, с. 34]. Описуючи цей епізод, О. Іванов влучно зазначає: «В Росії завжди була в'язниця, яка не потребувала особливого будівництва та фінансування, не вимагала великої кількості персоналу й значних продовольчих затрат, а із завданням своїм справлялася справно століттями. Цією в'язницею була Сибір з її велетенськими і безлюдними просторами» [123, с. 35].

Таким чином, Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року по-новому якісно, з гуманних позицій, підійшло до вирішення проблеми особливостей відповідальності осіб похилого віку. Воно передбачило не лише можливість виключення кримінальної відповідальності старих та дряхлих осіб, які втратили «розумові здібності й розсудок», а й можливість заміни покарань, пов'язаних із виконанням каторжних і арештантських робіт, іншими.

Коментуючи згадані положення Уложення, М. А. Неклюдов писав, що «в старості є дві обставини, які потребують пом'якшення покарання, а саме: 1) фізична дряхлість організму, внаслідок чого до стариків не можна застосовувати ті покарання, які розраховані на здорові сили; 2) послаблення розумових здібностей, яке впливає на пом'якшення у цьому віці і навіть зовсім усуває осудність» [242, с. 30–31].

На відміну від попередніх правових пам'яток, Уложення 1845 року вже не передбачало смертної кари за убивство батьків⁴. За вказаний злочин ст. 1449 приписувала призначити безстрокові каторжні роботи, причому навіть у тих випадках, коли убивство матері чи батька було вчинене з непрямим умислом. Вказувалося також, що вбивці батьків ніколи й за жодних умов не можуть переводитись до розряду засуджених, які виправляються. І навіть немічність їхня не визнавалася підставою звільнення від каторги. Необхідно, однак, зазначити, що суд, прийнявши до уваги пом'якшуючі обставини, мав повну можливість замінювати для даної категорії вбивць безстрокові каторжні роботи каторгою на певний строк. При цьому, як зазначав Г. Є. Колоколов, Сенат роз'яснив, що суд зобов'язаний вказувати у вирокі про те, що злочинець в жодному разі не може бути переведений до розряду засуджених, які виправляються; звільнити ж від робіт його могли лише тоді, коли він ставав зовсім немічним [148, с. 35].

Уложення про покарання кримінальні та виправні чимало місця (ст.ст. 1513–1522) відводило питанням відповідальності за залишення людини в небезпеці та ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані. Однак, якщо про малолітця та обумовлений ним безпорадний стан в цьому контексті згадок є немало, то про похилий чи старечий вік Уложення не згадує.

Уложення 1845 року визнавало обставиною, що обтяжує відповідальність за шахрайство, вчинення даного злочину щодо престарілого (ст. 1671). Такий підхід мотивувався підвищеною ураз-

⁴ Смертна кара застосовувалась лише за деякі види злочинів проти держави та за порушення карантинних правил під час епідемії чуми.

ливістю осіб похилого віку, які через свою довірливість не могли вчасно розпізнати обман.

Для нашого дослідження цікавим є й Статут кримінального судочинства, прийнятий у 1864 році. Відповідно до нього (примітка до ст. 963), досягнення особою сімдесяти років служило підставою для неможливості привселюдного виставлення її біля «ганебного чорного стовпа» [299, с. 213]. Зазначимо, що французький КК 1810 р. теж передбачав можливість звільнення осіб, що досягли 70-річного віку, від окремих видів покарання, зокрема й виставлення біля ганебного стовпа (ст. 22 в редакції Закону від 28 квітня 1832 р.) [380, с. 22].

Кримінальне уложення 22 березня 1903 р. також містило норму про пом'якшення (заміну) покарання для осіб похилого віку. В цьому нормативному акті вона отримала свій розвиток. У ст. 58 зазначалося: «Для особи чоловічої або жіночої статі, що досягла сімдесяти років, смертна кара і каторга замінюються засланням на поселення. Для особи жіночої статі, що не досягла сімдесятилітнього віку, смертна кара замінюється безстроковою каторгою, за винятком тяжкого злочину, передбаченого статтею 99» [300, с. 289]. Безперечним здобутком Уложення, таким чином, стала норма, що не допускала застосування смертної кари до осіб у віці понад 70 років.

Про прогресивність наведених вище положень свідчить хоча б той факт, що жоден із німецьких кодексів XIX ст. не містив спеціальних положень про заміну покарань для старих, роблячи вказівку про це лише у тюремних регламентах [286, с. 168].

Як і попереднє кримінальне законодавство Російської імперії, Уложення 1903 року передбачало відповідальність за залишення в небезпеці особи, яка позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, немічність, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану (ч. 1 ст. 489).

Деяких змін зазнала норма, яка передбачала відповідальність за убивство батьків дітьми. Санкція статті 454 Кримінального уложення також передбачала покарання у вигляді безстрокової каторги, але вже без вказаної вище заборони переводити вбивць даної категорії до розряду таких, які виправляються, та звільняти

їх від робіт. При вбивстві батьків в стані сильного душевного хвилювання родинні відносини не мали кваліфікуючого значення.

Розглядаючи розвиток тогочасного кримінального законодавства, не можна оминати актуального для нас питання виникнення ідеї про обмежену осудність, яка хоч і не була прийнята російським законодавцем, все ж викликала жваву дискусію у наукових колах Російської імперії.

Вчення про обмежену (зменшену) осудність зародилося у першій половині XIX ст. в Німеччині. Небачений доти розвиток німецької науки кримінального права став передумовою того, що німецьке законодавство вперше в історії звернулося до проблеми обмеженої осудності. В результаті, положення про обмежену осудність були закріплені в кримінальних кодексах німецьких держав: Вюртенберзькому 1839 р. (§ 98); Брауншвейзькому 1840 р. (§ 66); Ганноверському 1840 р. (§ 94); Гессенському 1841 р. (§ 114); Саксен-Альтенбурзькому 1841 р. (§ 41); Баденському 1845 р. (§ 153); Баварському 1848 р. (§ 106); Нассауському 1849 р. (§ 113); Тюрінгенському 1850-1852 р. (§ 59); Саксонському 1855 р., (§ 88); Баварському 1861 р. (§ 68); Гамбурзькому 1869 р. (§ 59), а також у проекті КК Північно-Німецького союзу [291, с. 457]. В усіх цих законах серед факторів, що обумовлюють обмежену осудність (медичний критерій), вказувалось на слабоумство, недостатній розвиток, *старечу дряхлість*, сп'яніння, відсутність виховання, вкрай несприятливу і розбещену обстановку в дитинстві. Правовим наслідком встановлення обмеженої осудності в усіх випадках було пом'якшення покарання. Доводиться констатувати, що підстави визнання злочинця обмежено осудним законодавчо чітко окреслені не були, позаяк медичний критерій (в тому числі й стареча дряхлість) був настільки невизначеним, що не дозволяв виділити ознак психопатологічних змін особи в межах осудності.

У російському законодавстві статті про обмежену осудність не було, однак, починаючи з 80-х років XIX століття, у зв'язку з розробленням проекту нового Кримінального Уложення, це питання породило в наукових колах дискусію. Більшість тогочасних науковців (М. С. Таганцев, О. Ф. Кістяківський, Л. С. Белогриц-Котляревський) запере-

чували поняття обмеженої (зменшеної) осудності і висловлювались проти її законодавчого закріплення. Скажімо, відомий український вчений О. Ф. Кістяківський стверджував, що нема якогось середнього стану між осудністю та неосудністю, оскільки «обмежена осудність є все ж осудність» [137, с. 326]. Однак висловлювались й інші, менш категоричні, думки. Так, В. Д. Спасович зазначав: «Повна неосудність відкидає будь-яку думку про злочин кримінальний; ослаблена осудність, не усуваючи вини, тільки впливає на пом'якшення покарання. Оскільки нормальним станом людини є осудність, то слід розглянути причини і випадки неосудності, що складає виняток із загального правила. Ті ж самі причини, але у меншій мірі, служать і причинами, що зменшують осудність без її усунення» [323, с. 118].

Необхідно відзначити, що аналізований період відзначився підвищеною увагою до розглядуваної проблеми з боку науковців: у ХІХ ст. одна за одною побачили світ фундаментальні праці Андре-Мішеля Геррі (1802–1866) – міністра юстиції Франції, який встановив закономірності поширення злочинності за віковими групами (1827); бельгійського професора математики і астрономії Ламбера Адольфа Жака Кетле (1796–1874); російського дослідника М. А. Неклюдова (1840–1896), який, аналізуючи проблему впливу віку на злочинність, приділив увагу й похилому та старечому віку. В межах підручників з кримінального права цьому питанню відводили певне місце О. Ф. Кістяківський, М. С. Таганцев, М. А. Неклюдов, О. В. Лохвицький, Л. С. Белогриц-Котляревський, І. Я. Фойницький та ін. Чимале значення мали й дослідження психіатрів, які спеціально вивчали проблему злочинності старих (Бреслера, Ашаффенбурга, Цингерле та ін.) [116, с. 3; 228, с. 117].

У 1915 році в Петрограді була опублікована брошура М. Ф. Заменгофа «Злочинність стариків», у якій автор детально проаналізував структуру злочинності осіб похилого віку, звернув увагу на характерні особливості особи злочинця похилого віку [116].

Необхідно відзначити, що на початку ХХ ст. на VIII (Будапештському) з'їзді Міжнародного союзу криміналістів обговорювалось питання «Вплив старечого віку на злочинність». Однак, як зазначав М. Ф. Заменгоф, обидва доповідачі з цього питання, Ніколадоні

та Фейзенберг, зовсім не торкнулися суті поставленого питання [116, с. 3–4].

Таким чином, у період, що тривав до 1917 року, було закладено фундамент у дослідження особливостей злочинності осіб похилого віку та щодо таких осіб. Вже тоді кримінальний закон підходив до старих з позицій гуманізму. В такому ж руслі працювали й тогочасні науковці.

У післяреволюційний період розглядувана проблема фактично випала з поля зору юристів. У літературі її подеколи зачіпали лише психіатри, зводячи найчастіше до проблеми обмеженої осудності і т.д. [228, с. 118].

В документах радянської влади, які діяли на території України до прийняття Кримінального кодексу УСРР 1922 р., ми майже не знаходимо вказівок на особливості відповідальності осіб похилого віку чи осіб, що вчинили злочини щодо них. Чи не єдиним винятком є п. 3 ст. 25 Керівних начал з кримінального права РСФСР 1919 р. (були введені в дію на території України відповідно до постанови колегії Народного комісаріату юстиції УСРР у 1920 р.), який приписує, що до злочинців, стосовно яких неможливо чи недоцільно застосовувати покарання у вигляді штрафу, але котрі в той же час не представляють явної небезпеки для суспільства та держави, слід застосовувати примусові роботи без тримання під вартою, враховуючи при цьому індивідуальні особливості кожного засудженого, а зокрема й вік [60, с. 400].

Чинність на території України значної кількості нормативно-правових актів не сприяла утвердженню законності. Зрештою, невдовзі розпочалася робота над кодифікацією законодавства, участь в якій приймали не лише російські спеціалісти, а й фахівці з інших радянських республік, які тоді ще не об'єдналися в СРСР [125, с. 294]. Результатом стало прийняття кримінальних кодексів РСФСР та союзних республік. Утім, як відомо, кримінальні кодекси останніх (у тому числі й УСРР 1922 р.) практично продублювали базовий.

КК 1922 р. не містить жодних особливостей кримінальної відповідальності осіб похилого віку.

Законами від 27 липня і 7 вересня 1922 р. до ст. 33 КК були введени примітка 1 та 2, що виключали застосування розстрілу до

неповнолітніх та вагітних жінок [60, с. 457; 125, с. 280], водночас нічого не згадувалося про осіб похилого віку. Необхідно відзначити, що до самої відміни смертної кари як виняткової міри покарання, в кримінальному законодавстві України не було встановлено максимального віку, по досягненні якого винний не міг бути підданий смертній карі. Водночас це питання обговорювалося при розробці проектів кримінального законодавства. Так, у проекті Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік говорилося, що смертна кара не може бути застосована до осіб, що досягли до моменту винесення вироку 60-річного віку [47, с. 150]. Однак у прийнятих Основах ця норма не збереглась.

Думки з приводу доцільності відмови від застосування смертної кари до осіб похилого віку лунали і в науковій літературі. Зокрема, з такою пропозицією виступив відомий кримінолог І. І. Карпець, який вважав, що смертну кару варто не застосовувати до тих, хто старше 65–70 років, зробивши виняток лише для тих, хто вчинив злочини проти миру та людства [132, с. 365].

Зазначимо, що неодноразово висловлювались за відмову від смертної кари людей похилого віку і міжнародні організації. Так, наприклад, у серпні 1988 р. Комітет ООН з попередження злочинності запропонував Економічній та Соціальній Раді ООН рекомендувати тим державам – членам ООН, де смертна кара зберігається, встановити «максимальний вік, по досягненні якого особа не може бути засуджена до смертної кари і страчена» [231, с. 42].

КК 1922 р. поміж інших обтяжуючих умисне вбивство обставин у ст. 142 передбачав й вчинення цього злочину особою, обов'язком котрої була «особлива турбота про вбитого» (п. «д») та позбавлення життя з використанням безпорадного стану убитого (п. «е»). За вчинення таких видів вбивства могло бути призначене покарання у виді позбавлення волі на строк не менше восьми років із суворою ізоляцією [309, с. 133]. Такі ж кваліфікуючі ознаки у ст. 138 передбачав й КК 1927 р. Змін, однак, зазнала санкція, яка передбачала лише максимальний строк позбавлення волі – до десяти років [371, с. 38]. Утім, як бачимо, кодекси прямо не вказували на похилий чи старечий вік потерпілої особи.

У ст. 163 КК 1922 р. передбачив відповідальність за залишення без допомоги особи, що знаходиться у становищі, коли смерть є неминучою і яка позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, дряхлість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, якщо винний був зобов'язаний турбуватися про таку особу. За вчинення даного злочину винному могло бути призначено покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років [309, с. 135]. Таку ж норму, щоправда, із доданням слів «й мав можливість надати допомогу» та з менш суворою санкцією (позбавлення волі на строк до одного року або примусові роботи на строк до шести місяців) відтворено і в КК УСРР 1927 року (ст. 158) [371, с. 40].

Наступним етапом розвитку радянського кримінального законодавства стало прийняття Основних начал кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1924 року [309, с. 199–207] і кримінальних кодексів республік, що були прийняті відповідно до них (серед них і КК УСРР 1927 р.).

КК 1927 р. передбачав деякі особливості застосування «заходів соціального захисту» до досліджуваної нами категорії осіб. Так, у ч. 4 ст. 27 кодексу зазначено, що у випадку, коли засуджена до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах особа є «явно непридатною до фізичної праці», то суд може замінити утримання в таборі утриманням у загальних місцях ув'язнення на той же строк [371, с. 8]. Як бачимо, законодавець при цьому не вказав на конкретний вік особи.

Стаття 29, деталізуючи зміст такої міри соціального захисту як ураження прав (п. «д» ст. 21), вказує, що цей вид покарання може полягати й у позбавленні права на пенсії, що видаються в порядку соціального страхування і державного забезпечення [371, с. 9]. Позбавлення права на пенсію як основне покарання могло бути призначено судом у випадку засудження особи за державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для СРСР злочини проти порядку управління), військові та інші злочини на строк до п'яти років. У випадках, коли до призначуваного позбавлення волі одночасно приєднувалося в якості додаткової міри соціального захисту ураження прав, позбавлення права на пенсію поширювалось на

весь час відбування ув'язнення і після нього на строк, визначений судом (ст. 30).

Впродовж років до Основних начал 1924 р. і кодексів було внесено чимало змін, зокрема й тих, які стосуються нашого дослідження. Так, закон 13 жовтня 1929 р. посилив кримінально-правову охорону дітей, хворих та старих, включивши до переліку обтяжуючих обставин, що тягнуть посилення покарання, вчинення злочину щодо осіб, якими злочинець зобов'язаний піклуватися, або тих, які знаходяться в «особливо безпорадному стані через вік» [125, с. 360; 371, с. 12]. Доповнення до поняття «безпорадний» слова «особливо» демонструє, очевидно, намагання законодавця підкреслити виключно безпомічний стан потерпілого в силу його малолітства чи старості.

Було також розширено повноваження суду стосовно пом'якшення покарання, повного звільнення від покарання і навіть від кримінального переслідування тих осіб, які, як і вчинені ними діяння, не представляють серйозної небезпеки. Так, ч. 2 ст. 46 КК 1927 р. надавала судові право, у випадку якщо він визнає, що обвинувачений до моменту розгляду справи не є суспільно небезпечним, зовсім не застосовувати до нього міри покарання, наводячи у вирок мотиви такого рішення [371, с. 12–13].

Водночас, відомим фактом є й те, що уже невдовзі розпочалися масштабні репресії 30-х років, які значною мірою зачепили й людей похилого віку. За дуже часто, сфабрикованими справами до розстрілу чи тривалого ув'язнення було засуджено безліч стариків, передусім із числа інтелігенції. Так само не оминув людей похилого віку і нещадний маховик колективізації з голодомором 1932–1933 рр. Видається, що саме старики, через свою підвищену уразливість, зазнали найбільшого лиха у той час.

В період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. законодавець у низці випадків встановлював порядок із мінімальним і максимальним віковим поріг кримінальної відповідальності. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. «Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві та будівництві» за ухилення від мобілізації

були встановлені мінімальні та максимальні вікові межі кримінальної відповідальності: мінімальний вік – 16 років; максимальний для жінок – 45 років, для чоловіків – 55. Аналогічне рішення міститься й в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 15 квітня 1942 р. «Про відповідальність за ухилення від мобілізації на сільськогосподарські роботи або за самовільне залишення місця роботи». Кримінальній відповідальності підлягали особи у віці від 16 років (мінімальна вікова межа кримінальної відповідальності) до 50 (жінки) і 55 років (чоловіки) [250, с. 98–99]. Відповідно, поза встановленими законодавцем мінімальними та максимальними віковими межами особа не могла підлягати кримінальній відповідальності.

Новим етапом у розвитку кримінального законодавства про відповідальність осіб похилого віку та за злочини, вчинені щодо останніх, стали Основи кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1958 р. Відповідно до цих Основ був прийнятий КК УРСР 1960 р., який залишався чинним аж до 1 вересня 2001 р.

КК 1960 р. містив декілька важливих для нас положень: ст. 25-1 (передбачала, що до жінок віком понад 55 років і чоловіків понад 60 років не застосовується умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці) [179, с. 22], ч. 3 ст. 29 (передбачала, що особам, визнаним непрацездатними, суд може замінити виправні роботи без позбавлення волі штрафом) [179, с. 26], п. 6 ст. 41 (вчинення злочину щодо старого визнавала обставиною, що обтяжує відповідальність) [179, с. 31], ч. 1 ст. 111 (передбачала відповідальність за залишення в небезпеці особи, яка була позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану) [179, с. 73], ст. 116 (передбачала відповідальність за ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків) [179, с. 74]. Новий кодекс уже не згадував про таку «міру соціального захисту» як позбавлення права на пенсію.

Таким чином, попри певне прогресивне значення у справі кримінально-правової охорони осіб похилого і старечого віку, а також встановлення адекватних особливостей кримінальної відповідальності цих осіб, КК УРСР 1960 р., як і чинний нині кримінальний

закон, був далеким від досконалості. Так, зокрема, КК УРСР 1960 р. не містив вказівку на безпорадний стан як кваліфікуючу умисне вбивство ознаку, що була виключена ще з попереднього КК у 1949 році [101, с. 99]. На жаль, не знає такої обтяжуючої умисне вбивство обставини й чинний нині КК 2001 р.

Повоєнне радянське кримінальне законодавство не пов'язувало з максимальним віком можливість застосування тих чи інших видів покарання. Однак, в силу законодавчого принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності, вік суб'єкта враховувався при призначенні судами виду і міри покарання, вирішенні питання про звільнення від кримінальної відповідальності і покарання, дострокове звільнення від відбування покарання, при застосуванні помилування, амністії і т.д. [227, с. 12]. На осіб похилого віку дія акту амністії поширювалась і поширюється часто [216, с. 235, 238, 244, 251, 277, 282, 308, 322, 334, 342, 367, 377–378, 386, 398, 410, 417, 433, 453, 463, 472, 481, 486, 492, 505, 512, 518, 526, 534, 542, 551], що, на наше переконання, повинно усіяло вітатися. Потрібно, однак, зазначити, що законодавець завжди вказує злочини, на засуджених за вчинення яких амністія не поширюється.

Таким чином, викладене вище дає змогу стверджувати: законодавство, що впродовж століть діяло на території України, знало й певні особливості кримінальної відповідальності за злочини, вчинені особами похилого віку та щодо таких осіб. Цей історичний досвід, на наше переконання, зберігає свою актуальність й сьогодні. Непростий шлях пошуку законодавцем шляхів удосконалення зазначених кримінально-правих норм був проявом бажання гуманізувати законодавство щодо осіб похилого віку та посилити кримінальну відповідальність за злочини, вчинені щодо останніх, котрі в силу своїх психофізіологічних особливостей потребували цього.

Розділ II

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕРОНТОЛОГІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

2.1. Сучасний стан та структура геронтологічної злочинності

У попередньому розділі ми звернули увагу на вплив тенденцій депопуляції та старіння населення на об'єктивне зростання злочинності осіб похилого віку та щодо таких осіб. Видається, однак, що трансформація вікового складу населення України є не єдиною підставою, що дає змогу твердити про можливість та необхідність виділення геронтологічної злочинності як самостійного та специфічного виду злочинності. Такою підставою, на наше переконання, є сама старість та ті вікові зміни в організмі та психіці людини, що її супроводжують. Дані геронтології, геріатрії, психології та інших наук дозволяють стверджувати: досягнення особою похилого, а тим більше старечого, віку накладає на її здоров'я, світогляд, поведінку суттєвий відбиток, який, поза сумнівом, може мати значення й для науки кримінології і кримінального права, кримінально-правового регулювання.

Необхідно наголосити: старіння – закономірний фізіологічний процес, що стосується кожної людини. Відомий геронтолог В. В. Фролькіс відзначає: «Старіння – руйнівний процес, який розвивається через наростаюче з віком пошкодження організму зовнішніми та внутрішніми факторами. Він призводить до недостатності фізіологічних функцій, загибелі клітин, обмеження адаптаційних можливостей організму, зниження його надійності, розвитку вікової патології, збільшення ймовірності смерті. Конкретні прояви старіння, його темп та спрямованість обумовлені

генетично закладеними особливостями біологічної організації організму» [384, с. 35].

Від самого свого народження і аж до смерті людський організм проходить декілька етапів біологічного та соціального розвитку: дитинство, юність, зрілість і старість. Якщо в дитинстві, юності і навіть в зрілості зміни відбуваються по висхідній лінії, то в старості біологічні процеси йдуть по низхідній [3, с. 757; 47, с. 35; 156, с. 4, 7, 8, 9, 12]. Темп і характер старіння людини пов'язані як з вродженими факторами, так і з впливом оточуючого середовища. Умовно розрізняють нормальне, або фізіологічне, і передчасне (патологічне) старіння. При фізіологічному старінні людина до глибокої старості залишається практично здоровою, вона здатна до самообслуговування, зберігає активність та інтерес до оточуючих. Передчасне старіння характеризується раннім розвитком вікових змін. Воно значною мірою обумовлене перенесеними захворюваннями і впливом негативних факторів навколишнього середовища [266, с. 592; 384, с. 43–45].

У зв'язку з віковими змінами погіршується рухливість нервових процесів та пам'ять на нещодавні події, розвивається емоційна нестійкість. Загальноновизнаною є думка про «загострення» рис характеру, консерватизм осіб похилого віку, прагнення повчати інших; у багатьох спостерігається невмотивована образливість, егоцентризм, іпохондричність. У таких осіб послаблюються забарвленість та яскравість нових вражень, звідси виникають «втікання у минуле», жага до спогадів, постійні думки про своє здоров'я та недуги. Необхідно, однак, наголосити, що ці особливості виражені не у всіх однаковою мірою. Чимало людей до глибокої старості зберігають свої індивідуальні особистісні риси, але все ж перераховані особливості тією чи іншою мірою характерні для більшості людей похилого віку, особливо ж після 75–80 років [53, с. 390; 266, с. 592–593].

Аналізуючи життя людини у пізні роки, необхідно чітко розрізнати її фізичне та психологічне старіння [25, с. 65]. Як справедливо наголошує австрійський психолог Віктор Франкл, «втрачаючи фізичні сили, індивід може зберегти здатність прогресивно розвиватись як особистість» [379, с. 157].

Конкретний вік настання старості є умовним. Наведемо підходи до періодизації пізнього віку людини, що розроблені фахівцями у сфері медицини та психології. Так, зокрема, німецький фізіолог М. Рубнер на початку ХХ ст. запропонував вікову класифікацію, відповідно до якої старість починалася з 50 років, а поважна старість – з 70. Німецький патолог Л. Ашоф відніс початок старості до 65 років. У 1905 році американський медик В. Аслер стверджував, що 60 років слід вважати граничним віком, після досягнення якого люди стають тягарем для себе та суспільства [384, с. 11].

Науковці Академії медичних наук СРСР у 1965 р. виокремили похилий вік – від 61 до 74 років (чоловіки), від 56 до 74 років (жінки), старечий вік – від 75 до 90 років (чоловіки та жінки), довгожителство – 90 років та більше [53, с. 10]. У рішенні ООН 1980 р. рекомендовано розглядати вік 60 років як межу переходу до групи людей похилого віку. ВООЗ у 1982 році визначила 65 років як індикатор похилого віку та рекомендувала виділяти ще й групу престарілих – людей у віці 80 років і старше [23, с. 8–9].

Різні думки з приводу вікового бар'єру настання старості пропонувалися і в психологічній літературі.

А. Г. Ковальов вважає, що віковий період 61–74 роки не характеризується суттєвими негативними змінами моральних орієнтирів, «інтенсивності психічних процесів» і здатності до соціальної адаптації. Однак в старечому віці, тобто у 75–90 років, ці зміни настають, розвиваються і можуть розглядатись як типові [141, с. 383–385].

Р. М. Грановська пов'язує старість із досягненням людиною 60–70 років [87, с. 378–380].

Відомі московські науковці Б. В. Зейгарник і Б. С. Братусь вказують на період від 65–70 років і до смерті як на старість (чому передують старіння, коли відбувається послаблення всіх соціальних зв'язків) [119, с. 134–135].

Б. Г. Ананьєв констатує множинність точок зору про співвідношення верхньої межі зрілості та нижньої межі старості: 55 років (В. В. Бунак, В. В. Гінзбург, Д. Г. Бромлей, Г. Векслер), 75 років (Д. Біррен) [7, с. 87].

Наголосимо також на тому, що вік є категорією історичною [134, с. 754; 158, с. 17; 243]. Наприклад, в епоху Середньовіччя середня тривалість життя не перевищувала 25–35 років⁵, а тривалість життя в 40 років була досягнута навіть в найблагополучніших країнах Європи лише у першій половині XIX ст. [203, с. 90–91]. Зрозуміло, що в ті часи людина (передусім в очах оточуючих) досягала похилого віку набагато раніше, аніж сотню років тому, чи тепер.

Очевидні відмінності у визначенні межі настання похилого віку можна спостерігати у різних країнах світу й сьогодні. Так, у відсталіх країнах Африки 50-річна людина вважається й справді виглядає старою, у той час, наприклад, у Грузії та Азербайджані і 70 років вважається середнім віком, що відповідає й зовнішньому вигляду людей. На сьогодні найдовшою є тривалість життя в Японії (82 роки), а найкоротшою – в Свaziленді (33 роки) [325].

Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р. у ст. 10 визначає, що громадянами похилого віку визнаються чоловіки у віці 60 та жінки у віці 55 років і старші, а також особи, яким до досягнення загального пенсійного віку залишилося не більше півтора року [114].

Таким чином, на сьогодні існують численні підходи до періодизації пізнього віку людини. На нашу думку, вони свідчать про те, що старість і старіння є індивідуальними для кожної особи. Очевидно, що для декого і 60 прожитих років не є тією межею, за якою закінчується зрілість. У той же час можна зустріти людину, яка у 40 років (а то й раніше, адже відомо, що по досягненні 25–30-літнього віку чимало функцій починають проявляти тенденцію до зниження [156, с. 4, 7, 8, 9, 12; 324, с. 94]) відчуває себе старою. Дуже переконливо з цього приводу висловився відомий вітчизняний

⁵ Відомий російський історик Ю. Л. Безсмертний в монографії «Життя та смерть в середні віки» пише: «Природно, що Беда Вельмишановний у свої 60 років здавався сучасникам древнім старцем, а те, що Карл Великий досяг 72-річного віку, видавалось його біографу Ейнхарду просто чудом» [52, с. 52].

геронтолог академік В. В. Фролькіс: «Дослідники уже давно намагаються визначити вік настання старості. Вікові межі – не чітко розмежовані рубежі. Якщо в ранньому онтогенезі роздільні віхи поставити неважко, то у другій половині життя людини межі розмиті, контури їх нечіткі. Тут нема абсолютних проявів. Люди переходять з однієї вікової групи в іншу плавно, поступово, багато в чому неоднаково. Саме тому разом із зміною тривалості життя змінюється і уявлення про настання старості. Відповідно до класифікації, прийнятої у наші дні, похилими називаються люди у віці 60–74 роки, старими – у понад 75 років, довгожителами – понад 90 років. Цей розподіл дуже умовний: можна постаріти у 50 років, а можна у 70 років вирізнитись прекрасним здоров'ям та працездатністю. Біологічний годинник може визначати різний ритм розгортання життєвих процесів. Розпочавши рух у відносно однаковому темпі, люди приходять до фінішної межі у різний час» [383, с. 36].

Водночас для кримінологічної науки бажано визначити конкретний вік, що став би вихідною точкою як для проведення відповідного дослідження, так і для законодавця в частині удосконалення КК України.

На думку Ю. М. Антоняна, таким віком має бути 50 років, причому і для чоловіків, і для жінок [19, с. 13–14; 21, с. 67; 23, с. 4]. В той же час учений зауважує, що «не можна назвати старими всіх, хто старше 50 років, хоча деякі з них в силу хвороб, вроджених недуг або способу життя і виглядають такими. Якщо підняти вік злочинців – чоловіків, скажімо, від 60 років, а жінок – від 55, то їх серед злочинців небагато, тобто вікові кримінологічні групи виявляться незначними, а тому їх не можна буде виділити в якості самостійних» [23, с. 4].

Аналогічну аргументацію наводить В. П. Петков, який вважає, що «кримінологія повинна знизити нижчий рівень для осіб старшого віку, починаючи відлік з 40–50 років». Науковець переконаний, що специфічність злочинної поведінки вказаних осіб, їх стилю життя в цілому, особливо неодноразово засуджених, формується саме у 40–50 років [258, с. 331].

Г. Г. Зверев, здійснивши власну вікову класифікацію злочинців, виділив і злочинців похилого віку. До них він відніс осіб у віці

від 45 до 60 років. Автор обмежує свою класифікацію 60-літнім віком, позаяк, на його думку, злочинців у більш пізньому віці нараховується зовсім небагато [118, с. 41]. Як бачимо, аргументація Г. Г. Зверева є тотожною тій, яку наводить Ю. М. Антонян.

А. А. Байбарін пропонує до осіб похилого віку відносити тих, які досягли 65 років (як чоловіків, так і жінок) [45, с. 11, 22]. Саме цей вік, на думку науковця, повинен бути врахований законодавцем з метою закріплення специфічних умов відповідальності осіб похилого віку, а також посилення їх кримінально-правової охорони.

В. В. Тирський та М. В. Войтін вважають, що «60-річний вік, ймовірно, не випадково визначений в якості основного пенсійного. Цей вік і слід вважати похилим, прийняти його у кримінально-правовій науці та судовій практиці в якості формального, однозначно зрозумілого критерію старості» [345, с. 24].

О. В. Барсукова прийшла до висновку, що «потребам кримінального права та кримінології відповідає наступна класифікація пізнього періоду життя людини: 1) похилий вік (чоловіки від 60 до 74 років; жінки від 55 до 74 років); 2) передстаречий вік (від 75 до 90 років); 3) старечий вік або довгожителство (понад 90 років)» [47, с. 42].

На думку П. В. Разумова, «злочинністю осіб похилого віку (геронтологічною злочинністю) в кримінології має бути охоплена сукупність злочинів, що вчиняються особами, які досягли пенсійного віку, тобто осіб старше 60 років (для жінок – 55 років)» [286, с. 20].

Посилання на вік 60 (55) років як на похилий міститься й у проаналізованих нами вітчизняних підручниках з кримінального права та коментарях до КК України [174, с. 306; 178, с. 229; 238, с. 138; 239, с. 165; 381, с. 384].

На нашу думку, слід погодитись з науковцями, які пов'язують кримінологічно значущий похилий вік з досягненням 60 (для жінок – 55) років. Видається, що для цього існують вагомі підстави. Не слід забувати, що специфіка кожного вікового періоду людського життя має глибоку соціальну детермінацію [134, с. 753]. Слушною тому, на наш погляд, є позиція Т. В. Карсаєвської, котра пише, що вирішальну роль при визначенні похилого віку має відігравати

зміна соціального статусу особи, пов'язана з виходом на пенсію, «кризою пенсійного віку» [134, с. 752]⁶.

Окрім того, «більшість учених-медиків вважають, що кінець періоду зрілості відповідає віку 60 років» [341, с. 55], саме тоді починають проявлятися більшість психофізіологічних змін, пов'язаних зі старінням. На переконання П. В. Разумова, який також звертає увагу на ці моменти, «вказані критерії визначають особливості особи злочинця похилого віку, специфіку мотивації вчинюваного злочину і його кримінологічну характеристику» [287, с. 14]. Результати проведеного нами соціологічного опитування свідчать, що 83 % респондентів вважають вік 60 (для жінок – 55) років похилим.

Що ж до позиції Ю. М. Антоняна, то, на наше переконання, все ж не можна вести мову про вік 50 (а тим більше 45) років як про вихідну точку, значущу для нашого дослідження. Погоджуючись із тим, що вікова кримінологічна група виявиться при цьому менш значною, все ж зазначимо, що важливою є не стільки кількісна (хоч і вона, зрозуміло, має значення; та й кількість злочинців похилого віку об'єктивно зростатиме із подальшим старінням населення), скільки якісна характеристика злочинності таких осіб [227, с. 14; 228, с. 120; 230, с. 163]. Недоцільно також завищувати нижню планку похилого віку, як це робить А. А. Байбарін. На наш погляд, такий підхід не виправданий зважаючи на коротку середню тривалість життя в Україні та зовсім мізерну кількість злочинів, вчинюваних особами у віці понад 65 років.

Для нашого дослідження має значення не лише визначення меж похилого віку. Зазначимо, що КК України використовує різні позначення для пізнього віку людини. Йому відомі «похилий вік» (ст. 67), «пенсійний вік» (ст. 56, 57, 61), «старість» (ст. 135) та конкретна вказівка на вік «понад 65 років» (ст. 64). Водночас у кримінальному законі ніде не розкривається їх зміст.

На наш погляд, ці поняття не можна ототожнювати. Це етапи, які характеризують певні періоди пізнього віку життя людини. Ста-

⁶ В перспективі, коли пенсійний вік жінок та чоловіків зрівняють, при визначенні кримінологічно значущого похилого віку можливо виходити з єдиного (60-річного) віку виходу на пенсію.

рість – широке поняття. Як і неповноліття, вона має певні етапи (на них ми вказували вище). З одного боку, старість – це період життя після зрілості, у який відбувається поступове послаблення діяльності організму [69, с. 1189]. З іншого, старий – це той, хто «прожив багато років, який досяг старості» [69, с. 1188]. Тому не зовсім вірним бачиться пов'язування старості з досягненням пенсійного віку [186, с. 64; 308, с. 33; 398, с. 127]. Натомість похилий – це той, «який наближається до *глибокої* (курсив наш – А. А.) старості» [69, с. 908].

З огляду на проведений етимологічний аналіз старості та її етапів, можна зробити наступні висновки:

- навряд чи припустимим є використовувати вказані позначення як рівнозначні. Погоджуємося з І. Я. Козаченком, який зазначає, що «потрібно добиватися того, аби один термін не означав різні поняття, а різні терміни – одне поняття. Чинне кримінальне законодавство вирішує цю проблему, зокрема, шляхом набору певних комбінацій (співвідношення) формально визначених та оціночних понять» [146, с. 158];
- для позначення пізнього віку життя людини слід використовувати напрацьовані медичною наукою поняття «похилий вік» (рання старість – 60 (55)–74 роки) та власне старість (понад 75 років). Вони є зрозумілими й відображають основні етапи старіння людини;
- чим пояснюється диференціація пізнього віку життя людини у кримінальному законі зрозуміти досить важко. Якщо вказівка на «пенсійний вік» (ст. 56, 57, 61) виправдана, оскільки відповідає об'єктивним потребам названих статей (мова йде про перелік обставин, які виключають застосування покарань, що полягають (повністю або частково) у виконанні певних робіт), то вказівка в одному випадку (ст. 67 КК) на «похилий вік», а в іншому на «старість» (ст. 135 КК) не зовсім зрозуміла, тим більше, що законодавець не визначає їх змісту. Досить важко також збагнути чому довічне позбавлення волі (ст. 64 КК) не застосовується до осіб у віці саме «понад 65 років».

Непростим виглядає і співвідношення понять «безпорадний стан» та «похилий вік» і «старість». Так, у п. 6 ст. 67 КК законодавець вказує, що «вчинення злочину щодо малолітнього, **особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані (виділено нами – А. А.)**» є обставиною, яка обтяжує покарання (до речі, ст. 41 КК УРСР 1960 р. робила вказівку на «старого», а не на «особу похилого віку» [179, с. 31]). Таким чином, очевидним є розмежування у ст. 67 КК понять «похилий вік» та «безпорадний стан», адже між ними стоїть сполучник «або». В іншому випадку (ст. 135 КК) зазначено наступне: «Завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, **старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану (виділено нами – А. А.)**...». Як бачимо, у ст. 135 КК старість розглядається як чинник безпорадного стану.

Не багато з цього приводу може прояснити і Пленум Верховного Суду України (далі – ВСУ). Роз'яснення безпорадного стану він наводить лише стосовно зґвалтування у ч. 1 п. 5 постанови № 5 від 30 травня 2008 р. «Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи», де зазначено: «Стан потерпілої особи слід визнавати безпорадним, коли вона внаслідок малолітнього чи **похилого віку**, фізичних вад, розладу психічної діяльності, хворобливого або непритомного стану, або з інших причин не могла розуміти характеру та значення вчинюваних з нею дій або не могла чинити опір» [268]. Як бачимо, у постанові визнано, що безпорадний стан особи може обумовити її похилий вік (не старість). При цьому варто наголосити, що у попередній постанові № 4 від 27 березня 1992 р. «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини», Пленум ВСУ прямо не вказував на похилий чи на старечий вік (на відміну від малолітнього) особи в якості фактора безпорадного стану [117, с. 109]. Така позиція вищої судової інстанції була абсолютно незрозумілою, адже складно пояснити чому в малолітньому віці, на який безпосередньо вказувалось у постанові, особа не могла чинити опір насильнику, а в старечому (до речі, зґвалтування старих жінок

є не такими уже й рідкісними) – могла. Втім, слід відзначити, що й новіше роз'яснення безпорадного стану в постанові № 5, де одним із чинників вказаного стану названо похилий вік, є дискусійним.

Зауважимо також, що Пленум Верховного Суду РФ у постанові № 1 від 27 січня 1999 р. «Про судову практику у справах про убивство (ст. 105 КК РФ)» визнав престарілий вік особи критерієм її безпорадності (український законодавець, як не дивно, в ст. 115 КК «Умисне вбивство» взагалі не виділяє безпорадний стан поміж кваліфікуючих ознак) [269].

У контексті сказаного вище, виникає запитання: чи вірним є розмежовувати поняття «похилий вік» та «безпорадний стан»? Видається, що так. У тлумачному словнику зазначається, що безпорадний – це «неспроможний своїми силами впоратися з чим-небудь; який потребує допомоги, підтримки; безпомічний» [69, с. 44]. Безпомічний – це «нездатний сам собі допомогти, захистити себе; безпорадний, безсилий» [69, с. 44]. На думку професора В. К. Гришука, «безпорадний стан – це обумовлений об'єктивними і суб'єктивними факторами стан особи, в якому вона не може чинити опір злочинцеві або уникнути злочинного посягання» [239, с. 166]. С. Д. Шапченко вважає, що «перебування у безпорадному стані означає, що потерпілий не може уникнути посягання чи протистояти йому з будь-яких причин, зокрема, у зв'язку з інвалідністю, хворобою, втратою свідомості тощо» [238, с. 138]. На думку Є. Б. Дороніної, безпорадний стан людини – це наявність в її організмі фізичних, психічних або психофізіологічних якостей, що виключають можливість самостійно вжити заходів, необхідних для самозбереження у момент злочинного посягання [101, с. 55]. Очевидно, що досягнення особою похилого віку далеко не завжди поєднується з безпомічністю, потребою допомоги і підтримки. Така людина зазвичай ще в змозі захистити себе, хоч можливість протидіяти протиправним посяганням у неї й знижена. Натомість досягнення старечого віку набагато частіше свідчить про фізичне безсилля особи, неможливість захистити себе. Ми погоджуємося з Є. Б. Дороніною, яка у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що саме старики «найчастіше втілюють в собі безпорадну частину населення» [101, с. 3].

Цим, видається, і можна пояснити позицію законодавця, який у ст. 67 КК намагався наголосити саме на «похилий вік», відмежувавши його від безпорадного стану сполучником «або», що, вочевидь, свідчить про бажання (яке, поза сумнівом, слід підтримати) посилити кримінальну відповідальність за злочини щодо таких осіб. Зважаючи на викладене, викликає заперечення позиція Л. К. Гаврильченко, яка під особами похилого віку розуміє осіб, не здатних через похилий вік або хворобу вчинити опір злочинцеві, а замість пояснення сутності безпорадного стану особи лише перераховує фактори, що його детермінують [175, с. 249–250].

Окремі вчені робили спроби точно визначити вік, з якого можна говорити про безпорадність особи, що його досягла. Так, В. Б. Хатуєв вважає, що таким віком має бути досягнення особою 90 років. Мало того, науковець зазначає, що «значна кількість опитаних висловились за те, щоб безпорадними в силу старечого віку вважати осіб, які досягли 95 років» [390, с. 44]. Видається, що вік 90 і більше років у даному контексті є явно завищеним, до нього й доживають досить рідко. Думаємо також, що точно визначити вік, з якого особа може вважатися безпорадною, неможливо, оскільки процес старіння в кожному конкретному організмі проходить по-різному. Певним орієнтиром може бути досягнення особою 75 років – тобто власне старості. Зрозуміло, що є люди у віці й понад 75 років, які добре себе почувають, але таких порівняно небагато. Здебільшого вже у віці понад 75 років людина є слабкою і якщо й здатна чинити опір, то для винного він буде завідомо номінальним.

Видається, що при вирішенні питання про те, чи перебував потерпілий у безпорадному стані самого лише факту досягнення ним старечого віку недостатньо, адже між старечим віком та безпорадністю не можна поставити знак рівності. Безпорадний стан в даному випадку викликаний не тільки, а може й не стільки самим віком (як це має місце при малолітті), скільки незадовільним станом здоров'я старої людини (старечою немічністю). Потрібно виходити з того, чи міг потерпілий в силу свого старечого віку та стану здоров'я у момент протиправного посягання чинити активний опір винному. Тобто, той факт, що особа завідомо для винного

перебувала у безпорадному стані, має встановлюватись в кожному конкретному випадку.

Результати проведеного дослідження можна відобразити у законодавстві. На нашу думку, у ч. 1 ст. 135 КК слово «старість» слід замінити словосполученням «старечу немічність», що дозволить уточнити який саме фактор обумовлює безпорадний стан особи. Необхідним бачиться також навести в КК безпосередню вказівку на те, з якого віку людину можна вважати особою похилого віку. З огляду на це, пропонуємо включити до КК примітку наступного змісту: «Особою похилого віку є чоловік у віці понад 60 (жінка – понад 55) років». Окрім того, в постанові Пленуму ВСУ № 5 від 30 травня 2008 р. «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» в переліку факторів, що можуть обумовити безпорадний стан потерпілої особи, доцільно передбачити «старечу немічність», виключивши при цьому «похилий вік».

Для глибшого розуміння сутності геронтологічної злочинності необхідно проаналізувати її сучасний стан та структурні особливості. Спершу розглянемо специфічні риси злочинності осіб похилого віку.

В літературі наполегливо наголошується, що найменшу частку серед злочинців (їх, відповідно, виокремлюють в окрему вікову категорію) складають особи у віці понад 50 [6, с. 86; 23, с. 4; 165, с. 103; 166, с. 166; 184, с. 36; 243, с. 60; 408, с. 92 та ін.] чи 60 років [4, с. 11; 16, с. 80; 142, с. 123; 164, с. 91; 168, с. 85; 409, с. 166 та ін.]. Інколи кримінологи, аналізуючи соціально-демографічні ознаки особи злочинця, взагалі не наводять дані, які б характеризували злочинність осіб у пізньому віці [170, с. 353–354; 182, с. 38; 183, с. 66–67; 185, с. 78; 199, с. 61; 399, с. 29 та ін.].

Питома вага осіб похилого віку серед злочинців справді порівняно невелика. Злочинна активність помітно знижується уже після 30–40 років. Чим вищий вік, тим нижчим є коефіцієнт злочинності. Невеликою є й абсолютна кількість злочинців похилого віку [92, с. 155; 162, с. 149; 281, с. 102; 345, с. 20]. Є. Азарова наводить результати дослідження, відповідно до якого у 1930 році

кількість засуджених (питому вагу злочинності конкретної вікової групи відносно злочинності осіб інших вікових груп можна визначити шляхом дослідження питомої ваги засуджених осіб цієї вікової групи) серед злочинців у віці 60 років і старше становила 1,2 % [4, с. 11]. За даними вибіркового дослідження, проведеного у 1984 році В. В. Тирським та М. В. Войтіним, особи у віці понад 50 років складали серед засуджених приблизно 6 % [345, с. 20, 25]. У 1992 р. В. П. Петков, аналізуючи останній показник, прогнозував, що кількість їх зростатиме, оскільки зростає кількість людей старшого віку у структурі населення [257, с. 3]. Новітні дослідження, присвячені аналізу вікової структури злочинності у суб'єктах РФ, свідчать про неухильне зростання кількості злочинів, що вчиняються особами похилого віку [23, с. 80; 47, с. 13–34; 286, с. 26–30; 321, с. 3]. Якщо у 1992–1993 рр. у виправних установах РФ утримувалось приблизно півтора тисячі «дідусів та бабусь», то сьогодні цей показник перевищує попередній майже в шість разів [23, с. 82].

Поступове зростання злочинності осіб похилого віку спостерігається й в інших країнах світу. Скажімо, Ю. М. Антонян зазначає, що «характерним параметром злочинності в Японії є те, що поряд із значним зростанням чисельності населення старших вікових груп збільшилася й кількість злочинців цього віку. Так, у період з 1966 по 1990 р. частка злочинців у віці 40–49 років, ..., зросла з 8 до 10,9 %; у віці 50–59 років – з 3,8 до 6,5 %, а у віці 60 років і старше – з 1,9 до 3 %» [168, с. 195]. Негативна динаміка злочинності осіб геронтологічного віку спостерігається також в Австралії, Канаді, США [47, с. 34]. Необґрунтованим тому є твердження Т. В. Темаєва про те, що зростання кількості вчинюваних особами похилого віку злочинів є феноменом виключно сучасної Росії [343, с. 57].

Аналіз вивчених нами справ, розглянутих судами України за період 2001–2010 рр., засвідчив, що у загальній структурі злочинності кількість злочинів, вчинених особами похилого віку, не перевищує 2–3 %.

У попередньому розділі ми писали про кардинальну зміну демографічної ситуації у світі загалом і в Україні зокрема. Негативні наслідки швидкого старіння населення відобразяться і на зміні ві-

кової структури злочинності. Академік В. М. Кудрявцев зазначав, що явища демографічного характеру не породжують злочинність, однак впливають на її кількісні показники. Стосується це, зокрема, і зміни вікової структури населення [188, с. 111]. Тому негативна динаміка злочинності осіб похилого віку зростатиме.

Видається, що злочинність людей похилого віку є історично складеним явищем. Вона поступово вливалась у загальну злочинність, складаючи хоч і найменш значну, але стабільну її частку. Зрозуміло й інше – для багатьох держав, де зміна вікової структури злочинності нині різко не простежується, невдовзі все може змінитися.

Вибірковий аналіз кримінальних справ дозволяє прослідкувати відповідні тенденції. Якщо у 2001 році особами похилого віку було вчинено 1,75 % від загальної кількості злочинів (вибірка – 400 злочинів), то пізніше спостерігалось стабільне їх зростання: у 2002 р. – 2 %, у 2006 р. – 2,5 %, у 2008 р. – 2,75 %.

Вказуючи на ці незначні, як на перший погляд, показники, необхідно особливо наголосити на тому, що й кількість осіб похилого віку у суспільстві, порівняно з іншими віковими групами, є меншою (25 %). Окрім того, погоджуємося з Р. І. Михеевим, який зазначає, що некоректно порівнювати масштаби злочинності неповнолітніх (що доволі часто має місце) та осіб похилого віку: тут важливою є не стільки кількісна (хоч і вона, зрозуміло, має значення), скільки якісна характеристика старечої злочинності [228, с. 120; 230, с. 163]. Очевидно, що вже сам вік може відігравати роль фактора, що стримує особу від вчинення злочину (наприклад, через старечу немічність).

Ще у 1865 році М. А. Неклюдов у праці «Статистический опыт исследования физиологического значения различных возрастов человеческого организма по отношению к преступлению» зазначав, що «молодість дає більше злочинців ніж похилий вік, похилий вік дає їх більше, ніж старечий. Вони співвідносяться між собою як 10/20 : 7/20 : 3/20» [243, с. 63].

Таким чином, першою специфічною особливістю злочинності осіб похилого віку є її порівняно незначна питома вага в структурі злочинності, яка, втім, виявляє стійкі тенденції до зростання.

Тенденції прискороного старіння суспільства та статистичні дані, які свідчать про незначну кількість вчинюваних особами похилого віку злочинів, дають змогу окремим вченим зробити оптимістичний прогноз про об'єктивне зменшення злочинності у майбутньому [43, с. 49; 240, с. 117; 285, с. 144]. Дійсно, з таким висновком можна погодитись. Водночас, повторюємо, уже нині науковці і практики спостерігають й іншу тенденцію – поступове, але стабільне зростання кількості злочинів, вчинюваних особами похилого віку. Видається, що навіть при незначних обсягах та малій інтенсивності зростання, злочинність вказаних осіб потребує поглибленого дослідження, розробки заходів її запобігання.

Вплив старіння на злочинність багатоаспектний. Наприклад, В. В. Тирський та М. В. Войтін пояснюють значне зниження криміногенної активності осіб похилого віку такими чинниками: а) фізичною неможливістю вчинення злочинів – через хвороби, старечу немічність та ін.; б) досягненням певного рівня свідомості в силу значного життєвого досвіду; в) більш низьким коефіцієнтом «виживання» колишніх злочинців та ін. [345, с. 21]. На думку В. П. Петкова, сюди слід додати: а) зниження психологічних, зокрема, інтелектуальних можливостей людей похилого віку, що характерно передовсім для неодноразово засуджених рецидивістів, які зазвичай страждають на алкоголізм та наркоманію; б) злочини осіб вказаного віку, як правило, дуже швидко розкриваються, і винні несуть за них відповідальність, що не дає їм можливості вчинювати повторні діяння; в) більшість злочинців похилого віку «втомлюються» від вчинення злочинів і пов'язаного з ними тривалого перебування в місцях позбавлення волі [258, с. 333]. На останній чинник звертав увагу й професор А. Ф. Зелінський, який вказував: «Людина змінюється з роками. Вік рецидивістів суттєво впливає на характер їх наступної поведінки. Більшість втомлюється від зла й припиняє злочинну діяльність. Інші переходять до більш спокійних й відносно безпечних її форм» [122, с. 47]. Е. Б. Мельникова, у свою чергу, підкреслює, що «в групі людей похилого віку фактор віку виявляється навіть антикриміногенним, адже саме у цій групі життєвий і професійний досвід, сімейне оточення стають найбільш

значущими, а стабільність життєвої ситуації – найбільш бажаною. Утім, слід враховувати можливість певної вікової дисгармонії і в цій групі, коли “рольові очікування” особи можуть виявитись завищеними й привести до конфліктів» [222, с. 74–75].

Вказані чинники, на наш погляд, повною мірою пояснюють невелику питому вагу осіб похилого віку серед злочинців.

Видається, що значне збільшення у структурі населення осіб похилого віку, психофізіологічні зміни, пов'язані із старінням, зокрема і їх вплив на антисоціальну поведінку, диктують потребу виокремлення осіб похилого віку (понад 60 (для жінок – 55) років) в окрему вікову групу.

У кримінологічній літературі підкреслюється, що різним віковим групам властиві й різні види притаманних для них злочинів [4, с. 14; 162, с. 143–151; 165, с. 103; 168, с. 84 та ін.]. Справді, вік багато в чому визначає фізичний стан, потреби, життєві цілі людей, коло їх інтересів та спосіб життя, що у підсумку не може не відобразитися й на протиправних діяннях [16, с. 80; 118, с. 40–41; 164, с. 125; 168, с. 85; 188, с. 56–58; 192, с. 111–112; 281, с. 102 та ін.]. Очевидно, що вирішальну роль тут відіграє не сам по собі вік, як хронологічний показник, а психофізіологічні та соціальні особливості особи. Відомий російський вчений М. А. Неклюдов з цього приводу писав: «Ми можемо безпомилково відповісти на запитання: які особливості властиві тому чи іншому віку такими словами: розвиток або ослаблення сил розумових, розвиток або ослаблення сил фізичних і особливе становище особи як члена суспільства. Всі ці якості впливають на злочин» [243, с. 50].

Зауважено: якщо молоді особи частіше вчиняють злочини агресивного, імпульсивного характеру, то протиправна поведінка осіб старшого віку менш імпульсивна, більш обдумана, у тому числі й з точки зору можливих наслідків такої поведінки [168, с. 84; 187, с. 192; 399, с. 27]. Ймовірно, саме з огляду на це ще у 1875 р. М. А. Неклюдов писав: «Старечий вік, сам по собі узятий, не може служити причиною усунення відповідальності, а скоріше повинен визнаватись обставиною, яка збільшує вину, тому що особа у цьому віці не може відговоритись недосвідченістю, пристрастю, захо-

пленням» [242, с. 30]. Утім, вчений розглядав цю обставину лише як один бік медалі, додаючи: «З іншої сторони, людина, розвиваючись поступово фізично і розумово, доходить до такої межі, з досягненням якої розвиток відбувається у зворотному напрямку, поступово руйнуючи як фізичний, так і розумовий організм людини і приводячи її у стан дряхлості» [242, с. 30].

Разом з тим думка кримінологів про те, що для осіб похилого віку імпульсивна поведінка є нехарактерною, видається нам поспішною. Так, при вивченні Ю. М. Антоняном механізму переважної більшості убивств, вчинених особами похилого віку, виявилось, що в основі їх часто лежали дії, пов'язані з проявом раптової агресії (через образу, помсту та ін.). «Не можна сказати, – зазначає вчений, – що людина похилого віку не імпульсивна, хоча вона й краще стримує свої емоції. Навпаки, її злочинній поведінці притаманне швидке, не завжди адекватне ситуації, реагування на «подразник» об'єктивного середовища, характерне саме для підсвідомої, імпульсивної реакції» [23, с. 85]. На наш погляд, можна погодитись з думкою Ю. М. Антоняна, який зазначає, що «старечий організм володіє зниженим “імунітетом” до зовнішніх подразників, і його реагування на них далеко не завжди контролюється розумом, особливо ж якщо інтелект слабшає» [23, с. 85].

Варто наголосити, що, на відміну від молодих, старим властиве спрямування своєї кримінальної агресії на конкретний «шкідливий» – з точки зору злочинця – об'єкт, а не «розпилювання» її на незнайомих людей (наприклад, при вчиненні хуліганських дій) [23, с. 85–86].

Злочини, вчинювані особами похилого віку, мають досить широкий діапазон. Характерною ознакою злочинності старих є порівняно високі кількісні показники насильницьких злочинів. Тому спершу зупинимось на них.

Аналіз розглянутих нами 190 кримінальних справ про злочини, вчинені особами похилого віку, свідчить, що умисне вбивство (ст. 115 КК), вчинене у віці понад 60 (жінками – понад 55) років, в структурі злочинності вказаної категорії осіб складає 7,35 %. Слід визнати, що цей показник є досить значним. Окрім засуджених за

ст. 115 КК, у структурі злочинності осіб похилого віку злочини проти життя та здоров'я особи складають 9,8 % (всього 17,15 %).

Варто наголосити, що більшість злочинів даного виду пов'язані із сімейно-побутовою сферою, а потерпілими від цих діянь, відповідно, стають найближчі люди. Відомо, що сімейно-побутові конфлікти виникають насамперед у сім'ях з дорослими дітьми. Погоджуємось з П. В. Разумовим, який наголошує, що в основному це відбувається через житлову проблему, яка призводить до психологічної напруги. «Переповнене гніздо» (коли дорослі діти не збираються покидати дім) може бути більшим джерелом стресу, ніж порожнє [286, с. 36]. Старіючим батькам буває доволі важко призвичаїтись до дорослих дітей, які проживають вдома. Проблема стає ще складнішою, якщо співмешканці-діти не працюють, ведуть паразитичний спосіб життя за рахунок батьківської пенсії. Ілюстрацією до сказаного може слугувати така фабула архівної кримінальної справи (розглянута Сосницьким районним судом Чернігівської області). 83-річний М. проживав із своїм сином, який постійно пиячив, знущався над батьком, бив його. Під час одного з таких конфліктів М., гадаючи, що син знову битиме його, схопив металеву кочергу і вдарив нею декілька разів сина по голові. Від заподіяних травм останній помер [35].

Ми провели спеціальне опитування 100 респондентів з числа осіб у віці 18–40 років. На запитання «Чи часто виникають у Вас конфлікти в сім'ї з Вашими родичами похилого віку?» 44 респонденти відповіли ствердно. 35 респондентів відзначили, що такі конфлікти інколи мають місце, та все ж є нечастими. І лише 21 респондент відповів, що сімейно-побутові конфлікти з родичами похилого віку не мають місця. Опитування, проведене серед 100 респондентів з числа осіб у віці 60 (для жінок – 55) і більше років (запитання «Чи часто виникають у Вас конфлікти в сім'ї з Вашими молодшими родичами?»), засвідчило наступне: ствердно відповіли 47 респондентів, 35 респондентів зазначили, що такі конфлікти бувають, однак нечасто. І лише 18 респондентів відзначили, що таких конфліктів не буває ніколи.

Такі результати підтверджують думку окремих науковців, які вказують на те, що старики-батьки сімейства не відіграють у роди-

ні колишньої ролі, дедалі частіше відходять від сім'ї, не виконуючи ролі дідусів та бабусь [159, с. 193].

Варто зазначити, що переважна частина (57 %) злочинів проти життя та здоров'я вчинені особами похилого віку в стані алкогольного сп'яніння. Побутове пияцтво винних, поза сумнівом, є важливою умовою, що сприяє виникненню згаданих конфліктів, вчиненню ними протиправних діянь.

Не можна сказати, що злочинцям похилого віку не властива жорстокість. Так, 83-річний мешканець міста Коломия під час сварки холоднокрівно убив свою 76-річну дружину, завдавши їй декілька ударів по голові. Потім дід розчленував тіло і, склавши його у мішок, виніс на город, де подружжя зазвичай спалювало сміття [28].

Певний інтерес становить аналіз вчинюваних особами похилого віку злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. Із усіх складів злочинів, передбачених розділом IV Особливої частини КК, під час вивчення кримінальних справ нам зустрілися лише зґвалтування (ст. 152 КК) та розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК).

У структурі злочинності осіб похилого віку кількість зґвалтувань не перевищує 0,5 %. За дослідженнями А. С. Лукаш, найбільш криміногенним віком гвалтівників є 19–23 роки (31,7 % від загальної кількості засуджених); потім – вік 14–18 років (24,3 %); далі йдуть вікові категорії 24–29 і 30–35 років (23,7 % та 10,3 % відповідно). Решта гвалтівників (близько 10 %) – особи іншого віку достатньо широкого діапазону (36–70 років) [209, с. 32]. За даними Державної судової адміністрації України, у 2008 році за зґвалтування було засуджено 467 осіб, з них у віці від 50 до 65 років – семеро, у віці понад 65 років – лише двоє [387, с. 76].

Видається, що такий стан речей можна пояснити об'єктивними причинами, поміж яких провідне місце слід відвести статевій слабкості. Водночас іншою такою причиною, можливо, є усвідомлення того, що жертва може вдатися до опору, відбити який злочинцеві похилого віку буде непросто.

Досить давно психіатрами встановлено, що при старечій деменції, яка починається в декого у похилому віці, зникають

сором'язливість та попередні моральні установки, може з'явитися гіперсексуальність, яка іноді проявляється у збочених формах. Нерідко зустрічаються педофілія та ефебофілія, які характеризуються патологічним потягом до дітей та підлітків, причому об'єктом потягу можуть бути вибрані діти знайомих або близьких [13, с. 80; 20, с. 30; 77, с. 242, 249–250; 85; 97, с. 140; 108, с. 150, 155; 116, с. 33; 202, с. 142, 143; 334, с. 233, 234; 335, с. 224 та ін.]. У 1922 р. Б. С. Маньковський стверджував, що близько 50 % осіб, звинувачуваних у розбещенні малолітніх, – старечого віку, в яких, поряд із фізичним «згасанням», відбувається послаблення «розумового життя», у зв'язку з чим «падають внутрішні гальма відносно здійснення ще сильного сексуального бажання й вибору форми цього здійснення» [13, с. 80]. Пізніші дослідження, однак, суперечать твердженню, що розпусні дії з дітьми частіше вчиняють чоловіки похилого віку [13, с. 80]. Аналіз вивчених нами кримінальних справ засвідчив, що розбещення неповнолітніх у структурі злочинності осіб похилого віку складає не більше 0,5 %.

Таким чином, злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи у загальній структурі злочинності осіб похилого віку складають близько 1 %. Видається, що статеві злочини вказаної категорії осіб характеризуються високим рівнем латентності. Це стосується насамперед розбещення неповнолітніх, оскільки розпусні дії дуже часто спрямовані на дітей та внуків родичів, друзів і знайомих. Останні, навіть у випадку виявлення аморальних дій «дідусів», не поспішають повідомляти про це правоохоронні органи, а звернувшись, просять потім не карати винних. Тому, зазначають окремі дослідники, часто зустрічаються випадки відмови від порушення кримінальних справ щодо осіб похилого віку [345, с. 22].

Ілюстрацією до сказаного може слугувати така фабула архівної кримінальної справи (розглянута Гайворонським районним судом Кіровоградської області). 71-річний пенсіонер неодноразово вчиняв розпусні дії з малолітніми дівчатками. Чоловік запрошував сусідських дітей до свого будинку й з метою отримання сексуального задоволення торкався руками їхніх статевих органів. Якийсь

час дівчатка, соромлячись, нікому не розповідали про скоєні щодо них протиправні дії. Коли ж батьки довідались про них, то не відразу поставили до відома правоохоронні органи, оскільки дід просив їх нікому про це не розповідати [26].

Отже, проведений нами аналіз підтвердив висновок науковців про підвищену схильність осіб похилого віку до вчинення злочинів проти особи [23, с. 83; 286, с. 31].

Питома вага засуджених похилого віку за злочини проти власності склала 26,96 %. Цей показник підтверджує думку Е. Б. Мельникової про те, що корисливі злочини найменше піддаються «старінню» [222, с. 75]. Очевидним, однак, є той факт, що частка злочинів проти власності у структурі злочинності досліджуваної категорії осіб є набагато меншою порівняно з їх часткою у структурі злочинності молодших осіб.

Коло вчинюваних особами похилого віку злочинів проти власності обмежене. Зокрема, вивчені нами особи не вчинили жодного грабежу і жодного розбою. На це понад 20 років тому вказували також В. В. Тирський та М. В. Войтін [345, с. 21]. Можна було б пояснити це лише фізичною слабкістю людей похилого віку, що не дає їм можливості заволодіти чужим майном із застосуванням насильства [47, с. 26; 116, с. 17–18; 157, с. 71]. Але таке пояснення видається не зовсім повним. Вище ми зазначали, що серед діянь, вчинюваних особами похилого віку, злочини проти особи (зокрема й убивства) складають доволі значну частку, що свідчить про можливість застосування ними насильства. Однак, варто пригадати, що такі злочини здебільшого вчиняються в сімейно-побутовій сфері, а жертвами їх стають рідні та близькі. Спрямування насильства на сторонніх осіб, зокрема з метою заволодіння чужим майном, для досліджуваної категорії осіб не характерне. Пояснити такий стан речей можна й іншими потребами осіб похилого віку, а, точніше, іншим способом їх задоволення. Такі люди, як відомо, здебільшого задовольняються наявними коштами, намагаючись якимось звести кінці з кінцями. Якщо ж матеріальна скрута і штовхає на вчинення злочину, то літня людина вдається до таємного викрадення майна – крадіжки в структурі злочинів проти власності складають 19,61 %.

Характерною є така фабула архівної кримінальної справи (розглянута Чернівецьким районним судом Вінницької області). Перебуваючи на лікуванні в районній лікарні, 63-річний пенсіонер викрав гаманець з грошима в сумі 270 гривень в чоловіка, який також лікувався у вказаній лікарні. Допитаний в залі судового засідання підсудний свою вину у вчиненні крадіжки визнав повністю, стверджував, що у скоєному щиро розкаюється. Суд, врахувавши ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та пом'якшуючі покарання обставини, призначив йому покарання у виді штрафу [37].

В структурі злочинів проти власності, вчинених особами похилого віку, шахрайства складають 4,41 %. Відзначимо, що такі злочини добре сплановані й організовані. Цьому, поза сумнівом, сприяє чималий життєвий досвід злочинців [281, с. 104]. Підкресливо також, що значна частина вказаних діянь пов'язана з обманом пенсійних органів та відповідним незаконним нарахуванням пенсійних виплат. Серед осіб похилого віку, засуджених за цей злочин, більшість складають жінки.

Натомість тільки чоловіки вказаного віку визнавалися винними у вчиненні злочину, передбаченого ст. 194 КК («Умисне знищення або пошкодження майна»). Частка засуджених за цей злочин складає всього 0,98 %.

Не підтверджуються наведені раніше дані про те, що для людей похилого віку притаманним є вчиняти придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 198 КК) [77, с. 249; 116, с. 17]. Аналіз кримінальних справ засвідчив, що у структурі злочинів проти власності, вчинених досліджуваною категорією осіб, його відсоток склав усього 0,49. Видається, однак, що взнаки дається і підвищена латентність цього злочину. Незначною у структурі злочинності осіб похилого віку є частка й інших злочинів проти власності.

Специфічними є кількісно-якісні показники вчинюваних особами похилого віку злочинів у сфері господарської діяльності. Попри те, що вказані злочини, як відомо, характеризуються підвищеною латентністю, аналіз архівних кримінальних справ засвідчує,

що господарські злочини у структурі злочинності осіб похилого віку складають 16,66 %. Слід визнати, що це доволі високий показник. Іншою специфічною рисою вчинюваних зазначеними особами злочинів у сфері господарської діяльності є їх якісні показники. За нашими даними, особи похилого віку вчиняли лише три діяння, передбачені розділом VII Особливої частини КК України: зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203), незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204) та порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213). Кількість засуджених за вказаними статтями склала відповідно 11,76 %, 4,41 % та 0,49 %. Відзначимо, що у всіх випадках кваліфікації вчиненого діяння за ст. 203 КК предметом злочину був самогон, а за ст. 204 КК – алкогольні напої. Здійснений нами аналіз кримінальних справ засвідчує, що засуджені за вказані вище діяння особи пояснюють їх вчинення матеріальною скрутою; для пенсіонерів, які виживають на мізерну пенсію, виготовлення і збут самогону та інших спиртних напоїв є досить простим способом отримати додатковий дохід. До сказаного додамо, що злочини у сфері господарської діяльності вчинялися здебільшого жінками, які мешкають у сільській місцевості.

6,86 % від загальної кількості злочинів, вчинених особами похилого віку, склало діяння, передбачене ст. 286 КК України («Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами»). Вчинення цього злочину представниками досліджуваної категорії осіб тісно пов'язане з їх психофізіологічними особливостями, котрі ускладнюють управління транспортом, а зокрема зі сповільненням рухливості нервових процесів, недостатньою уважністю, недостатньо швидкою реакцією тощо. Вивчення матеріалів кримінальних справ засвідчує, що вказане діяння є єдиним серед злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту, за скоєння якого були засуджені особи похилого віку.

У структурі злочинів, вчинюваних особами пізнього віку, 4,9 % складають хуліганства (ст. 296 КК). Здебільшого ці діяння вчиняються вказаними особами в стані алкогольного сп'яніння. На-

ведемо характерний приклад. В приміщенні магазину 64-річний пенсіонер з хуліганських спонукань, грубо порушуючи громадський порядок, демонструючи особливу зухвалість та виражаючи явну неповагу до суспільства, безпричинно почав сварку з молодшим від себе чоловіком, під час якої штовхнув останнього на вітрину, завдавши йому фізичного болю та заподіявши магазину матеріальний збиток на суму 350 гривень. Підсудний визнав себе винним, стверджував, що у скоєному щиро розкаюється. Коростенський міськрайонний суд Житомирської області, який розглядав дану справу, дійшов висновку про доцільність призначення винному основного покарання нижче від найнижчої межі, встановленої санкцією ч. 1 ст. 296 КК [30].

Питома вага злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (розділ XIII Особливої частини КК України) в структурі злочинності осіб похилого віку, за нашими даними, складає 21,56 %. Слід визнати, що це досить високий показник. При цьому відзначимо, що вказані особи засуджувались лише за трьома статтями даного розділу – 307 («Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів»), 309 («Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту») та 310 («Посів або вирощування снотворного маку чи конопель»). Кількість засуджених за цими статтями склала відповідно 2,45 %, 4,41 % та 14,7 %. Отже, найчастіше особи похилого віку (як правило, це жінки) вчиняють діяння, передбачене ст. 310 КК. Зазначимо, що подібні результати отримали й А. А. Бова та О. Г. Кулик [237, с. 84–85]. Вказані науковці справедливо, на наш погляд, пояснюють це тим, що особи зазначеної вікової групи часто проживають в селі, де й мають можливість вирощувати мак чи коноплі [237, с. 85]. Здійснений нами аналіз відповідних кримінальних справ засвідчує, що засуджені у всіх випадках пояснюють масове насадження ними снотворного маку (в одній із справ йшлося про незаконний посів аж 2249 рослин) власними потребами (для до-

машньої випічки), і, як правило, стверджують, що не знали про кримінальну відповідальність за вчинення цього діяння.

М. І. Мельник наголошує, що в останні роки спостерігалось збільшення кількості хабарників, яким виповнилося 60 років (з 3,7 % у 1996 р. до 6–8 % у перші роки XXI століття) [221, с. 181]. На відповідну тенденцію звертає увагу й академік А. П. Закалюк, який вказує, що за останні роки кількість хабарників у віці понад 60 років зросла майже в 3 рази (до 7 %) [113, с. 259]. Ці дані, на нашу думку, підтверджують висловлене вище переконання, що через суттєві зміни у демографічній структурі населення кількість вчинюваних особами похилого віку злочинів збільшуватиметься. Трансформації зазнають й якісні показники злочинності досліджуваної категорії осіб.

Видається, що суттєвих змін незабаром зазнає вікова структура й інших видів злочинів. Так, уже нині в США ведеться жвава розмова про активізацію злочинців похилого віку «в білих комірцях», що пов'язано, на думку деяких дослідників, із невпинним розвитком комп'ютерних технологій. Статистичні дані свідчать, що на Заході кількість насильницьких злочинів, вчинюваних особами похилого віку, зменшується. У той же час різко збільшилась кількість таких злочинів, як інтелектуальне піратство, корпоративний шпionаж, створення, використання та поширення шкідливих програм [286, с. 49]. Даремно сумніватися, що подібні тенденції рано чи пізно зачеплять й Україну.

Результати проведеного нами аналізу не підтверджують наведені раніше дані про те, що «поставщиком державних злочинців у нас ... є старість» [77, с. 574] та про чималу кількість засуджених за примушування до зайняття проституцією і незаконну порубку лісу [4, с. 12]. Останнє діяння (ст. 246 КК) у структурі злочинності досліджуваної категорії осіб не перевищує 0,5 %. Мізерною є питома вага й інших вчинюваних даними особами злочинів.

Аналіз досліджених нами справ засвідчив, що лише 1,96 % злочинів особи похилого віку вчинили у групі. Це свідчить про певну відособленість вказаних осіб у злочинному світі, їх небажання довірятися іншим. Водночас у кримінологічній літературі підкрес-

лювалося, що саме такі особи доволі часто є лідерами у злочинних організаціях [23, с. 4].

Зауважено й таку особливість: чим старішими стають злочинці похилого віку, тим нижчою є їх злочинна активність, яка поступово зводиться до нуля. На наше переконання, причиною цього є ті психофізіологічні зміни, які супроводжують старіння, а передусім загальна немічність, яка суперечить самій природі кримінальної активності.

Таким чином, вчинювані особами похилого віку злочини мають виражені особливості, які слід враховувати, розробляючи заходи запобігання їм.

Певними особливостями характеризується й злочинність стосовно осіб похилого віку. Злочини щодо цієї категорії осіб складають приблизно 13 % у загальній структурі злочинності (знову ж таки, потрібно пам'ятати про меншу частку осіб похилого віку у віковій структурі суспільства). З них близько 12 % складають: крадіжки – 7 %, грабежі та розбої – 2 %, шахрайства – 1 %, вбивства – 0,75 %, умисні тяжкі, середньої тяжкості, легкі тілесні ушкодження та побіи – 1,25 %. Інші види злочинів у загальній структурі віктимізації осіб похилого віку складають близько 1 %.

Доволі поширеним явищем є усвідомлений вибір злочинцем в якості жертви осіб похилого та старечого віку. Проведений нами аналіз кримінальних справ показав, що у загальній структурі крадіжок, грабежів і розбоїв вчинення цих злочинів щодо вказаних осіб складає близько 17 %, умисних вбивств та умисних тяжких і менш тяжких тілесних ушкоджень – 12 %, шахрайств – 11 %. При цьому варто підкреслити, що з року в рік питома вага осіб похилого віку, які стають жертвами зазначених злочинів, зростає, адже у 2001 р. щодо досліджуваної категорії людей було вчинено 15,75 % крадіжок, грабежів та розбоїв, 10,75 % умисних вбивств та тілесних ушкоджень, 10 % шахрайств.

Отримані дані змушують задуматися. Видається, що злочинці все частіше обиратимуть своїми жертвами осіб похилого та старечого віку, користаючись їх уразливістю. Усвідомлюючи, що серйозно розжитися за рахунок останніх не вдасться, злочинці все ж

обирають жертвами саме старих, розраховуючи передовсім на відсутність опору, на легкість вчинення протиправного діяння. Так, наприклад, Летичівським районним судом Хмельницької області розглянуто кримінальну справу по обвинуваченню п'яти раніше судимих співучасників, які впродовж грудня 2008 року вчиняли розбійні напади виключно на самотніх жінок старечого віку [31].

Суттєвою особливістю злочинів, вчинюваних стосовно осіб похилого віку, є те, що найпоширенішим мотивом їх скоєння є корисливий мотив. Навіть убивства та тілесні ушкодження здебільшого (близько 60 % випадків) вчиняються з користі. Іншими мотивами є: хуліганські, ревності, помсти та інші, пов'язані з особистими неприязними взаємовідносинами.

Прикро, однак часто убивцями старих стають найближчі люди, ті, хто повинні були б доглядати та оберігати немічних. Наведемо приклад з архівної кримінальної справи. У своєму будинку було знайдено мертвою з ножовими пораненнями 78-річну пенсіонерку. Невдовзі правоохоронними органами за скоєння вбивства затримано її 22-річного внука, який пояснив, що між ним та потерпілою виникла сварка, під час якої він і наніс бабусі декілька ударів ножем [34].

Певний інтерес представляє кримінологічна характеристика вчинюваних щодо жінок похилого і старечого віку зґвалтувань. А. С. Лукаш прийшла до висновку, що «якщо при аналізі особи гвалтівника вік злочинців становив від 14 до 70 років, то вікові межі потерпілої особи сягають від чотирьох до 81 року» [209, с. 46]. При цьому справи, де потерпілими є особи віком від 71 до 81 року, переважають над тими, де потерпілими є малолітні у віці від 4 до 6 років (3,7 % і 1,5 % відповідно) [209, с. 46].

Категорія таких жертв хоча й не є надто чисельною, однак конкретна життєва ситуація та механізм вчинення зґвалтування (на відміну від інших категорій) не є типовими. Вони характеризуються, як правило, безпорадним станом, при якому потерпіла не могла чинити опір насильнику [209, с. 46]. Звертає на себе увагу також особлива частота вчинення цих злочинів особами, що перебували в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

Для прикладу можна навести таку фабулу архівної кримінальної справи (розглянута Глухівським міськрайонним судом Сумської області). Неодноразово судимий чоловік, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, маючи умисел на задоволення статевої пристрасті, зайшов до будинку 77-річної жінки, розраховуючи на те, що остання не зможе чинити йому опір. Він жорстоко побив потерпілу, а потім, користаючись її безпорадним станом, роздягнув та двічі зґвалтував. Того ж дня, знаючи, що у потерпілої знайдеться невелика сума грошей, чоловік знову проник до її будинку й став вимагати в неї 20 гривень, погрожуючи в разі відмови негайно застосувати фізичне насильство та знову зґвалтувати. Заволодівши грошима, чоловік покинув будинок [27].

Видається, що мотиви зґвалтувань, вчинених щодо осіб похилого та старечого віку, потребують окремого дослідження. Однак, вже сьогодні очевидно, що у таких гвалтівників наявними є певні відхилення психосексуального характеру [163, с. 172; 316, с. 369–370].

У літературі відзначається, що особи похилого віку досить часто стають потерпілими й від інших видів злочинів. Так, харківські науковці наголошують, що кожна п'ята особа (20,75 %), яка потерпіла від злочину, передбаченого ст. 286 КК («Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами»), – віком понад 60 років. Таким чином, за підрахунками дослідників, особи похилого віку складають найбільшу питому вагу потерпілих від цього злочинного діяння. Це цілком справедливо пов'язують з психофізіологічними особливостями осіб вказаного віку, а передовсім з їх недостатньою уважністю, обережністю, здатністю швидко орієнтуватись у складній ситуації, яка може виникнути на проїжджій частині [270, с. 221].

Відзначимо також, що в деяких країнах світу (Австралії, Канаді, США та ін.) виділяються, досліджуються та законодавчо закріплюються специфічні злочини, спрямовані проти осіб похилого віку. Сюди включаються, наприклад, шахрайський телемаркетинг, шахрайство у сфері дії федеральної медичної програми тощо [47, с. 6, 72–77; 228, с. 119; 304, с. 157–160].

Підсумовуючи викладене вище, вважаємо за можливе підтримати пропозицію В. П. Петкова та П. В. Разумова, які поставили питання про виділення нового напрямку в науці кримінології – кримінальної геронтології або «криміногеронтології», що повинен формуватися на стику вивчення проблем злочинності, геронтології та соціально-демографічних процесів старіння населення [258, с. 330; 286, с. 52]. Для успішного дослідження та розв’язання кримінологічних проблем, пов’язаних зі старінням населення, необхідним є залучення до проведення відповідних досліджень фахівців в інших галузях знань – геронтологів, психологів, психіатрів, соціологів та інших спеціалістів. Лише такий усесторонній підхід дасть змогу виважено підходити до запобігання та протидії геронтологічній злочинності.

На думку автора, позиція російського науковця П. В. Разумова, який під геронтологічною злочинністю розуміє лише злочинність осіб похилого віку [286, с. 22, 52], є однобокою, не відображає всієї повноти розглядуваного явища. Наведені нами у підрозділі 1.1. та деякі інші фактори зумовлюють необхідність включити до складу геронтологічної злочинності не лише злочинність осіб похилого віку, а й злочинність щодо таких осіб.

Виходячи з цього, геронтологічну злочинність (від грецького «gerontos» – старий) можна визначити як злочинність осіб похилого (60 років для чоловіків, 55 – для жінок) віку, а також злочинність щодо цих осіб. Виділення геронтологічної злочинності в якості самостійного виду злочинності обумовлюється специфічними особливостями її кількісних та якісних показників, її стану та динаміки тощо.

2.2. Особа злочинця та потерпілого похилого віку

Успішне запобігання окремим злочинам можливе лише в тому разі, якщо увага буде сконцентрована на особі злочинця, оскільки саме особа стикається з середовищем причин та умов вчинення злочинів, є основною ланкою механізму формування мотивацій

злочинної поведінки. Суб'єктивні особливості особи та фактори, що на неї впливають і породжують девіантну поведінку, мають бути безпосереднім об'єктом запобіжного впливу [17, с. 103; 112, с. 257; 168, с. 79].

Неоднорідність такого складного соціального явища як злочинність обумовлює необхідність диференційованого її вивчення. Стосується це й дослідження особливостей особи злочинця різних вікових категорій.

У кримінологічній літературі відзначається, що вік, як соціально-демографічна та психофізична категорія, сам по собі не обумовлює протиправної поведінки [73, с. 35; 161, с. 61; 260, с. 19]. Справді, між злочином та віком немає прямого причинного зв'язку. Однак, ми переконані, що ігнорувати соціально-демографічні особливості особистості при дослідженні злочинної поведінки було б неправильно. «Вік, – зазначають Ю. Пудовочкін та П. Разумов, – поза сумнівом, накладає свій відбиток на поведінку людей, їх потреби та життєву установку. В процесі життя людина зазнає впливу соціального середовища, набуває певного досвіду, навичок, формує ціннісні орієнтації, потреби та інтереси, виробляє характер. Вік багато в чому визначає потреби, життєві цілі людей, коло їх інтересів, спосіб життя, що не може не відображатися на протиправних діях» [281, с. 102]. З таким твердженням важко не погодитися. Помилковим було б недооцінювати й важливість дослідження особи злочинця похилого віку.

У попередньому розділі цієї роботи ми відзначали, що із старінням організму та тими психофізіологічними змінами, що його супроводжують (хвороби, стареча немічність), криміногенна активність особи знижується. Водночас, слід зазначити, що вказане співвідношення є досить відносним. Деякі із них втрачають стримуючі, контролюючі поведінку механізми (наприклад, під впливом старечого слабоумства). Дії таких осіб стають менш опосередкованими нормами моралі. Відомо також, що окремі особистісні риси негативного характеру, сформовані у минулому, в похилому та старечому віці здатні загострюватися, суттєвим чином впливаючи на процес мотивації, більше того – активно беручи участь у ньому [23, с. 94; 162, с. 144; 244, с. 46]. Нерідко глибокі психологічні

травми, пережиті в молодості, люди пам'ятають і в похилому віці, дуже високо оцінюючи їх значення та роль у своєму житті.

В спеціальній літературі наголошується, що у пізньому віці найчастіше відбувається суттєве зниження самооцінки, з'являється відчуття невдоволення собою, невпевненості у своїх діях та силах, відчуття безпорадності, самотності. По відношенню до оточуючого світу у людей похилого віку відбуваються зміни, що полягають у загальному зниженні інтересу до цього світу. Спостерігається зменшення цікавості до нового, розвивається скептицизм, звернення в минуле з його нерідкою переоцінкою. Відзначаються також консерватизм, звуження кола інтересів, іноді мізантропія, цинізм, іпохондрія, зниження самоконтролю, падіння соціальної значущості та авторитету, з'являється загальне розчарування життям [3, с. 759; 19, с. 15–16; 23, с. 94; 214, с. 23–24; 219, с. 14–16; 244, с. 48–50; 267, с. 11, 15 та ін.].

Варто наголосити на тому, що психічний розвиток у цей період пов'язаний із поєднанням двох факторів: зміна темпів розвитку та переорієнтація його механізмів співпадають у часі з критичним періодом, досить серйозним і емоційно забарвленим. Важливим є й той факт, що сповільнення темпу психічного функціонування у цьому віці співпадає з фізичним згасанням, хворобами, соматичними відхиленнями [244, с. 46, 48].

В силу психофізіологічних змін особа похилого віку часто стає більш егоцентричною, дратівливою, набуває безпосередності, скупості (іноді й дріб'язковості), педантизму, впертості та багатьох інших якостей. У людини, яка уже прожила більшу частину життя, все найкраще виявляється позаду, вона усвідомлює це й іноді використовує залишений відрізок життєвого шляху для того, щоб встигнути наверстати те, чого ще не спробувала, не отримала, не досягла [23, с. 20; 214, с. 24; 219, с. 14]. Знаходяться й такі особи, які реалізують старі плани шляхом кримінальної поведінки, витісняючи накопичену злобу та заздрість до конкретної людини чи цілого світу на близьких та оточуючих.

Російський психолог Т. Д. Марцинковська, яка спеціально досліджувала особливості психічного розвитку у пізньому віці, на-

голошує: «Криза похилого віку з психологічної точки зору є такою ж сенсоутворюючою, як і підлітково-юнацька криза, однак перша більш афективно насичена і в чомусь більш драматична. На відміну від підліткової, коли людина лише будує плани на життя та осмислює його перспективи, криза похилого віку – це підбиття підсумків, а іноді й констатація того, що роки прожито даремно» [219, с. 14].

Відтак з'являється небажання нових контактів, навіть побоювання їх, намагання відгородитися від усіх, у тому числі й від близьких людей, емоційна холодність, іноді й ворожість до них. Таке утікання від спілкування в осіб похилого віку часто поєднується з постійними докорами на адресу оточуючих та упевненістю в тому, що їм щось недодали, що у відповідь на самовіддану турботу та любов заплатили «чорною» невдячністю. З цим доволі часто пов'язані образливість, конфліктність, упертість. Відчуження та агресія таких осіб, що подеколи проявляється уже як деструктивність (виплеснута, знову ж таки, здебільшого на близьких людей), є важливим показником емоційної та особистісної нестабільності [219, с. 16–17].

У сучасних непростих соціально-економічних умовах зустрічаються випадки, коли дорослі діти надалі продовжують потребувати допомоги старих батьків. В той же час формально дорослі діти інколи нічого не дають батькам взамін їх допомозі. Ця обставина викликає в останніх почуття образи, розчарованості, формує враження, що вони потрібні дітям лише для задоволення їхніх матеріальних потреб. Цілком очевидно, що усвідомлення цього нерідко супроводжується негативними емоційними переживаннями, сприяє зростанню соціальної напруги між поколіннями.

На цьому фоні актуальною для нашого дослідження виглядає проблема самотності осіб похилого віку. Відомий російський соціолог С. Г. Максимова зазначає: «Термін “самотність” має соціальний сенс, однак більш суттєвими в старості виявляються психологічні аспекти, що відображають усвідомлення самотності як нерозуміння та байдужості з боку оточуючих. Складність відчуття самотності виражається в тому, що стара людина, з одного боку, відчуває зростаючий розрив з оточуючими, боїться самотнього життя; з іншого боку,

вона намагається відгородитися від оточуючих, захистити свій світ та стабільність в ньому від стороннього втручання» [214, с. 24].

Фінансово самостійні діти, що живуть своїм життям й не потребують жодної батьківської підтримки, не бажаючи знайти декілька хвилин для звичайного спілкування із найближчими людьми, подекуди викликають у батьків не менш складні емоції, ніж ті, які потребують лише матеріальної підтримки. У той же час пізній період життя людини, як відомо, супроводжується втратою близьких, друзів, знайомих, гострим відчуттям неухильного наближення власної смерті. Нерідко саме тоді з'являється відчуття власної неповноцінності, непотрібності, розвивається відчуття безперспективності та безцільності подальшого життя. Особливо важко переживати це людям, для яких повноцінне, насичене комунікацією життя, досі було багаторічною нормою.

Зрозуміло, що частіше все відбувається зовсім по-іншому. Йдеться, зокрема, про ті випадки, коли людина похилого віку проживає в благополучній сім'ї, де панує тісний емоційний контакт між різними поколіннями, де їй вдається залишатись потрібною і незамінною. За умови оптимального старіння, – підкреслював видатний вітчизняний вчений, лауреат Нобелівської премії І. І. Мечников, – і в похилому віці можуть домінувати позитивні емоції [244, с. 44].

З огляду на це, помилково було б вважати, що описані вище негативні зміни емоцій у людей похилого віку поширюються абсолютно на всіх. Значною є кількість осіб, які до глибокої старості зберігають оптимістичний настрій, бадьорість духу, високу працездатність, достатній рівень фізичних сил. Важливу роль у збереженні позитивних емоцій, як відомо, відіграють специфічний склад характеру та особистості, конкретні особливості темпераменту [214, с. 25; 244, с. 50]. Однак, головним фактором старечого психоемоційного благополуччя є сприятлива соціально-психологічна обстановка, здоровий психологічний клімат того середовища, в якому живе людина похилого віку.

Водночас, в силу предмета дослідження, нас цікавить насамперед старість неблагополучна, старість з негативним емоційним забарвленням.

Не слід забувати, що більшість досліджуваних нами осіб – уродженці переважно 1930–1940-х років, чиє дитинство припало на жахливий голодомор та страхітливу війну, юність та молодість зберегли глибокий відбиток сталінських репресій, зрілість припала на неоднозначні роки будівництва комунізму та тотального дефіциту. Трагедією життя для багатьох став розпад СРСР, крах тих цінностей, на яких виховувалось і якими жило їх покоління.

Соціальні колізії того часу породили чимало проблем, однією з яких є сирітство, коли діти втрачали батьків та інших родичів в результаті згаданих вище потрясінь. Сирітство, як відомо, накладає відбиток на долю людини і позначається на всьому процесі її соціалізації. Психологія дитини, що зростала у неповноцінній сім'ї або в дитячому будинку, не може не відрізнятись від звичайної. Ці діти-сироти нині стали людьми похилого віку. Сказане набуває особливої ваги для нас, якщо враховувати, що «у похилому віці психологічні проблеми сирітства загострюються» [158, с. 87].

Важливо підкреслити, що розуміння зазначеного вище допоможе правильно усвідомити можливі наслідки майбутнього. Адже й нинішнє покоління є далеко непростим: скажімо, народжені у 60-70-х роках минулого століття воювали в Афганістані, пережили «застій», «перебудову» та розпад СРСР, зародження та кризи надії у наш переломний час.

Нині ж в українському суспільстві склалася ситуація, коли комуністичні ідеали зруйновано, а нові народжуються вкрай повільно. І якщо молодшому поколінню віднайти життєві орієнтири під силу, то людям похилого віку, нові рольові відносини у яких формуються погано, знайти своє місце у суспільстві непросто, боляче сприймається й повсякденна нестабільність. Останнє посилюється тим, що «все що відбувається у світі, як правило, співставляється із старим досвідом та асимілюється в його рамках. При цьому будь-які зміни викликають негативну реакцію, а тому й нове сприймається як чуже, як “відхилення від добрих старих часів”» [219, с. 15].

Людина, як відомо, не народжується, а стає особистістю. У контексті нашого дослідження це означає, що вона не народжується злочинцем, а набуває типологічних рис особи злочинця в результа-

ті засвоєння негативних соціальних установок. Відомий психолог Ян Стюарт-Гамільтон відзначає, що люди похилого віку зазвичай «отримують» свою особистість на початку дорослого життя, і будь-які пізніші зміщення, як правило, є зміною характеристик відносно тих, які були наявними в молодості [332, с. 148–149].

З таким твердженням складно не погодитися. Водночас, видається, що рацію має й професор Ю. М. Антонян, на переконання якого «у людей похилого віку все ж залишаються у розпорядженні можливості для успішного старіння» [23, с. 14]. Підтвердженням слушності цієї думки, на наш погляд, є те, що різні люди по-різному зустрічають старість, по-різному проживають її, без зайвого фаталізму сприймають ті психофізіологічні зміни, що відбуваються в організмі. Цілком очевидно, що людина, незалежно від того в якому вона віці, має можливість вибору власної поведінки – правомірної чи протиправної. До того ж слід погодитись з академіком В. М. Кудрявцевим, який відзначає, що «великий життєвий досвід дає можливість вибрати соціально правильну лінію поведінки навіть у складних ситуаціях» [188, с. 65].

Не кожен із досліджуваної нами категорії осіб вперше вчинив злочин у похилому віці (раніше судимих близько 15 %). Серед таких людей, як зазначає Ю. М. Антонян, часто зустрічаються затяті у минулому злочинці, які з дитячих років крали та грабували, вели бродячий спосіб життя, не маючи у життєвому досвіді жодних позитивних соціальних характеристик [23, с. 19]. На завершальному етапі свого життя, таким чином, вони потрапили у ситуації, котрі значною мірою створили власними ж руками.

Заслугує на увагу класифікація професора Т. М. Волкової, яка виділяє наступні типи злочинців похилого віку: 1) кримінально нестійкий тип, для якого характерне вчинення злочину, що пов'язане з несприятливим збігом особистих, сімейних обставин, сваркою, конфліктом, іншим інцидентом, що стався як по вині самого злочинця, так і інших осіб. На відміну від «стійких», представники цієї категорії частіше розкаються у вчиненому злочині; 2) кримінально стійкий тип, що вперто продовжує злочинну діяльність, незважаючи на поважний вік. У декого «накопичилось» три

і більше судимості, і для них відбування покарання у виді позбавлення волі є звичною справою. Зустрічаються й такі особи, які свідомо намагаються вкотре потрапити до відповідних установ, вважаючи, що «нормальне людське життя не для них», що «у в'язниці все значно простіше». Система антисуспільних поглядів, яка притаманна неодноразово судимим особам, починає формуватися у них в молодому, навіть неповнолітньому віці. Перший злочин, вчинений у такому віці, наголошують Ю. М. Антонян та Т. М. Волкова, стає для людини своєрідним рубежем, хоча вона не завжди це усвідомлює та оцінює в такій якості [23, с. 105]; 3) тип випадкових злочинців, яких поміж засуджених похилого віку досить мало. До цієї категорії з деякою умовністю можна віднести тих осіб, при розслідуванні суспільно небезпечних діянь яких, а також при призначенні покарання яким допущені прорахунки та недоліки, зокрема, не враховані віктимна поведінка потерпілого, збіг несприятливих обставин, мала місце неправильна кваліфікація вчиненого тощо [73, с. 36].

Зі свого боку хотілося б додати, що далеко непростую дослідницькою проблемою є встановлення, а відповідно й вивчення, первинної злочинності осіб похилого віку. Для того, щоб встановити частку тих осіб, які дійсно вперше вчинили злочин після досягнення вказаного віку, необхідно здійснити глибоке вивчення їх попередньої злочинної поведінки, що на практиці зреалізувати досить складно, а інколи й взагалі неможливо. Зокрема, цілком ймовірно, що серед тих осіб, які зафіксовані у відповідних документах правоохоронних органів як такі, що вчинили злочин вперше, насправді немало тих, які раніше фактично вже порушували кримінальний закон, однак не були своєчасно притягнуті до відповідальності (наприклад, через неповідомлення потерпілими про вчинення щодо них злочинів). Зрозуміло також, що серед досліджуваних нами осіб чимало й таких, дозлочинна поведінка яких може бути охарактеризована як аморально-протиправна, однак незлочинна.

Значний інтерес становить з'ясування характерних особливостей особи злочинця-рецидивіста похилого віку. Такі рецидивісти найчастіше є соціально невлаштованими особистостями. Чима-

ло з них займаються бродяжництвом, вчиняють дрібні крадіжки, тим самим забезпечуючи своє існування. Немало й таких, які не уявляють життя без щоденної дози алкоголю чи наркотиків [49, с. 269; 258, с. 333–334]. Зрозуміло, що вказані фактори негативно відображаються на здоров'ї неодноразово засуджених, значно прискорюють процес їх старіння (а це, як зазначалося вище, не може не позначитись й на злочинній поведінці).

У рецидивістів старшого віку дуже слабкі зовнішні соціальні зв'язки. Неодноразова й тривала ізоляція від суспільства часто призводить до розпаду шлюбу, втрати житла, від них відмовляються діти [49, с. 252–253]. Повернувшись додому з місць позбавлення волі, колишні засуджені почувають себе нікому не потрібними. Все це, зрозуміло, значно ускладнює процес їх ресоціалізації. Натомість, повторимось, таким особам легко адаптуватися до місць позбавлення волі. Тому декотрі із них вчиняють нові злочини аби повернутися до звичного життя. При цьому очевидно є проблема негативного впливу рецидивістів похилого віку на молодші покоління злочинців [157, с. 96–97].

Окремо слід наголосити, що негативні морально-психологічні риси особистості цих рецидивістів доволі часто обтяжені різноманітними психопатичними відхиленнями [19; 49, с. 289–291]. Характерними для них є обмеження інтересів та потреб, стан апатії, тривоги та байдужості, відчуття власної неповноцінності та життєвої безперспективності [187, с. 107].

В. П. Петков відзначає, що особистість та поведінка рецидивістів старшого віку характеризується егоїстичністю, веденням паразитичного способу життя, стійкою аморальністю, підвищеною озлобленістю та агресивністю, що у своїй сукупності утворюють своєрідний соціальний тип особистості [257, с. 6]. Окрім наведених особливостей, О. М. Разумова виокремлює й наступні: підозрілість, суворість, черствість, висока здатність контролювати емоції, обережність у виборі партнера по спілкуванню, раціональна практичність у судженнях, некритичність до себе [288, с. 16].

Простежимо гендерні особливості злочинності осіб похилого віку.

Результати наших досліджень свідчать, що чоловіки похилого віку вчиняють злочини значно частіше, ніж жінки. Втім, слід відзначити тенденцію до зростання кількості засуджених жінок похилого віку. Так, якщо у 2001 році співвідношення між кількістю засуджених чоловіків та жінок вказаної вікової категорії становило 73:27 відповідно, то у 2006 р. – 71:29. Як відзначають Ю. М. Антонян та Т. М. Волкова, криміногенність похилого віку у жінок історично була досить високою [23, с. 82; 73, с. 37]. Окрім того, на увагу заслуговує той факт, що «пік» жіночої злочинної активності припадає на значно пізніший віковий період і триває довше, ніж у чоловіків [4, с. 11–12, 15; 22, с. 66; 73, с. 37; 353, с. 298–299].

Отже, жінка частіше набуває злочинного досвіду у пізнішому ніж чоловік віці, тоді, коли вже завершилася спроба її особистісного та соціального становлення (отримання освіти, створення сім'ї і т.д.). Для зрілих жінок менш властиве й повернення до нормально-го життя. Тому не випадково жіночий рецидивізм у старшому віці більш поширений серед засуджених жінок, ніж чоловічий відповідного віку – в середовищі засуджених чоловіків [23, с. 104].

Видається, що факт вчинення злочину жінкою похилого віку повинен викликати особливе занепокоєння. Ю. М. Антонян справедливо відзначає, що наслідки скоєння злочину справляють на жінку сильніший, більш руйнівний вплив, ніж на чоловіка. Вона повільніше долає інерцію антисоціального способу життя, важче адаптується в нових умовах, відчуває більшу настороженість з боку оточуючих [22, с. 225–226]. На наш погляд, сказане стосується насамперед жінок похилого віку, особливо ж тих, які втратили сім'ю, зловживають алкоголем, страждають психічними розладами.

Злочинність жінок похилого віку складає незначне коло суспільно небезпечних діянь. У структурі їх злочинності меншою є частка насильницьких злочинів (вони майже завжди спрямовані проти чоловіків та співмешканців), зате переважає частка наркозлочинів (передовсім незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель), корисливих діянь (насамперед шахрайств). Характерно, що на такі ж особливості структури злочинності жінок похилого віку ще в 1930 році вказувала Є. Азарова [4, с. 13].

Такі злочинниці нерідко вчиняють корисливі діяння шляхом зловживання довірою, знайомлячись з майбутньою жертвою у місцях значного скупчення людей – на вокзалі, в метро, поїзді, інших громадських місцях. Зовнішній вигляд таких злочинниць зазвичай викликає довіру, а психологічні здібності дозволяють їм швидко та вміло розпізнавати психіку жертви. Жінка похилого віку, зазначають фахівці, завжди сприймається як певний символ «матері» або «старшої сестри», тому ступінь довіри до неї досить високий [23, с. 92].

Ілюстрацією до сказаного можуть бути дії 77-річної пенсіонерки, яка під приводом допомоги у відкритті віз в країни Західної Європи виманювала у жителів Львівщини чималі гроші [246].

Слід відзначити, що чоловіки та жінки неоднаково переживають процес старіння; в останніх інволюційні зміни відбуваються дещо швидше ніж у чоловіків [324, с. 8]. Загалом, як відомо, жінки є більш життєстійкими і менше піддаються впливові екстремальних факторів, втягненню у політичні та військові конфлікти, злочини. Дослідження показують, що жінки з віком стають більш самостійними, агресивними, діяльними. Натомість чоловіки, старіючи, частіше стають пасивними, експресивними та залежними [72, с. 122]. Утім, життя вносить свої корективи і чоловіки здебільшого мусять бути більш соціально активними, зокрема продовжують працювати після досягнення пенсійного віку. Не слід також забувати, що процес старіння має суттєві індивідуальні особливості, залежить від характеру та темпераменту конкретної людини. Геронтолог В. В. Фролькіс у цьому контексті відзначає: «Всі люди старіють однаково і кожен старіє по-своєму» [384, с. 61].

Середня тривалість життя українських жінок сьогодні становить 73 роки, а чоловіків – всього 62 роки (до слова, жінки живуть довше за чоловіків практично у всіх державах світу [384, с. 12, 14; 385, с. 18]). Таким чином, чоловіки старіють пізніше ніж жінки, однак тривалість життя жінок довша, аніж у чоловіків. Слід погодитись з російськими ученими Н. О. Лопашенко та П. В. Разумовим, які вважають, що в кримінальному праві законодавець враховує цю особливість на користь жінок лише через гуманне ставлення

до «слабкої» статі [207, с. 201–202; 286, с. 85]. У КК України це знаходить своє відображення у ст. ст. 56, 57 та 61. Законодавець у цих нормах вказує на досягнення особою пенсійного віку (для жінок, як відомо, він є нижчим) як на обставину, що виключає можливість призначення деяких видів покарань.

У літературі зазначається, що порівняно із засудженими чоловіками особистість засуджених жінок похилого віку вирізняється значним антисоціальним потенціалом: поширеністю серед них алкоголізму, тривалим бродяжництвом до вчинення злочину, відсутністю нормальних соціальних контактів, низьким рівнем морального розвитку тощо [73, с. 37; 157, с. 70].

Жінки, як відомо, швидше за чоловіків стають залежними від алкоголю. Жіночий алкоголізм зазвичай супроводжується передчасним старінням, явним інтелектуальним спадом, огрубінням жіночих рис, втратою родинних зв'язків тощо. Все це у підсумку призводить до повної деградації особистості.

Додамо також, що у пізньому віці жінки більш схильні до різних психічних захворювань, аніж чоловіки [324, с. 8; 397, с. 111, 114; 410, с. 85–86]. Вказана особливість, зрозуміло, може відігравати певну роль у механізмі протиправної поведінки.

Отже, існують певні гендерні особливості злочинності осіб похилого віку.

Одержані нами дані засвідчують, що серед засуджених осіб похилого віку порівняно невелику частку складають особи, які перебувають у шлюбі (23 % чоловіків і 18 % жінок). Подібні результати отримали й російські дослідники Ю. М. Антонян [23, с. 57] та П. В. Разумов [286, с. 89]. Такі показники досить легко обґрунтувати, оскільки наявність сім'ї є стримуючою від вчинення злочину обставиною. Не випадково тому ще у 1915 році М. Ф. Заменгоф наголошував: «Для старика особливо важливим є його сімейний стан» [116, с. 12]. Зрозуміло, що це не стосується неблагополучних сімей, віктимна поведінка членів якої навпаки може стимулювати протиправну поведінку особи [78, с. 107].

Основну масу засуджених похилого віку складають особи, що знаходяться на пенсії (86 % серед чоловіків та 93 % серед жінок).

Другу позицію займають працюючі пенсіонери (14 % серед чоловіків і 7 % серед жінок), при цьому більшість з них працює на некваліфікованих роботах (сторожем, кочегаром, прибиральницею тощо). Ми погоджуємося з думкою П. В. Разумова, який, отримавши подібні показники, зазначає, що це пов'язано із більшою соціальною активністю чоловіків похилого віку. Досягнувши пенсійного віку, жінки займаються головним домашнім господарством, приділяють більше часу внукам, сім'ї [286, с. 89]. Не слід також забувати, що більшість досліджуваного нами контингенту осіб є жителями села, де, як відомо, проблема браку роботи, навіть для працездатного населення, є традиційною.

Освітній рівень засуджених похилого віку також має певні особливості. Встановлено, що вищу освіту (повну та незакінчену) мають 1,56 % осіб, середню спеціальну або середню технічну – 14,71 %, загальну середню – 22,92 %, неповну середню – 47,4 %, початкову – 12,5 %. Неграмотних виявилось 0,91 %. Таким чином, освітній рівень досліджуваних нами осіб є доволі високим, адже середню освіту в різних її модифікаціях мають 85 %. Видається, що надалі він зростатиме, оскільки молодше покоління мало кращу можливість отримання освіти, ніж повоєнне.

Більшість (69 %) засуджених похилого віку є сільськими жителями. Відзначимо, що на переважно сільський характер старечої злочинності вказував майже сто років тому М. Ф. Заменгоф [116, с. 8–9, 32]. Звертають увагу на відповідну особливість й сучасні кримінологи [392, с. 244]. Видається, що такий стан речей можна пояснити високою часткою осіб похилого віку поміж сільського населення.

Значна частина із досліджуваної категорії засуджених потребує вирішення житлової проблеми. Нині, коли вартість житла значно зросла і воно практично недоступне для пересічних людей, дорослі діти дедалі частіше залишаються жити з батьками. Коли ж перші ведуть паразитичний спосіб життя, постійно пиячать, життя стариків стає просто нестерпним.

Прикметною є така фабула архівної кримінальної справи (розглянута Чернігівським районним судом Чернігівської області).

Під час чергової сварки між сином (28 років) та батьком (68 років), останній, не витримавши недостойного до себе ставлення (потерпілий навіть плював йому у тарілку), вдарив сина ножом, внаслідок чого наступила його смерть. Потерпілий систематично зловживав алкоголем, перебивався випадковими заробітками, знущався над батьками. Врешті, батько не витерпів постійних образ й убив сина. Жалкуючи за вчинене, пенсіонер одразу побіг за медичною допомогою, однак вона вже не знадобилась [38].

У літературі відзначалося, що серед засуджених осіб похилого віку чимало тих, які зловживають алкоголем, при цьому частина з них може бути охарактеризована як деградовані особистості, особи, що не мають позитивних соціально-ціннісних установок та орієнтацій, з явищами різкого зниження пам'яті, інтелекту, розладами психіки тощо [23, с. 102]. Для злочинців старшого віку характерним є настільки сильне звикання до вживання алкоголю, що приблизно 90 % із них категорично відмовляються лікуватися від алкогольної залежності, відзначаючи, що без спиртного «жити нецікаво», «це ліки» тощо [23, с. 103]. Ми ж зазначимо, що у справах найчастіше взагалі немає вказівок щодо сталого ставлення засуджених до алкоголю, наявними є лише дані про вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння.

Зрозуміло, що серед засуджених осіб похилого віку значно більше хворих, ніж серед осіб молодшого віку. Т. М. Волкова справедливо відзначає, що ставлення людини до свого стану в старості буває абсолютно різним в залежності від характеристик особистості. Чимало важко хворих визначають свій стан здоров'я як хороший або навіть прекрасний. І навпаки – в цілому здорові, активні старики відповідають, що почувають себе дуже погано [72, с. 125]. Таким чином, самопочуття людини похилого віку багато в чому залежить не від об'єктивного стану здоров'я, а від його самооцінки. Утім, абсолютно зрозуміло, що з віком людський організм більш схильний до виникнення та прогресування різноманітних, у тому числі й психічних, хвороб.

Перебування хворих засуджених похилого віку у місцях позбавлення волі, поза сумнівом, завдає останнім значні страждан-

ня. Це має враховуватись при оцінці суспільної небезпеки особи та призначенні їй покарання.

Таким чином, сказане вище дозволяє зробити висновок про те, що особі злочинця похилого віку притаманні суттєві особливості, які, на наше переконання, вкотре підтверджують думку про необхідність виділення злочинців похилого віку в окрему вікову групу.

Одержані дані дають також змогу розробити кримінологічний портрет злочинця похилого віку – це раніше не судимий чоловік у віці 60–75 років, сільський мешканець, непрацюючий пенсіонер, що не перебуває у шлюбі, з досить високим освітнім рівнем та схильністю до різних захворювань.

Спеціального дослідження потребує також особа жертви похилого віку. При цьому очевидно, що окреслені вище психофізіологічні зміни, викликані старінням організму, безпосередньо стосуються й цього аспекту даної роботи. Але знаходять свій негативний прояв вони уже при формуванні віктимності осіб похилого віку, їх підвищеної схильності стати жертвою злочину.

У літературі відзначається, що похилий вік, пов'язаний із послабленням фізичної сили, може виступати за певних умов обставиною, що активізує злочинний намір людини [181, с. 38; 195, с. 128; 295, с. 69]. Справді, саме фізична слабкість осіб похилого віку, їх немічність є тим віктимогенним фактором, що здатен спонукати до вчинення щодо них злочину (насамперед корисливого). Певне віктимне значення має також погіршення гостроти слуху та зору, сповільнення рухових функцій тощо. Однак, слід наголосити, що такою ж обставиною є й різного роду зміни в психіці старіючої особи. Нам видається, що останні мають не менше віктимне значення. Особливо ж це стосується злочинів, що вчиняються проти осіб похилого віку в сімейно-побутовій сфері.

Вище ми наголошували на підвищеній впертості, егоцентризмі, скупості, консерватизмі, підозрілості деяких осіб похилого віку. Зрозуміло, що ці риси здатні провокувати конфлікти, протиправну поведінку з боку оточуючих. Не випадково тому більшість убивств та тілесних ушкоджень, заподіяних особам похилого віку, мають

місце в сімейно-побутовій сфері, де щоденне життя із «складними» стариками є найважчим через певну замкнутість середовища. І якщо у благополучних родинах такі випадки доволі рідкісні, то у сім'ях, де стосунки між найближчими родичами й раніше не були зразковими, конфлікти (в тому числі й такі, що закінчуються вчиненням злочину) є звичним явищем. Особливо ж якщо їх живильним джерелом є не лише психофізіологічні зміни, що відбуваються в старості, та небажання молодшого покоління йти на певні поступки, а й пристрасть до алкоголю. Особливу роль останнього, як важливого криміногенного фактора, переоцінити складно.

Як ілюстрацію до сказаного наведемо фабулу архівної кримінальної справи (розглянута Чернівецьким районним судом Вінницької області). Під час сварки, не бажаючи поступитися 86-річній матері, 53-річний син, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, заподіяв їй тілесні ушкодження від яких старенька померла. В ході слідства було встановлено, що сімейно-побутові конфлікти виникали між ними часто, потерпіла мала «складний» характер, а чоловік зловживав алкоголем [36].

Отже, підвищена віктимність осіб похилого віку зумовлена їх фізіологічними та психологічними особливостями, соціальною незахищеністю. При цьому віктимна поведінка вказаних осіб може бути як нейтральною, так і негативною (провокуючою).

Здійснене нами вивчення матеріалів кримінальних справ засвідчує, що нейтральна поведінка жертв похилого віку, як правило, має місце при вчиненні щодо них корисливих злочинів, провокуюча – насильницьких. Загалом же переважає нейтральна або необачна поведінка, коли жертва похилого віку недотримується елементарних заходів безпеки, занадто довіряє випадковим знайомим, впускає до помешкання незнайомих людей, хизується перед сторонніми своїми заощадженнями тощо.

Авторитетні російські віктимологи Д. В. Рівман та В. С. Устинов наголошують на тому, що «найбільш віктимні, так би мовити, полюси вікових груп: неповнолітні та особи похилого віку» [295, с. 69]. Зазначене підтверджують й вітчизняні дослідники. Так, В. В. Голіна наголошує: «Найбільш віктимно небезпечний стан потерпі-

лих – це пенсіонери, яких злочинці, прямо кажучи, знищують як прошарок населення (до 1000 осіб щорічно гинуть від їх рук)» [82, с. 187]. Проведене професорами О. М. Джужею та Є. М. Моїсеєвим вивчення 107 кримінальних справ, за якими було засуджено 148 осіб, показало, що з них засуджено за: корисливі злочини – 51 особа (34,5 %); вбивства – 49 осіб (33,1 %); злочини проти здоров'я – 23 особи (15,5 %); хуліганство – 17 осіб (11,5 %); статеві злочини – 5 осіб (3,4 %); порушення правил безпеки руху – 3 особи (2,0 %). Від цих злочинних посягань потерпіло 180 осіб, із них: похилого віку (понад 60 років) – 110, що становить 61,1 %; малолітніх та неповнолітніх – 64 особи (35,6 %) [181, с. 116; 185, с. 130].

Такі дані, безумовно, вражають. Хоча, слід зазначити, існують й інші показники вікової структури потерпілих. Зокрема, професор О. М. Костенко пише: «індекс віктимізації найвищий серед вікових груп від 20 до 49 років, тобто найактивнішої частини населення. Найменшу вікову групу становлять особи похилого віку – 19,2 %. Злочини стосовно цих осіб вчинювалися частіше внаслідок конфліктів побутового характеру» [181, с. 38]. На осіб у віці понад 60 років як на найменш віктимну категорію населення (6,73 %) вказують й харківські науковці. За їхніми даними найбільш віктимною виявилась група потерпілих у віці від 18 до 25 років (24,58 %) [270, с. 219].

Аналогічне вивчення нами 400 кримінальних справ засвідчило, що від різних злочинів потерпіло 453 особи, із них 59 людей похилого віку (13 %) та 41 неповнолітній (9 %).

Існує також статистика вікової структури потерпілих від злочинів, вчинених в сімейно-побутовій сфері. За даними І. Г. Куца, кожний десятий (10,2 %) такий злочин вчинено щодо неповнолітніх, з них у 53,3 % випадків – стосовно малолітніх (до 14 років); 11,6 % – щодо членів сім'ї віком 51–60 років; а майже кожен сьомий (13,6 %) – щодо осіб віком 61 рік і старше [181, с. 319].

Такі дані не можуть не насторожувати. Як бачимо, особи похилого віку стають жертвами сімейно-побутових злочинів частіше, ніж діти. Гостро стоїть і проблема домашнього насильства щодо осіб похилого віку. Водночас, доводиться констатувати, що у нашому суспільстві про це не прийнято говорити вголос. Відомо, зо-

крема, що у більшості досліджень, присвячених аналізу проблем домашнього насильства, йдеться лишень про насилля щодо жінок та дітей. Про стариків ж найчастіше не згадується й словом [10].

Проблема сімейного насильства щодо осіб похилого віку найкраще досліджена у США. Американські фахівці відзначають, що таке насильство полягає в тому, що жертві похилого віку завдається шкода, нею нехтують або її використовують через підвищену уразливість, пов'язану з віком, скажімо, через послаблення фізичних або розумових можливостей [12].

Порівняно нещодавно віктимність стала розглядатися значно ширше – як здатність особи стати жертвою не лише злочину, а й інших соціальних (війна, голод) та природних явищ (землетрус, повінь тощо), техногенних катастроф тощо [112, с. 313–314; 140, с. 23]. Видається за можливе підтримати думку академіка А. П. Закалюка, який наголошує, що «у цьому контексті є підстави відзначити масову віктимізацію населення через недбалу, помилкову політику влади» [112, с. 314]. Очевидно, що насамперед сказане стосується досліджуваної нами категорії осіб.

Порівнюючи наведені вище показники, які стосуються злочинних посягань щодо осіб похилого віку та неповнолітніх, яких у нашому суспільстві приблизно рівні пропорції, слід підкреслити, що права й інтереси дітей мають більш надійний захист, ніж осіб похилого віку. Останні, як правило, перебувають у скрутному матеріальному становищі. До цього додаються проблеми із здоров'ям та самотність. Прикро, але держава фактично самоусунулась від вирішення нагальних соціально-економічних питань, розв'язання яких дало б змогу забезпечити елементарні потреби старих.

Перегляду потребує позиція законодавця, яка нині спрямована на гуманізацію репресивної системи, на захист прав і законних інтересів підсудного та явно недостатню увагу приділяє потерпілим, серед яких найуразливіші категорії населення – діти, інваліди, люди похилого віку. Не можна визнати нормальною й практику призначення судами занадто м'яких покарань особам, що вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини, в тому числі й щодо осіб похилого віку.

Кращого бажає й ефективність роботи слідчих. Наголосимо, що навіть убивства старих часто залишаються нерозкритими – і заяви про них не поступають, і клопотати про просування справи нікому.

Ведення кримінальної статистики також потребує вдосконалення, адже поза статистичною звітністю залишається значна частина вчинених щодо досліджуваної категорії осіб злочинів. Відзначимо також, що в матеріалах кримінальних справ відсутньою буває бодай якась соціально-демографічна інформація про жертву злочину, складно іноді знайти й вказівку на її вік.

Слід погодитись з професором В. В. Голіною, котрий пише: «Суспільство і держава через свої соціальні інститути (установи, організації) ще не приділяють достатньої уваги потерпілим. У правоохоронних органів існує, на жаль, якесь упереджене, нетактичне, навіть неповажне ставлення до них, особливо тоді, коли особа, яка вчинила злочин, невідома або йдеться про насильство на сімейно-побутовому ґрунті. Часто взагалі їх стан не цікавить правоохоронні органи, їм не надається (особливо після вчинення щодо них насильницьких злочинів, а тим більше при віктимній поведінці) потрібна психологічна допомога. Суспільство не поінформоване про те, як відшкодована шкода, заподіяна потерпілим; у якому стані вони перебувають» [82, с. 185–186]. На це ж вказують російські кримінологи С. М. Абельцев [1, с. 169] та Ю. М. Антонян [16, с. 156–157]. Отож милосердя до злочинця обертається подеколи жорстокістю до його жертви. Не дивним тому є те, що потерпілі часто віддають перевагу мовчанці, не звертаючись до правоохоронних органів із заявами про вчинені щодо них злочини. Доводиться також констатувати, що на сьогодні зовсім непродуманими є механізми та основні принципи відшкодування шкоди, заподіяної потерпілим, відсутніми є спеціальні організації, що займалися б цим.

Значний інтерес представляє питання про взаємовідносини потерпілих осіб похилого віку із злочинцями: 29 % перебували у родинних стосунках між собою, 41 % потерпілих знаходились у приятельських відносинах або були знайомі з винними, і лише 30 % потерпілих не були з ними знайомі.

Отже, злочини щодо осіб похилого віку найчастіше вчиняють особи, які були знайомі з потерпілими. Причому матеріали справ засвідчують, що знайомство може бути різним: це друзі, приятелі, сусіди тощо. Всіх їх об'єднує те, що вони знали про вік потерпілих, про стан їхнього здоров'я і вчинили злочин, зважаючи на це, усвідомлюючи, що опір жертви буде мінімальним. Тим більше зазначене стосується родичів, які, як ніхто інший, знають про фізичний стан потенційної жертви. Саме похилий, а тим паче старечий, вік особи стає вирішальним аргументом при виборі: вчиняти злочин чи ні.

Це підтверджується конкретними матеріалами судової практики. При вчиненні щодо осіб похилого віку суспільно небезпечних діянь корисливої спрямованості злочинцям найчастіше вдавалося пожитися невеликою сумою грошей, нехитрими продуктами, дешевими господарськими речами. Цілком очевидно, що вирішальним у формуванні мотивації таких діянь був не предмет злочину, а чітке усвідомлення легкого способу пожитися.

Ілюстрацією може слугувати вбивство 76-річної пенсіонерки, вчинене у м. Могилів-Подільський Вінницької області. За його скоєння був засуджений 22-річний онук подруги загиблої, який раніше притягався до кримінальної відповідальності за розбій. Убивці вдалося заволодіти невеликою сумою грошей (1500 грн.), що їх жінка відклала на «чорний день» [32].

При цьому, однак, не слід забувати, що саме особи похилого віку чи не найчастіше стають жертвами злочинів у сфері ринку житла. Так, за даними Н. В. Павлової, половина шахрайств, пов'язаних з відчуженням приватного житла, вчинені щодо осіб у віці понад 50 років [254, с. 8]. Факторами їхньої віктимності у таких випадках, на наш погляд, є насамперед самотність, зловживання алкоголем, вади здоров'я та підвищена довірливість. Це іноді робить осіб похилого віку легкою «здобиччю» злочинців. Останні, бажаючи шляхом обману заволодіти житлом осіб похилого віку, підписують з ними неправомірні договори купівлі-продажу, дарування або довічного їх утримання, вдаються до інших дій, не зупиняються інколи й перед убивством.

Як приклад можна навести випадок, що мав місце у м. Дніпро-дзержинську Дніпропетровської області, де за замах на убивство родини пенсіонерів було затримано групу неповнолітніх. «Замовив» стареньких онук, який пояснив слідчим, що після звільнення помешкання його мати мала б під загрозою розправи переписати квартиру на нього, а вже від продажу житла 17-річний хлопець сподівався придбати авто. Однак цей план «провалився»: з ножовими пораненнями пенсіонери потрапили до лікарні, де їх життя було врятовано, а проти співучасників злочину порушено кримінальну справу [352].

М. Г. Шамелов пропонує диференціювати осіб, що вчиняють убивства літніх людей з метою заволодіння їхнім житлом, на два основних типи залежно від негативної спрямованості їх поведінки: 1) ситуативний – особи, що вчинили вбивство з вказаною метою тільки один раз (родичі, близькі, друзі, опікуни); 2) стійкий (професійний) – особи, що неодноразово вчиняли убивства задля заволодіння помешканням літньої людини. Для останніх відповідна злочинна діяльність є своєрідним бізнесом [5, с. 278; 403, с. 7]. Цілком очевидно, що саме стійкий тип убивць є особливо небезпечним. Для представників цього типу характерним є вчинення злочинів у складі злочинної групи, до котрої, окрім організатора та рядових виконавців, можуть входити нотаріус, ріелтори, правоохоронці тощо.

Важливо з'ясувати соціально-демографічні ознаки жертв похилого віку (стать, вік, соціальне становище, освіту, сімейний стан). Статистична обробка цих даних розкриває функціональний зв'язок з вчиненим злочином [144, с. 38–51].

Проведене нами дослідження засвідчило, що серед жертв похилого віку виявилось 51 % чоловіків та 49 % жінок. При цьому слід наголосити, що структура потерпілих відрізняється залежно від вчинених щодо них злочинів. Так, жертвами убивств та заподіяння тілесних ушкоджень значно частіше (74 %) стають чоловіки похилого віку. Це можна пояснити тим, що чоловіки (в т.ч. й похилого віку) легше піддаються агресивним реакціям на зовнішні подразники, частіше вживають алкогольні напої та зав'язують

сумнівні знайомства [313, с. 55]. Серед потерпілих від крадіжок, грабежів, розбоїв та шахрайств переважають жінки (56 %). Видається, що певною мірою цей факт можна пояснити подвійною слабкістю жінок похилого віку та підвищеною їх довірливістю. Аналізуючи структуру потерпілих досліджуваної нами категорії осіб, потрібно враховувати й той факт, що тривалість життя жінок довша; чоловіків похилого віку у суспільстві менше, ніж того ж віку жінок. Це є додатковим свідченням більшої віктимності чоловіків похилого віку.

Певний інтерес становить з'ясування вікової характеристики таких потерпілих. Найчастіше жертвами злочинних посягань стають особи у віці від 60 (жінки від 55) до 75 років (86 %). Мабуть, має рацію О. В. Барсукова, яка, отримавши подібні результати, такий стан речей пояснює більшою часткою таких осіб у структурі пізнього віку [47, с. 91]. Але вказана причина не є єдиною. Як було сказано вище, з віком людина втрачає сили, стає немічною, а тому здебільшого знаходиться вдома, менше контактує з новими людьми. До того ж, видається, вчинені щодо старих (у віці понад 75 років) злочини частіше є латентними.

З числа потерпілих похилого віку 92 % складають пенсіонери, решта ж – здебільшого робітники. Такі дані, зрозуміло, також мають певне віктимологічне значення, позаяк свідчать, що злочинці, які вчиняють діяння корисливої спрямованості, усвідомлюють, що їхня жертва живе на мізерну пенсію, та все ж зважаються на злочин.

Важливим показником інтелектуального рівня потерпілих є їх освітній рівень. Він певною мірою пов'язаний з характером їхніх вчинків [313, с. 59]. Ми отримали такі дані, що характеризують рівень освіти жертв похилого віку: 40 % потерпілих мають неповну середню освіту або неграмотні, 53 % мають середню або середню спеціальну освіту і лише 7 % – особи з вищою освітою.

З'ясування сімейного стану потерпілих похилого віку також має важливе значення, оскільки відомо, що наявність сім'ї зазвичай виступає фактором, який стабілізує поведінку особи, зміцнює її соціально-рольові функції. Певною мірою це підтверджують

отримані нами дані, згідно з якими у шлюбі перебуває лише 39 % потерпілих похилого віку. Зрозуміло також, що не будь-яка сім'я позитивно впливає на особу. Більше того, саме сім'я іноді є середовищем агресивної поведінки однієї особи, яка породжує відповідну поведінку іншої.

Стимулюючим злочинну поведінку особи може бути стан алкогольного сп'яніння потерпілого. Утім, поміж досліджених нами жертв лише 9 % знаходились у нетверезому стані на момент вчинення щодо них злочинів.

Отримана інформація дає змогу скласти віктимологічний портрет жертви похилого віку: це чоловік у віці 60–75 років, пенсіонер, з середньою чи середньою спеціальною освітою, неодружений або ж вдівець, поведінка якого характеризується певними психофізіологічними особливостями.

Одержані дані дозволяють також стверджувати, що особи похилого віку є уразливою категорією населення, а тому потребують посиленого захисту з боку суспільства та держави. Підвищена кримінальна відповідальність за злочини, вчинювані щодо таких осіб, на наш погляд, є справедливою та морально виправданою.

Усвідомлюючи підвищену віктимність осіб похилого віку, все ж не можемо говорити про їх «вину», «вину потерпілого» [182, с. 52; 378, с. 58]. Навіть тоді, коли поведінка жертви є негативною (провокуючою), все ж, видається, правильніше говорити не про вину потерпілого, а про його неправомірну поведінку, пов'язуючи її з відповідальністю особи, що заподіяла шкоду. У будь-якому разі вирішальна роль у вчиненні протиправного діяння належить самому злочинцеві, його особистим якостям та поведінці [292, с. 79]. Прийняти іншу точку зору, на наш погляд, означало б перебільшити роль потерпілого у злочині, дало б змогу виправдати винного та звинуватити саму жертву у тому, що сталося. Тому варто сказати бодай декілька слів про особу злочинця, що вчиняє суспільно небезпечні діяння проти осіб похилого віку.

Абсолютна більшість осіб, що вчинили злочини щодо цієї категорії осіб, – чоловіки (93 %). Удільна частка жінок, засуджених за злочини проти вказаної категорії потерпілих, складає всього 7 %.

Таке співвідношення суттєво відрізняється від аналогічного у загальній структурі злочинців, де частка жінок майже удвічі є більшою (близько 13 %). Слід погодитися з Ю. О. Репецькою, яка, отримавши подібні результати, зробила висновок про те, що вчинення злочинів щодо осіб похилого віку не характерне для жінок, котрі за своєю природою більш милосердні та жалісливі, а тому значно рідше в якості жертви обирають осіб похилого віку [294, с. 128–129].

Вік засуджених за вчинення злочинів щодо осіб похилого віку розподіляється наступним чином: 14–17 років – 3 %; 18–24 роки – 37,5 %; 25–29 – 21 %; 30–49 – 36 %; 50 і старше років – 2,5 %. Як бачимо, переважна більшість (97,5 %) злочинців мають вік до 50 років. При цьому найбільш криміногенними віковими групами виступають групи 18–24 і 30–49 років. Певними віковими особливостями характеризується вчинення різних злочинів. Так, за нашими даними, більша половина (52 %) засуджених за убивство осіб похилого віку – особи у віці 18–24 роки, 15 % – у віці 14–17 років, 17 % – у віці 25–29 років, решта – у віці 30 і більше років.

Майже 100 % засуджених за вчинення крадіжок у таких осіб – люди у віці до 40 років. Найбільш криміногенна вікова група – від 18 до 24 (46 %) і від 30 до 39 років (33 %).

Вчинення злочинів проти осіб похилого віку значною мірою визначається низьким освітнім та культурним рівнем осіб, що їх вчиняють. За нашими даними, 52 % таких злочинців мають неповну середню освіту, 48 % – середню чи середню спеціальну. Осіб із вищою освітою серед них взагалі не виявилось.

Немало злочинців, що вчинили суспільно небезпечні діяння стосовно осіб похилого віку, є вихідцями з неблагополучних сімей, в яких їм вчасно не привили повагу до основних духовних цінностей, зокрема повагу до старості. На жаль, аналіз кримінальних справ далеко не завжди дає змогу встановити соціальне походження особи, достатність її виховання.

Абсолютну більшість (85 %) засуджених за злочини щодо осіб похилого віку складають особи, які ніде не працюють. Очевидно, що відсутність стабільних доходів спонукає їх до вчинення злочину.

Сімейний стан осіб, що вчиняють злочини щодо старих, характеризується такими даними: 84 % з них не перебувають у шлюбі і лише 16 % одружені.

Дослідження показало, що 34 % осіб, які вчинили розглядувані злочини, на момент вчинення протиправного діяння знаходились у стані сп'яніння. При цьому варто підкреслити, що злочини (здебільшого умисні вбивства та тілесні ушкодження), вчинені в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, як правило, були найбільш жорстокими.

Чимале значення має й встановлення стійкості антисуспільної спрямованості особи злочинця, яка яскраво проявляється у фактах неодноразового вчинення особою суспільно небезпечних діянь, передбачених кримінальним законом. Нами встановлено, що 41 % осіб, які вчинили злочини щодо осіб похилого віку, раніше були судимі, 59 % – вчинили відповідне діяння вперше. Таким чином, можна стверджувати, що значна кількість досліджуваних злочинців має глибокі особистісні деформації, не зупиняється перед вчиненням злочину стосовно найменш захищеної категорії громадян.

Отже, особа, що вчинила злочин щодо особи похилого віку, характеризується такими соціально-демографічними ознаками: це чоловік у віці від 18 до 49 років, неодружений, ніде непрацюючий, з неповною або повною середньою освітою, раніше не судимий.

Встановлені характеристики можуть бути використані для розробки профілактичних заходів як стосовно злочинця, що вчиняє протиправні діяння щодо досліджуваної категорії осіб, так і для належного захисту від вказаних посягань потерпілого похилого віку.

Розділ III

ЗНАЧЕННЯ ПОХИЛОГО ВІКУ В МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

3.1. Проблеми осудності осіб похилого віку

Тенденція збільшення серед населення кількості осіб похилого та старечого віку має певний зв'язок із зростанням поміж цього контингенту осіб із психічними захворюваннями та межовими нервово-психічними розладами, що вчиняють антисоціальні, у т.ч. кримінально карані, діяння. На це, зокрема, вказують результати дослідження дніпропетровських психіатрів [105, с. 298].

Розгляд питання про осудність осіб похилого віку, що вчинили суспільно небезпечні діяння, має неабияке значення, оскільки, як відзначають російські кримінологи Ю. М. Антонян та Т. М. Волкова, у більшості із цих осіб наявні певні психічні розлади і це впливає як на вчинення ними злочинів, так і на поведінку у період відбування покарання [19, с. 14; 23, с. 108].

Вище уже відзначалося, що старіння організму супроводжується зміною всіх його функцій – як біологічних, так і психічних. Однак характер цих змін та час їх прояву мають суттєві індивідуальні особливості і коливаються в широких межах: загальновідомо, що психічні вікові зміни не завжди корелюють із соматичними проявами старіння організму [108, с. 146; 218, с. 27]. Якщо в одних осіб процес старіння не супроводжується значними змінами психіки, то в інших такі зміни, спершу будучи порівняно несуттєвими, згодом переростають у серйозні психічні захворювання.

Для цього віку характерні зниження здатності до регенерації клітин організму (відбувається атрофія тканин, у тому числі й го-

ловного мозку), падіння загальної активності, підвищення чутливості до будь-яких подразників. У зв'язку із сповільненням темпів перебігу психічних процесів вирішення тих чи інших завдань вимагає більше часу. Інтелектуальні процеси втрачають свою яскравість, знижується якість та рівень узагальнення понять. Осмислення нових подій та явищ вимагає більшого напруження та часу. Нова інформація або взагалі не засвоюється або засвоюється досить важко. Має місце загострення окремих, властивих особі раніше, характерних рис (недовірливість переростає в підозрілість, економність – в скупість, наполегливість – в упертість та ін.). Відбувається зниження критичності мислення, втрачається можливість правильно оцінювати свій психічний стан та наявні зміни. З'являється підозріле та критичне відношення до усіх нововведень, ідеалізація минулого, відбувається інтравертизація. Виникає схильність до застрявання на неприємних переживаннях, депресивне забарвлення настрою. Така людина стає більш тривожною, іпохондричною, підозрілою, мізантропічною. У старих людей, як відомо, часто мають місце тривожні передчуття, страхи. Частково ці страхи пояснюються реальними біологічними та соціальними причинами, однак нерідко вони неадекватні, перебільшені, уявні. Все це веде до зниження компенсаторних та адаптивних можливостей людини, падіння її «коефіцієнту міцності», «ступеня упорядкованості» та життєздатності в цілому [3, с. 759; 39, с. 41; 108, с. 146–147; 334, с. 228–229].

Вказані явища, що притаманні інволюційному періоду, найчастіше не доходять до ступеня вираженого психозу, зазвичай згладжуються і не залишають по собі якихось дефектів психіки. Водночас під впливом низки зовнішніх та внутрішніх факторів (різні інтоксикації, інфекційні хвороби, психічні травми, сильні стреси) іноді вони набувають патологічного характеру, призводять до важких психічних розладів.

В літературі зазначається, що на характері перебігу психічних захворювань пізній вік більшою чи меншою мірою обов'язково відображається [3, с. 760; 89, с. 397, 401; 218, с. 28; 249, с. 22–23; 335, с. 218–219; 344, с. 8–9, 12–14]. Пов'язано це, зокрема, із тими важ-

ливими змінами, що мають місце у цьому віці – виходом на пенсію, самотністю у зв'язку зі смертю чоловіка чи дружини, необхідністю адаптації до нових умов життя тощо. Поряд із цим значення мають й психогенно травмуючі обставини, часто незначні, які, однак, патологічно сприймаються хворими в цьому періоді життя (сімейні конфлікти, переїзд на постійне проживання в сім'ю дітей і т.д.).

Слід відзначити, що чимало хвороб є характерними лише для старості, а поміж старечих розладів психічної діяльності деякі позначаються як «власне інволюційні» (передстаречі та старечі). Так, зокрема, до передстаречих (пресенільних) психозів відносять пресенільну (інволюційну) меланхолію, інволюційний параноїд та передстарече слабоумство (пресенільну деменцію). В рамках старечих (сенільних) психозів виділяють старече слабоумство (сенільну деменцію) та власне старечі психози [202, с. 140, 142; 335, с. 218, 222]. Не варто також забувати, що психічні розлади судинного генезу (передусім церебральний атеросклероз) найчастіше зустрічаються саме у пізньому віці. В літературі наголошується, що після 60 років вони виявляються практично у кожного п'ятого пацієнта [108, с. 155]. Втім, психічні розлади судинного генезу досить рідко сягають характеру психозу.

Як зазначають О. Є. Єфимов, А. Є. Новик, М. К. Белінська та В. А. Головачук, при вирішенні питання про осудність чи неосудність осіб даної вікової групи доводиться мати справу із великим різноманіттям психопатологічних розладів, що відзначаються у досліджуваних як в період вчинення правопорушень, так і при проведенні обстеження [105, с. 300]. Так, у досліджених ними осіб пізнього віку, що проходили стаціонарну судово-психіатричну експертизу в 1985 та 1995 роках і були визнані неосудними, переважали особи, які хворіли інволюційними, атеросклеротичними, металкогальними психозами. Вказані особи вчиняли переважно тяжкі та особливо тяжкі злочини – умисні вбивства, тяжкі тілесні ушкодження та ін. [105, с. 299]. Серед тих осіб, котрі були визнані осудними стосовно інкримінованих їм діянь, показовим є збільшення кількості хворих з органічним ураженням головного мозку судинного, атеросклеротичного генезу, що супроводжувався не-

значними змінами інтелектуально-мнестичних функцій або заго-стренням інтелектуальних рис і психопатизацією [105, с. 299].

С. С. Одарченко підкреслює, що найбільша кількість психічних розладів в осіб пізнього віку відноситься до психопатологічних ре-гістрів пограничного рівня (невротичного, депресивного та пси-хопатоподібного типів). При цьому чисельність таких хворих по-стійно зростає [249, с. 3, 11]. За даними А. У. Тібілової, чисельність хворих з розладами непсихотичного рівня більш ніж утворює переви-щує кількість хворих з вираженою патологією психіки [344, с. 8].

Таким чином, психічні розлади у осіб похилого та старечого віку можуть проявлятися як у формі пограничних психічних розла-дів, так і у вигляді виражених розладів психіки (психозів). В низці випадків такі хворі під час вчинення ними суспільно небезпечного діяння не можуть усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або не мо-жуть керувати ними.

У літературі відзначається, що, скажімо, хворі на інволюційну меланхолію інколи вчиняють з альтруїстичних мотивів убивства близьких і самогубство аби уникнути смерті в тяжких муках, яка буцімто очікує їх та членів їхніх сімей. Маячні ідеї переслідування та ревнощів при інволюційних параноїдах визначають агресивну поведінку таких хворих, спрямовану на уявних переслідувачів та «грабіжників», а також суперників. Хворі на старече слабоумство можуть забути виключити газ і тим самим спричинити пожежу. За наявності притаманної початковим етапам старечого слабоумства сексуальної розгальмованості такі хворі скоюють спроби розбещен-ня неповнолітніх і т.д. [202, с. 143; 334, с. 232, 234; 335, с. 223, 224].

Питання про осудність чи неосудність осіб похилого чи старечого віку, що страждають на психічну хворобу і які вчинили суспільно небезпечні діяння, повинно, на наше переконання, вирішуватися на загальних, визначених чинним КК України, підставах.

Суд на підставі висновку судово-психіатричної експертизи повинен встановити наявність медичного та юридичного критеріїв неосудності. Якщо буде встановлено наявність лише медичного критерію (особа хворіла, приміром, на інволюційний параноїд чи старече слабоумство), але буде визнано, що під час вчинення сус-

пільно небезпечного діяння, передбаченого КК, така особа могла і усвідомлювати свої дії (бездіяльність), і керувати ними, то про неосудність мова йти не може. У тому ж випадку, якщо буде встановлено наявність обох критеріїв (однієї з ознак юридичного критерію на підставі хоча б однієї з ознак медичного критерію), особа визнається неосудною [173, с. 156]. До такої особи (в т.ч. й похилого чи старечого віку) можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, що передбачені ст. 94 КК України. При цьому слід обов'язково звертати увагу на ступінь небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб. Так, наприклад, суспільна небезпека хворих при інволюційних параноїдах обумовлена особливостями їх маячних ідей, котрі вирізняються конкретністю змісту та спрямовані на реальних осіб з найближчого оточення; при інволюційній меланхолії суїцидальні тенденції хворих вирізняються стійкістю, а також можливістю їх реалізації по типу розширеного самогубства [335, с. 223]. З огляду на це особливості передстаречих та старечих психозів повинні враховуватись при виборі рекомендованих заходів медичного характеру.

На практиці мають місце випадки, коли особа під час вчинення суспільного небезпечного діяння була осудною, однак після його вчинення до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Застосування покарання до такої особи, наголошує В. Я. Тацій, по-перше, суперечило б принципу гуманізму, а по-друге, не могло б забезпечити мети покарання [173, с. 157].

Можливість такої ситуації передбачена ч. 3 ст. 19 КК України, де сказано, що не підлягає покаранню особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню на загальних засадах.

Вище ми уже вказували на те, що розвиток психічних розладів у похилому та старечому віці часто має місце в умовах психогенно

травмуючої ситуації. Нею, зокрема, може стати й винесення щодо неї обвинувального вироку, а також відбування покарання. Тому, якщо особа під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, то вона звільняється від покарання за хворобою. До такої особи може бути застосовано примусові заходи медичного характеру (ч. 1 ст. 84 КК). У разі припинення застосування до неї таких заходів через видужання, така особа може підлягати подальшому відбуванню покарання (ч. 4 ст. 95 КК).

Можливим також є визнання судом особи обмежено осудною, тобто такою, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не здатна була повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Така особа підлягає кримінальній відповідальності (ч. 1 ст. 20 КК України). Значення визнання особи обмежено осудною полягає в тому, що вона враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру (ч. 2 ст. 20 КК).

До питання про осудність осіб похилого та старечого віку тісно примикає проблема верхньої вікової межі кримінальної відповідальності.

Якщо питання про нижню вікову межу кримінальної відповідальності постійно вивчалось і продовжує вивчатися, то проблема верхньої вікової межі залишається поза дослідницькою увагою. Слід погодитися з П. Л. Фрісом, який вважає це несправедливим. «Загальновідомо, – пише учений, – що вікові зміни в організмі і психіці особи здатні суттєво впливати на можливості аналізу нею об'єктивної дійсності, належним чином оцінювати ситуацію та реагувати на неї, керувати власною поведінкою. Це об'єктивно висуває необхідність вивчення питання про верхню вікову межу та внесення в разі необхідності відповідних коректив до законодавства про кримінальну відповідальність осіб, які досягли відповідного віку» [381, с. 165; 382, с. 292].

Попри свою очевидну актуальність, вказана проблема практично не потрапляла в поле зору науковців. Якщо до револю-

ції 1917 року її торкалися у своїх працях тогочасні криміналісти (О. Ф. Кістяківський, М. С. Таганцев, М. А. Неклюдов, В. Д. Спасович та ін.), то після неї, як уже було зазначено вище, питання верхнього вікового порогу кримінальної відповідальності зачіпали лише фахівці-психіатри. Таким чином, вказана проблема була зведена до психіатричної. На сьогодні єдиною розширеною авторською позицією із цього питання є доробок російського психолога О. Д. Сітковської [317; 318; 319, с. 115–125]. Пізніші праці, які були присвячені верхній віковій межі (П. В. Разумова [286, с. 130–143; 353, с. 234–248] та М. Іванової [124]), на жаль, лише продублювали висловлені О. Д. Сітковською думки.

Незадовільне вивчення вказаної проблеми в правовій науці та юридичній психології, на думку О. Д. Сітковської, пояснюється двома причинами: 1) сфера правового регулювання верхньої вікової межі кримінальної відповідальності, якби вона мала місце, була б набагато вужчою, аніж сфера регулювання нижньої вікової межі, тобто потреба суспільства в такому регулюванні менш актуальна порівняно із визначенням відповідної вікової межі для неповнолітніх; 2) представники юридичної психології, слідуючи традиції, наче усунулись від цієї проблеми, «віддавши» її судовій психіатрії, попри очевидну неможливість її зведення до судово-психіатричної проблематики [318, с. 76; 319, с. 115].

Варто погодитись з Р. І. Михеєвим [228, с. 119; 230, с. 163] та П. В. Разумовим [353, с. 237], котрі вважають висловлені О. Д. Сітковською міркування небезспірними. Вище ми уже відзначали, що у зв'язку із постарінням населення поступово зростає кількість злочинів, вчинюваних особами пізнього віку, а, відповідно, вітчизняна правова система повинна бути готовою до вказаних змін. До того ж слід підтримати думку самої ж О. Д. Сітковської, яка пише, що «значущість винесення справедливих рішень, від яких залежить доля (а можливо, і життя, якщо врахувати наслідки винесення обвинувального вироку для особи старечого віку), не визначається більшою чи меншою кількістю випадків, коли у цьому виникає необхідність. Пріоритетний характер охорони та захисту прав людини висуває потребу звернути увагу законодавця і право-

застосовувача до проблеми верхнього порогу кримінальної відповідальності, а не лише нижнього» [317, с. 49; 318, с. 77–78; 319, с. 117]. Зважаючи на це, на наш погляд, проблема верхнього вікового порогу кримінальної відповідальності повинна нарешті більше зацікавити не лише судових психіатрів, а й юристів-криміналістів та психологів. У цьому контексті важливими є слова академіка Ю. В. Бауліна, котрий висловлює сподівання, що увагу науковців нарешті привернуть нетрадиційні проблеми науки кримінального права, які вже давно чекають на своїх дослідників [50, с. 107].

Спробуємо розібратися у цьому складному питанні.

Слід сказати, що вченими висловлювались різні думки з приводу можливості впливу похилого віку та психофізіологічних змін, пов'язаних із старінням, на кримінальну відповідальність таких осіб.

Довгий час стверджувався нерозривний зв'язок між старінням та загальною хворобою всього організму. Наприклад, Публій Теренцій (II ст. до н.е.) писав: «... старість є хворобою»; Сенека (I ст. до н.е.) відзначав: «... старість – це невиліковна хвороба»; Гален (II ст. н.е.) вважав старість середнім станом між здоров'ям та хворобою; Роджер Бекон (XIII ст.) був переконаний, що старість є хворобою, котру потрібно лікувати [384, с. 171]. Схожі міркування висловлювалися й пізніше. Так, у кінці XIX ст. відомий німецький психіатр Еміль Крепелін дав таку характеристику старості: «Сама старість стає хворобою, якої, зрештою, до певної міри, не омине ніхто. Здатність сприйняття та психічна рухливість в старечому віці падають; старик починає поступово втрачати інтерес до своєї обстановки і до розподілу свого часу. Пам'ять його стає ненадійною, особливо ж щодо подій недалекого минулого, коло його захоплень звужується внаслідок недоступності нового сприйняття, багатство уявлень зменшується, оскільки прогресуюча втрата уявлень не компенсується вже новими здобутками. У сфері душевних емоцій справа також йде до збіднення» [116, с. 9–10].

З такими міркуваннями, на наш погляд, погодитися однозначно не можна. Цілком очевидно: якщо в одних людей, що досягли пізнього віку, названі «симптоми» є наявними і помітними,

то в інших їхній вплив на психічне самопочуття значно менший. Втрачаючи фізичні сили, людина все ж може зберігати здатність й надалі розвиватися як особистість, усвідомлювати свої дії та керувати ними. У цьому контексті хотілося б погодитись із О. Ф. Кістяківським, котрий ще наприкінці XIX сторіччя писав: «Хоча старість загалом супроводжується ослабленням розумових та моральних сил, але випадки повного згасання розуму з настанням старості, взагалі-то кажучи, рідкісні, вони скоріше означають ознаку хворобливої, аніж нормальної старості» [137, с. 435].

Утім, в літературі неодноразово зверталася увага на *старече одряхління* як елемент психічних аномалій, що може виключати кримінальну відповідальність. Так, на думку О. Д. Сітківської, «порушення психічної діяльності, які розвиваються і проявляються в старечому віці, можуть суттєво порушити чи навіть анулювати управління поведінкою у конкретному випадку» [317, с. 51; 318, с. 81; 319, с. 122]. У той же час дослідниця вказує й на відмінність цього питання від проблеми здатності до винної відповідальності неповнолітніх. Якщо остання «вирішується на рівні неспростовної презумпції визначеної з точністю до доби вікової межі, **недосягнення** якої знімає необхідність з'ясування, чи здатен даний підліток до винної відповідальності у конкретному випадку», то проблема верхньої вікової межі кримінальної відповідальності «має якісно інший характер, пов'язаний з наслідками **досягнення** певного віку. Особи старечого віку свого часу після досягнення 14 (16, 18) років набули статус здатних до винної відповідальності. І потрібно вирішувати, зберігають вони його чи ні» [317, с. 51; 318, с. 81; 319, с. 122].

Видається, що вибраний О. Д. Сітківською та іншими авторами термін «одряхління» для позначення психічних змін, пов'язаних із старінням, які не завжди можна віднести до психічних захворювань у буквальному розумінні цього слова, є явно невдалим. На наш погляд, він наперед націлює на певне перебільшення значення вказаних вище змін, не дає змогу провести чітку різницю між грубими психічними захворюваннями осіб похилого віку та психічними віковими змінами, які хоч і призводять іноді до послаблення

інтелектуально-вольових можливостей людини, однак не позбавляють її здатності усвідомлювати свої діяння та керувати ними. Слід також додати, що слово «дряхлість» хоча й існує в українській мові, але є досить розмитим; тлумачні словники не наводять пояснення його сутності. Очевидно, що найближчим його відповідником є слово «немічність», яке, втім, використовується здебільшого для позначення недостатності фізичних сил людини, її слабкості та безсилля.

Зазначимо, що інволюційний відрізок онтогенезу людини в літературі зазвичай іменується періодом «зворотного розвитку». Є. С. Авербух підкреслює, що окремі психіатри та психологи клінічно та експериментально-психологічно навіть встановлюють абсолютну схожість між психічною діяльністю людини в старості і на ранніх етапах онтогенезу, в період розвитку та становлення [3, с. 757].

До таких психологів та психіатрів долучаються й окремі криміналісти. Так, Л. В. Борових пише: «Численні зміни в організмі та психіці людини дозволяють стверджувати, що наприкінці життя людина іноді впадає у стан престарілості, що подібний дитинству, схильний до втрати усіх тих моральних якостей, котрі встановлюють стан осудності. У цей час інколи згасає у людині розум та моральна сила, що обумовлює свободу людини, тобто її здатність до усвідомленого вибору між добром та злом. Таким чином, старечий вік, подібно до дитячого, може породити особливий стан психіки, що має враховуватись у кримінально-правовій теорії та практиці» [58, с. 39].

У дисертаційному дослідженні Л. В. Борових зробила висновок про те, що «на певному етапі життя людина здатна наблизитись /повернутися/ до свого “дитячого” рівня мислення та волевиявлення, а старечий вік може породити навіть стан неосудності» [57, с. 15].

Ю. М. Антонян відзначає, що у старовинному прислів'ї «старий як малий» є велика частка правди, яка полягає не тільки у тому, що в силу фізіологічного згасання, як прийнято вважати, людина втрачає розум, наближаючись цим до малолітнього. Те, що старі

інколи впадають у дитинство, – підкреслює вчений, – насправді реально обумовлено всіма негативними психічними та фізичними змінами, що властиві даному вікові [23, с. 20].

На нашу думку, прямолінійне розуміння інволюційної регресії як повторення, але в зворотному порядку, етапів розвитку психічної діяльності, є явно спрощеним і невинуватим. Але все ж доцільно поставити питання: то чи може старечий вік сам по собі обумовити неосудність особи? Видається, що ні. На наш погляд, слід погодитися з А. П. Козловим, який наголошує, що мова тут повинна йти не про старечий вік, як такий, позаяк чимало людей, доживаючи до старості, зберігають здоровий глузд [147, с. 468]. Причиною неосудності є конкретна психічна хвороба (наприклад, сенільна деменція), пов'язана з біологічними процесами старіння.

Значно раніше до такого ж висновку прийшли класики кримінально-правової науки. Дозволимо собі навести окремі висловлювання, що видаються найбільш влучними. Ще у 1814 році професор І. Нейман писав: «Старик, який починає розпоряджатися своїми вчинками як дитина, звільняється від покарання за вчинені ним злочини, але не по причині старості, а тому, що він позбувся розуму й відповідно повинен бути зарахований до безумних» [241, с. 28]. В. Д. Спасович (1863 р.): «Наприкінці життя, втрачаючи сили фізичні і психічні, людина впадає в стан престарілості, подібний до дитинства (*senectus decrepita*). Однак немає необхідності поміщати престарілість серед причин неосудності, визначати наприклад, що з досягненням 70 чи 80 років, людина перестає відповідати за свої вчинки. Не всі старики впадають у це друге дитинство; окремі з них зберігають і за сто років ясний розум, пам'ять, тверду волю. Якщо для когось й настала престарілість, поєднана з втратою свідомості, то він втратив розум, відповідно його стан потрібно віднести до пошкоджень психічних» [323, с. 122–123]. П. Д. Калмиков (1866 р.): «Сама по собі старість не має жодного впливу на осудність, тому що вона не знищує ні розумових, ні душевних можливостей людини; якщо інтелект і воля в ній іноді послаблюються, то це відбувається через сторонні причини, незалежно від старості» [128, с. 68]. М. С. Таганцев (1874 р.): «Але так як не старість сама по собі, а ро-

зумове безсилля, що є похідним від неї, усуває відповідальність, то визначення цього моменту має робитися лише у кожному конкретному випадку» [338, с. 145].

Викладені міркування, на наш погляд, є аргументованими та цілком переконливими.

«Дряхлість» у варіанті О. Д. Сітковської та інших авторів, на нашу думку, може бути не чим іншим, як тими ж хворобами, про які ми згадували вище⁷. Наявні у особи «психічні особливості», «дивацтва характеру», які буцімто свідчать про «період її зворотного розвитку», «психічне одряхління» та «впадання у дитинство» насправді відповідають симптомам психічних захворювань (скажімо, деменцій), котрі розвинулись на ґрунті старості. О. Д. Сітковська вказує, наприклад, на схильність «дряхлих» стариків до сексуальних розладів, розбещення неповнолітніх [317, с. 51; 318, с. 80; 319, с. 121]. Але на такі ж прояви в один голос вказують психіатри як на характерні симптоми деменцій [13, с. 80; 108, с. 150, 155; 202, с. 142, 143; 334, с. 233, 234; 335, с. 224; 410, с. 87]. А, як відомо, захворюваність ними серед осіб пізнього віку постійно зростає [202, с. 139;

⁷ Професор Варшавського університету В. В. Єсіпов ще в позаминулому столітті також писав про старече одряхління як про фактор, який виключає осудність. Однак з позиції вченого впливає, що він по суті отожднює одряхління із тяжкими психічними розладами, що на них хворіють окремі особи у цьому віці, – деменціями. Прочитуємо науковця: «Старече одряхління, обумовлене похилим віком, досить часто впливає на послаблення розумових здібностей, котре може мати форму простого нехворобливого старечого слабоумства (*dementia senilis*), або ж може мати форму хворобливого прояву, що буває при паралітичному слабоумстві (*dementia paralytica*). Старече одряхління, відкидаючи стариків ніби в стан дитинства, тягне й відповідні зміни в душевній діяльності, котрі не дають змогу говорити про їх осудність» [104, с. 116, 118]. У свою чергу О. Д. Сітковська для аргументації своєї позиції про старече одряхління як фактор, що виключає здатність особи усвідомлювати своє діяння або керувати ним, посилається на праці авторів (С. П. Разумовська [289], Л. А. Яхимович [415], Ю. Д. Криворучко [160]), які аналізують психічні відхилення, пов'язані з церебральним атеросклерозом. Вище нами відзначалося, що психічні розлади судинного генезу, хоч і рідко сягають характеру психозу, усе ж є найпоширенішою формою патології у пізньому віці.

344, с. 8; 397, с. 105; 411, с. 33]. До того ж, не забуваймо, що психічні розлади у пізньому віці дуже різні, інколи їх непросто відрізнити від звичайних «дивацтв характеру» чи суміжних захворювань (наприклад, сенільну деменцію від атеросклеротичного слабоумства) [108, с. 150, 152; 202, с. 142–143; 289, с. 99].

Для аргументації власної позиції О. Д. Сітковська зазначає, що настання ознак дряхлості відбувається непомітно, із значними індивідуальними відмінностями, з маскуванням інтелектуальних знижень, змінами характеру [317, с. 50; 318, с. 79; 319, с. 119]. Але й психічні розлади (в т.ч. тяжкі) у осіб пізнього віку також з'являються зовсім непомітно, із абсолютно «невинних» дивацтв характеру, з психічних змін, притаманних фізіологічному старінню [108, с. 148, 149; 202, с. 141; 335, с. 221, 222; 410, с. 87]. Приміром, професор А. І. Молочек свого часу зазначав: «Старечі зміни характеру виникають задовго до появи перших ознак слабоумства. Уже на початкових стадіях старечих захворювань мозку з'являються егоїстичність, черствість, вузькість інтересів, сварливість, скупість, безглузда педантичність, балакучість. У подальшому ці старечі зміни характеру можуть доходити до крайнього ступеня егоїзму, тупості, впертості. Хворі стають злобними, дратівливими, прискіпливими. Вони без причини то плачуть, то сміються, іноді безкінечно балакучі, суетливі, знаходяться у постійному русі. З часом поведінка хворих стає безглуздою, безцільною. Їм притаманні ослаблення пам'яті, життєві інтереси їх згасають, нові враження не сприймаються і не запам'ятовуються. Поступово порушуються властиві хворим упродовж всього життя морально-етичні установки, виступають примітивні потяги, хворі нерідко виявляють статеве збудження, чіпляються до малолітніх з цинічними пропозиціями та ін. Такі зміни психіки поряд з іншими ознаками (рухове збудження уночі, соматичне погіршення), дозволяють думати про початок старечого слабоумства» [334, с. 233].

Ми не випадково навели цю обширну цитату. На наш погляд, вона яскраво свідчить про те, що т. зв. «настання симптомів дряхлості» насправді є нічим іншим, як початком серйозної психічної хвороби – старечого слабоумства (а значить наявним є медичний

критерій неосудності). В очах оточуючих певна стара людина й справді може виглядати просто «психічно дряхлою», однак в психіатрії такі ознаки адекватно пояснюються. У той же час вкотре мусимо наголосити, що наявність старечих змін психіки далеко не завжди свідчить про початковий період психічного розладу: такі зміни особистості можуть уступити місце грубим інтелектуальним та вольовим розладам, а можуть і згладитись (що, звичайно, має місце значно частіше).

О. Д. Сітковська, на підтвердження тези про можливість старечого одряхління впливати на здатність особи бути суб'єктом кримінальної відповідальності, вказує, що «кримінальна статистика фіксує певну кількість випадків заподіяння тілесних ушкоджень, крадіжок, сексуальних посягань на дітей, вчинюваних у старечому віці» [317, с. 49; 319, с. 117]. Таке твердження видається нам непереконливим. Не можна встановлювати прямий зв'язок між суспільно небезпечним діянням, котре скоює особа похилого чи старечого віку, та наявністю у неї психічного розладу чи т.зв. «симптомокомплексу одряхління». Наївно думати, що вказані дослідницею злочини вчиняються лише тими особами похилого віку, які хворіють на психічні розлади або ж тими, котрі, висловлюючись словами О. Д. Сітківської, «втратили здатність до винної відповідальності в силу старечого одряхління» [318, с. 82; 319, с. 123]. Цілком очевидно, що кримінально карані діяння вчиняються й тими особами похилого віку, які не є ані «дряхлими», ані психічно хворими. Відповідно й причини вчинення ними таких діянь, на наш погляд, є значно глибшими.

З огляду на сказане, на наш погляд, позиція О. Д. Сітківської заслуговує на увагу, однак видається недостатньо аргументованою.

У цій роботі ми неодноразово відзначали, що старіння людського організму більшою чи меншою мірою супроводжується психофізіологічними змінами, які, однак, зазвичай не переростають у психічні розлади. Та чи можна говорити про вікову неможливість стариками адекватного розуміння своїх дій, нездатність керувати ними своєю поведінкою? Чи можуть власне старечі зміни пси-

хіки, не пов'язані з психічними захворюваннями у буквальному розумінні цього поняття, усунути здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними? Чи можемо ми казати напевне, що особливості психіки людей похилого та старечого віку, зміна їх емоційного світу є настільки значними, що дозволяють говорити про їхню тотальну дряхлість, яка може стати на заваді визнання їх суб'єктом злочину? Чи можемо ми стверджувати, що з огляду на це нагальною є потреба встановити у КК України верхній віковий поріг кримінальної відповідальності? Навряд чи. З іншого боку, чи можемо ми бути на 100 % впевненими у тому, що «психофізіологічне одряхління як таке, безвідносно до наявності психіатричного захворювання в точному сенсі цього слова» [317, с. 52; 318, с. 83; 319, с. 124], не може мати місця і не може впливати на здатність суб'єкта підлягати кримінальній відповідальності? Також ні. Зрозуміло, наприклад, що пов'язані з фізіологічним старінням порушення пам'яті та уваги можуть мати неабияке значення для механізму необережного злочину. Так, Ю. М. Антонян звертає увагу на значну кількість вчинюваних особами похилого віку необережних злочинів, пов'язаних з порушеннями правил дорожнього руху. На його переконання, комплекс наявних в таких осіб психічних порушень значно ускладнює управління транспортом, що вимагає неабиякої рухливості нервових процесів, швидкої реакції на постійно змінювані ситуації [19, с. 19; 23, с. 115].

Суттєвими для кримінального закону можуть бути й інші інтелектуальні, емоційні та вольові особливості осіб пізнього віку: сповільнення сприйняття, обробки та передавання інформації; послаблення та порушення балансу процесів збудження і гальмування; дисоціація між порушеною здатністю розуміти ситуацію і достатньою збереженістю звичних навиків поведінки; складність або неможливість знайти оптимальне розв'язання ситуації, у якій необхідно є швидка орієнтація; втрата можливостей осмислювати деякі ситуації в цілому, прогнозувати наслідки своїх та чужих вчинків (не дивлячись на збереження формально правильного орієнтування в інших конкретних ситуаціях) [87, с. 380–386; 141, с. 385; 202, с. 142; 218, с. 31; 319, с. 120–121; 324, с. 94–95; 340, с. 461].

Існують також дані про те, що в період старіння людського організму зменшується вага мозку (у віці від 60 до 75 років вона знижується на 6 % [324, с. 8]), відбуваються атрофічні процеси в білій та сірій речовині, дистрофічні процеси в нервових клітинах тощо [218, с. 28; 315, с. 21–22; 324, с. 7–8; 334, с. 232–233]. Підкреслюючи помилковість поверхових суджень про збереженість таких осіб, німецько-американський психолог та психіатр Густав Ашаффенбург писав, що у них «цілим є фасад, але не дім» [415, с. 45]. Важливими є також слова відомого геронтопсихіатра Є. С. Авербуха: «Хоча старіння є фізіологічним процесом, а старість нормальним станом, все ж у цьому віці функціонування організму та людини в цілому не можна вважати оптимальним. В старості межа між фізіологічним та патофізіологічним, між нормою і патологією значно згладжена. Так звані “старечі недуги”, “старечі неполадки” хоч і не є суворо кажучи хворобами, все ж завдають чимало неприємностей» [3, с. 760]. Тому, видається, сама ймовірність впливу «старечого одряхління» (наявність інтелектуальних, вольових ознак) на здатність бути чи не бути суб'єктом злочину, підлягати кримінальній відповідальності потребує подальшого вивчення та додаткової аргументації.

З огляду на це, автор переконаний, що повну та остаточну відповідь на це питання може дати лише всебічне обговорення вказаної проблеми як психіатрами, так і юристами, психологами та геронтологами. Не можна підтримати ні Р. І. Михеева, котрий категорично виступає проти «психіатризації» та «психологізації» кримінального права загалом та вказаної проблеми зокрема [228, с. 121–122; 230, с. 163–164], ані О. Д. Сітковську, яка відкидає можливості психіатрії у розв'язанні цієї проблеми [317, с. 48; 318, с. 76; 319, с. 115]. Все, видається, набагато складніше. Без спільної участі психологів, психіатрів та юристів проблему цю навряд чи вдасться адекватно поставити і остаточного вирішити. Питання ж надмірної психіатризації та психологізації кримінального права, на наш погляд, більшою мірою надумане. Кримінальне право має бути замовником тих знань, котрі можуть запропонувати психіатрія та психологія, при цьому належним чином адаптувавши їх до власних потреб.

Але у будь-якому випадку встановлення верхньої вікової межі кримінальної відповідальності є неприйнятним, позаяк, вкотре повторимось, особливості психофізіологічних змін у людей пізнього віку є суто індивідуальними. На відміну від нижнього вікового порогу, зафіксувати верхній на «всі випадки життя» неможливо. Р. М. Грановська у цьому контексті правильно зазначає: «Не можна розглядати біологічне одряхління, як жорстко пов'язане з особистісними змінами. Нерідко можна бачити людей, котрі попри свій похилий вік мало відзначені психологічним старінням» [87, с. 387].

Якщо у випадку з особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, їхній стан вікової неосудності презюмується, то у випадку із старечим віком, на нашу думку, говорити усе ж слід про різні психічні розлади, які дозволяють декому проводити такі аналогії. Адже відома маса випадків, які свідчать, що навіть у дуже поважному віці (85–90 років, а то й більше) людина, втративши фізичне здоров'я, повною мірою зберегла свою психічну адекватність. Можна також навести низку прикладів, коли люди, досягши глибокої старості, продовжували займатися плідною творчою діяльністю, у них відкривалося інтелектуальне «друге дихання» і т.д. Тому, видається, здатність такими особами усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій і можливість керувати ними слід встановлювати у кожному конкретному випадку шляхом призначення спеціальної експертизи за участю психіатрів і психологів.

Погоджуємося також з тими ученими, які вважають, що встановлення в КК максимальної вікової межі кримінальної відповідальності суперечило б основоположним принципам кримінального права, функціям, завданням і цілям кримінальної відповідальності [45, с. 22; 227, с. 12; 280, с. 211; 310, с. 335; 346, с. 52].

О. Д. Сітковська запропонувала включити до КК спеціальну норму «Передумова кримінальної відповідальності осіб старечого віку», в якій встановити, що «до кримінальної відповідальності не можуть бути притягнуті особи старечого віку, якщо внаслідок фізіологічного одряхління, не пов'язаного з психічним захворюванням (розладом), вони не могли при вчиненні конкретного діяння усві-

домлювати значення своїх дій або керувати ними» [317, с. 52; 318, с. 83; 319, с. 124–125].

З такою пропозицією, на нашу думку, погодитися складно. Має рацію В. Г. Павлов, який пише, що «в даному випадку, мабуть, швидше слід говорити про сукупність двох критеріїв неосудності – медичного (біологічного) та юридичного (психологічного), котрі уже знайшли своє законодавче закріплення, а значить наявною є неосудність, за якої кримінальна відповідальність виключається, або наявність лише одного юридичного критерію, коли має місце осудність, а особа є суб'єктом злочину і несе кримінальну відповідальність» [252, с. 33–34; 253, с. 101].

Варто також додати, що закріплення розмитого «старечого одряхління» в якості законодавчої причини неосудності може спричинити численні зловживання на практиці, коли під «дряхлість» штучно «підганятимуться» будь-які зміни у психіці, притаманні вказаному вікові.

Тому, на наш погляд, питання про осудність чи неосудність осіб похилого та старечого віку має вирішуватись на загальних підставах, передбачених у кримінальному законі. Так вважає й 94 % опитаних нами респондентів.

Утім, це не означає, що слід відмовитись від розробки науково-практичних рекомендацій з проблеми злочинності осіб похилого віку, яка явно не зводиться лише до питання верхньої вікової межі кримінальної відповідальності. Поза сумнівом, потрібно у кожному конкретному випадку враховувати інтелектуальні, вольові та емоційні особливості й фізичний статус особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, у тому числі і її похилий чи старечий вік. Однак це не означає, що назріла необхідність конструювати в законі особливі правові підстави, порядок та умови настання кримінальної відповідальності для осіб пізнього віку. Відповідальність таких осіб має наступати на загальних підставах, передбачених кримінальним законодавством. Такою є й світова практика законотворення та правозастосування [230, с. 165].

Проблему встановлення верхнього вікового порогу кримінальної відповідальності можна розглядати ще й паралельно із

проблемою передбачення максимальної вікової межі відповідальності за окремі злочини. Розглядаючи історію розвитку законодавства у сфері протидії геронтологічній злочинності, ми вказували, що у період Великої Вітчизняної війни законодавець у низці випадків встановлював поряд з мінімальним і максимальний віковий поріг кримінальної відповідальності. Подібні пропозиції робляться у науці кримінального права й у наш час. Так, М. Й. Коржанський пропонує «обмежити з урахуванням суспільних особливостей об'єкта кримінально-правової охорони мінімальний і максимальний вік кримінальної відповідальності за окремі види злочинів. Зокрема, є всі підстави встановити кримінальну відповідальність за злочини, передбачені статтями 109–111, 114, 302–304, 276, 281, 282, 285 КК з 18-річного віку, а кримінальну відповідальність за злочини, передбачені статтями 111, 164–166, 402–409, 416–430 КК – до 60-річного віку» [150, с. 164]. Однак, видається, реальний ефект від сприйняття цієї пропозиції законодавцем був би мізерним, оскільки серед проаналізованих нами матеріалів кримінальних справ ми не виявили жодного випадку засудження осіб похилого віку за цими статтями.

3.2. Проблеми застосування покарання до осіб похилого віку

Загальновідомо, що для людей пізнього віку характерним є зниження фізичної активності, зростання ймовірності захворювання на тяжку хворобу тощо. І чим старішою є людина, тим слабшою вона стає, тим важче їй виконувати звичну колись роботу, займатися повсякденними справами. Зважаючи на це, призначення та виконання покарання стосовно таких осіб повинні мати певні особливості.

На необхідність милосердного ставлення до злочинців похилого віку ще на початку минулого століття вказував М. С. Таганцев, котрий писав, що похилий вік, навіть у тих випадках, коли він не усуває осудності, може впливати на караність. При цьому учений

наголошував, що підстави для гуманного ставлення до таких осіб слід шукати «не в злочинному діянні, а в характері більшості наших каральних мір; те, що легко перенесе злочинець, який наділений усіма фізичними силами, виявиться занадто суворим, іноді навіть нестерпним для престарілого, а тому справедливість, інтереси правосуддя вимагають для них зменшення відповідальності або навіть заміни деяких покарань» [340, с. 461].

Як зазначалося нами вище, стосовно осіб похилого віку законодавець здавна передбачав заборону застосування окремих видів покарань, а також можливість для них заміни одних видів покарань іншими.

Чинний КК України також містить окремі положення, що стосуються даного питання. Так, кримінальний закон визначає види покарань, які не можуть призначатись особам, що досягли пенсійного віку. Це громадські роботи (ч. 3 ст. 56), виправні роботи (ч. 2 ст. 57) та обмеження волі (ч. 3 ст. 61). Всі покарання, які заборонено застосовувати до осіб пенсійного віку передбачають примусове залучення засуджених до праці. Таким чином, соціальною підставою виключення для вказаної категорії осіб цих видів кримінальних покарань є їх непрацездатність.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. право на пенсію за віком мають: чоловіки – після досягнення 60 років і жінки – після досягнення 55 років [115]. Отже, виключається застосування громадських робіт, виправних робіт та обмеження волі до чоловіків у віці 60 років і старше, а також до жінок у віці 55 років і старше.

Утім, аналіз законодавства дає можливість зробити висновок про те, що зазначені покарання не можуть застосовуватись не лише стосовно чоловіків та жінок, які досягли визначеного законом загального віку з якого вони мають право на пенсію. Справа в тому, що згідно ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» низка категорій громадян мають право на пенсію за віком на пільгових умовах. Так, до підстав одержання права на пенсію за віком на пільгових умовах належить певний стаж зайнятості на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими та особливо важ-

кими умовами праці тощо. Залежно від додаткових умов для таких осіб пільговим віком виходу на пенсію може бути для чоловіків 55 чи 50 років, а для жінок – 50 чи 45 років [115]. Пенсійне законодавство передбачає й інші категорії осіб, які мають право на пенсію за віком на пільгових умовах (ст. ст. 16–18 Закону «Про пенсійне забезпечення»). Для таких осіб пільговим віком виходу на пенсію може бути для чоловіків навіть досягнення 45 чи 50 років, а для жінок – 40 років [115].

На наш погляд, має рацію В. В. Антипов, який вважає, що на всіх зазначених осіб, для котрих законодавством встановлено пільговий пенсійний вік, поширюються норми КК України, які виключають застосування певних видів покарання до осіб, що досягли пенсійного віку [15, с. 67]. Встановлення пільгового пенсійного віку означає, що у цьому віці більшість відповідних осіб втрачають працездатність так само, як і інші особи – з досягненням загального пенсійного віку. Тому до осіб, що досягли встановленого спеціально для них пенсійного віку також не можуть бути застосовані покарання у виді громадських робіт, виправних робіт та обмеження волі.

У той же час слушними видаються міркування В. В. Антипова стосовно того, що відсутніми є підстави поширення дії ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 57 та ч. 3 ст. 61 КК на осіб, які мають право на пенсію за вислугу років. До таких відповідно до ст. ст. 54 і 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення» належать окремі категорії працівників авіації та льотно-випробного складу; робітники локомотивних бригад і окремі категорії працівників, які безпосередньо здійснюють організацію перевезень та убезпечують рух на залізничному транспорті й метрополітенах; плавсклад морського, річкового флоту і флоту рибної промисловості; деякі категорії артистів театрів та інших театральних-видовищних підприємств і колективів; спортсмени – заслужені майстри спорту, майстри спорту міжнародного класу та ін. [115].

Право на отримання пенсії за вислугу років, як правило, пов'язане із стажем роботи і виникає незалежно від віку відповідних осіб. Тому варто погодитись із В. В. Антиповим, який зазначає,

що наявність у засудженої особи права на пенсію за вислугу років не є підставою, що виключає застосування до неї громадських робіт, виправних робіт чи обмеження волі [14, с. 10; 15, с. 68]. Чинний КК України у ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 57 та ч. 3 ст. 61 містить пряму вказівку на те, що ці види покарання не застосовуються до осіб, які досягли пенсійного віку, а не пенсійного стажу.

Окрім того, що кримінальний закон забороняє застосовувати до осіб, які досягли пенсійного віку, громадські та виправні роботи і обмеження волі, ч. 2 ст. 64 КК передбачає, що довічне позбавлення волі не застосовується до осіб у віці понад 65 років.

Слід також відзначити, що застосування до досліджуваної нами категорії осіб окремих інших покарань, передбачених у X розділі КК України, на практиці малоймовірно навіть тоді, коли у відповідних статтях немає жодних згадок про можливість їх призначення особам, що досягли пенсійного віку. Поміж перерахованих у ст. 51 КК видів покарань реально застосовними до осіб пенсійного віку є штраф, арешт та позбавлення волі на певний строк. Решта покарань, а саме: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; службові обмеження для військовослужбовців; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – найчастіше неможливо застосовувати до таких осіб з огляду на відсутність посади чи певного виду діяльності у пенсіонерів. А такі покарання як позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна відповідно до ч. 2 ст. 52 КК є лише додатковими. Вони призначаються виключно шляхом їх приєднання на додаток до основних покарань і самостійно застосовуватися не можуть.

Таким чином, напрошується висновок про те, що особи похилого віку опиняються у гіршому, ніж інші особи, становищі при вирішенні питання про призначення їм покарання. На цей парадоксальний факт уже зверталася увага в науковій літературі [15, с. 68; 57, с. 19; 223, с. 183; 346, с. 50].

У цьому контексті слід зазначити, що в науці була висловлена думка про те, що наявність у кримінальному законі багатьох видів покарань з широкими межами в альтернативних санкціях супере-

чить рівності громадян перед законом та судом і що, з врахуванням досвіду цивілізованих країн, є сенс зменшити кількість покарань в КК [306, с. 8]. З такою позицією, на наш погляд, погодитися важко. Невелика кількість покарань автоматично призводить до звуження можливості індивідуалізації кримінального покарання, іноді ж взагалі унеможлиблює його призначення. Скорочення переліку покарань призведе до протилежного результату, коли замість гуманізації кримінальної відповідальності відбудеться її необґрунтоване посилення. Суд повинен мати з чого вибирати – це дозволить призначити винному справедливе та ефективне покарання, що адекватно відображає суспільну небезпеку вчиненого. Варто погодитись й з В. М. Кудрявцевим, який підкреслює: «... потрібен широкий спектр видів покарань, оскільки кожне з них має стримуючий вплив на різні сторони людської особистості» [189, с. 197].

Насправді окреслена вище ситуація є складнішою, аніж може видатися на перший погляд. Закріплена у КК заборона застосування до осіб пенсійного віку окремих видів покарань, носячи на перший погляд виключно гуманний характер, у кінцевому підсумку призводить до абсолютно зворотного ефекту. Неможливість застосування до особи, яка досягла пенсійного віку, наприклад, виправних робіт чи обмеження волі, підштовхує суд до призначення невинуватого суворого покарання (арешту або позбавлення волі).

Аби не бути голослівними, наведемо декілька красномовних прикладів. Так, скажімо, до пенсіонера, який вчинив вбивство через необережність (ч. 1 ст. 119) може бути застосовано тільки позбавлення волі, позаяк, відповідно до ч. 3 ст. 61 КК, покарання у виді обмеження волі, що також передбачене відповідною нормою, не застосовується до осіб, які досягли пенсійного віку. Вчинення умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 122) особою, що досягла пенсійного віку, означає можливість застосування до неї лише позбавлення волі, тоді як особі, яка не досягла відповідного віку, можна призначити також виправні роботи або обмеження волі, що є менш суворими покараннями. Так само, вчинення особами пенсійного віку злочину, передбаченого ст. 196 КК (необережне знищення або пошкодження майна), тягне застосу-

вання лише позбавлення волі. Особи ж молодшого віку можуть розраховувати на застосування до них менш суворих видів покарання – виправних робіт або обмеження волі. Як бачимо, у вказаних нормах позбавлення волі для осіб пенсійного віку по суті виявляється безальтернативним покаранням.

Отже, можливість індивідуалізації покарання стосовно осіб похилого віку значно зменшена, причому в сторону більш тяжкого покарання. Завдяки такому гуманному, як на перший погляд, врахуванню законодавцем похилого віку особи в якості обставини, що виключає застосування громадських робіт, виправних робіт та обмеження волі, її становище щодо тяжкості можливого покарання за скоєння значної кількості злочинів набагато гірше, аніж становище більшості злочинців.

В низці випадків маємо ситуацію, коли неможливим є застосування до осіб, які досягли пенсійного віку, жодного із передбачених санкцією норми Особливої частини КК України покарання. Так, жодне покарання не може бути призначено особі пенсійного віку, яка вчинила необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128), позаяк кримінальний закон забороняє застосування до вказаної категорії осіб усіх покарань, які передбачені санкцією відповідної статті (громадські роботи, виправні роботи, обмеження волі). Ніяк не можна покарати особу пенсійного віку, котра визнана винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 203 КК (зайняття забороненими видами господарської діяльності, що пов'язані з отриманням доходу у великих розмірах або якщо вони були вчинені особою, раніше судимою за зайняття забороненими видами господарської діяльності), оскільки санкція цієї норми містить безальтернативне покарання у виді обмеження волі, котре не може застосовуватись до осіб пенсійного віку. Такою ж є ситуація у разі вчинення особою, яка досягла пенсійного віку, злочину, передбаченого ч. 1 ст. 224 КК (виотовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів).

Особи пенсійного віку, як це не парадоксально, можуть безкарно вчиняти будь-які діяння, якщо санкції норм про відповідальність за їх вчинення не знають інших видів покарання, окрім

громадських робіт, виправних робіт або обмеження волі. У разі вчинення ними таких злочинів, відповідно до п. 8 постанови Пленуму ВСУ «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7, суд за наявності до того підстав, відповідно до ст. 7 Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) України повинен закрити справу і звільнити особу від кримінальної відповідальності або постановити обвинувальний вирок і звільнити засудженого від покарання [117, с. 59].

Таким чином, очевидним видається порушення принципів гуманності та справедливості призначення покарання щодо осіб пенсійного віку. Наявність ситуації, коли для вказаної категорії осіб, що є однією із найбільш соціально вразливих груп населення, кримінальний закон безальтернативно передбачає позбавлення волі, тоді як молодші особи можуть розраховувати на застосування до них менш суворого покарання, на наш погляд, є неприйнятною. Такою ж виглядає ситуація, коли особливості конструкції санкцій окремих кримінально-правових норм у поєднанні із вказаними положеннями Загальної частини КК призводять до фактичної безкарності осіб пенсійного віку. Залишення безкарним злочинця, поза сумнівом, порушує інтереси держави та законотворчих громадян (передовсім потерпілих).

В. В. Антипов цю складну ситуацію, яка, до речі, стосується й інших категорій осіб, пропонує вирішувати шляхом внесення змін до КК, насамперед – прийняттям таких норм Загальної частини, які передбачали б заміну тих видів покарань, застосування яких до вказаних осіб не є можливим, покараннями інших видів із певного розрахунку [14, с. 6, 14; 15, с. 29, 54, 62, 182]. Загалом таку пропозицію варто підтримати. Однак не зовсім зрозуміло якими покараннями можна замінити для осіб пенсійного віку громадські роботи, виправні роботи та обмеження волі, якщо жодне з цих покарань до них не може застосовуватись.

З'ясуємо тепер проблемні аспекти кримінальних покарань, що можуть бути застосовані до осіб похилого віку.

Одним із таких є штраф – грошове стягнення, що накладається судом у випадках та межах, встановлених в Особливій частині

КК (ст. 53 КК). Штраф передбачений у понад 250 санкціях кримінального закону. Це найменш суворе покарання, що може бути призначене особам, які досягли пенсійного віку. Перспективним бачиться нам максимально широке його застосування до вказаної категорії осіб у випадках, якщо цілі покарання можуть бути досягнуті без використання більш суворих видів покарання. Аналіз вироків засвідчує, що штраф було застосовано до досліджуваної категорії осіб у 35 % випадків.

Прогресивним досягненням вітчизняного кримінального законодавства є внесення змін (Закон № 270-VI від 15.04.2008) до ст. 53 КК, а саме передбачення у ч. 4 цієї статті такого положення: «З урахуванням майнового стану особи суд може призначити штраф з розстрочкою виплати певними частинами строком до трьох років». Це, на наш погляд, покращить практику застосування даного покарання до осіб похилого віку, які здебільшого живуть на скромну пенсію і найчастіше не можуть одразу сплатити усю суму штрафу. Втім, усіх проблем із призначенням їм вказаного покарання це не вирішує.

Слід відзначити, що відповідно до ч. 5 ст. 53 КК «у разі неможливості сплати штрафу суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт із розрахунку: десять годин громадських робіт за один встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або виправними роботами із розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше двох років». Однак пригадаймо, що відповідно до КК України ні громадські роботи, ні виправні роботи не можуть бути призначені особам, які досягли пенсійного віку. Отже, вказаним засудженим несплачена сума штрафу не може бути замінена громадськими та виправними роботами. Такий стан речей, на наш погляд, важко оцінити позитивно, адже тим самим ускладнюється сплата штрафу засудженими похилого віку, переважна більшість котрих перебуває у скрутному матеріальному становищі і фактично щодня бореться за виживання. Суд же, призначаючи покарання такій особі, врахувавши її фінансову неспро-

можність та неможливість подальшої заміни несплаченої суми штрафу громадськими чи виправними роботами, може взагалі відмовитись від застосування до неї штрафу і перейти до іншого, більш тяжкого покарання. А така змога у нього існує, позаяк альтернативою штрафу у санкціях багатьох норм є арешт та позбавлення волі на певний строк.

Сказане, на нашу думку, ще раз підтверджує той прикрий факт, що особи похилого віку при призначенні їм покарання опиняються у значно гіршому становищі, аніж особи молодшого віку.

Виходом із цієї ситуації може бути зміна позиції законодавця стосовно неможливості застосування до осіб, які досягли пенсійного віку, покарання у виді громадських робіт. Для цього, на наш погляд, є вагомий підстави.

Нами уже відзначалося, що з віком поступово знижуються фізичні сили людини. І це беззаперечний факт. Разом з тим, зауважимо, що «особа пенсійного віку» – доволі широке поняття. Це жінка у віці 55 років чи чоловік у віці 60 років, але це також і особа, скажімо, у 75-річному віці. Цілком очевидно, що стан здоров'я та реальна працездатність у них можуть бути зовсім різними. Особа, яка щойно досягла пенсійного віку, здебільшого ще здатна якийсь час нормально працювати. Інша справа – особа, яка досягла глибокої старості, є немічною та слабкою.

У цьому контексті зазначимо, що питання встановлення пенсійного віку є індивідуальним для кожної конкретної країни. Низка розвинутих держав Європи передбачають вищий пенсійний вік, аніж існує в Україні. З огляду на суттєве зростання осіб похилого віку у демографічній структурі суспільства, окремі країни визнають, що змушені будуть піднімати планку пенсійного віку й надалі. Загальновідомо, що подібні заклики лунають й в Україні.

Ні для кого також не секрет, що чимало осіб похилого віку (нині – близько 2,8 млн.) навіть після виходу на пенсію продовжують працювати. Більше того, як відомо, окремі з них просто не уявляють собі життя без постійного руху, звичних турбот і т.д. Вище ми писали, що саме вихід на пенсію для багатьох є серйозною психотравмуючою подією. Тому позиція законодавця, який категорич-

но заборонив можливість застосування до осіб пенсійного віку покарання у виді громадських робіт, видається нам не зовсім вірною. Адже це, як було зазначено вище, йде їм тільки на шкоду, звужує можливості індивідуалізації покарання, призводить до призначення таким особам покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Говорячи про можливість застосування громадських робіт до осіб пенсійного віку, важливо підкреслити, що вітчизняне кримінально-виконавче законодавство передбачає залучення до роботи осіб, які відбувають покарання у виді арешту (ст. 52 КВК) та позбавлення волі (ст. 118 КВК). Але ж це не стає на заваді можливості призначення цих покарань особам, що досягли пенсійного віку. Для нас же особливо важливою є ст. 118 КВК, яка передбачає особливості залучення засуджених (у т.ч. й похилого віку) до позбавлення волі до суспільно корисної праці. У ній вказується, що засуджені залучаються до суспільно корисної праці з урахуванням наявних виробничих потужностей, зважаючи при цьому на стать, вік, працездатність, стан здоров'я та спеціальність (ч. 1). Ч. 2 ст. 118 передбачає, що засудженим чоловікам віком понад 60 років, жінкам – понад 55 років, а також окремим іншим категоріям засуджених, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії [180]. Отож, у випадку із покаранням у виді позбавлення волі, законодавець передбачає можливість залучення до праці осіб похилого віку за умови, якщо вони бажають цього і це не суперечить лікарському висновку. То чому ж тоді настільки категоричною є його позиція стосовно незастосування громадських робіт до вказаної категорії осіб?! Відповідь на це запитання дати непросто.

Зазначимо, що російський законодавець, який спершу забороняв призначати обов'язкові (аналог громадських) роботи (ст. 49 КК РФ) жінкам, що досягли 55-річного віку та чоловікам, які досягли 60-річного віку, згодом (редакція КК від 08.12.2003 р. № 162-ФЗ) відмовився від такої позиції [370]. Поміж проаналізованих нами кримінальних кодексів зарубіжних держав заборону застосування громадських робіт до осіб, які досягли пенсійного віку (варіант – до жінок у віці понад 55 років та чоловіків у віці понад

60 років), передбачають лише КК Республіки Білорусь (ч. 4 ст. 49), КК Республіки Казахстан (ч. 3 ст. 42), КК Киргизької Республіки (ч. 4 ст. 43), КК Азербайджанської Республіки (ч. 47.4.4 ст. 47), КК Республіки Молдова (ч. 4 ст. 67), КК Грузії (ч. 4 ст. 67). Кримінальне ж законодавство розвинутих держав Західної Європи (КК Іспанії, Франції, Голландії, Норвегії, Данії) не містить жодних застережень з цього приводу.

Утім, не слід забувати, що ніхто не може зобов'язати пенсіонера працювати. Тим паче, що працездатність у нього може бути реально відсутньою не в силу самого лише досягнення пенсійного віку, а зважаючи на стан здоров'я, немічність. З огляду на це, видається, було б неправильно просто виключити із ч. 3 ст. 56 КК заборону застосування громадських робіт до вказаної категорії осіб. Це могло б призвести до зловживання судами цим видом покарання, призначення його тим особам, які в силу старечого віку, фізичної слабкості втратили реальну працездатність.

Зважаючи на це, на наш погляд, доцільно включити до ст. 56 КК України ч. 4, у якій передбачити, що суд може застосовувати громадські роботи до особи, яка досягла пенсійного віку, якщо на те є її згода. Якщо ж така особа не виявляє такого бажання, суд не може призначити їй даний вид покарання. При цьому слова «особам, які досягли пенсійного віку» слід виключити із ч. 3 ст. 56. Зазначимо, що у російській науці кримінального права така пропозиція раніше була висловлена П. В. Разумовим [286, с. 159; 353, с. 273].

Виникає запитання: а чи не суперечить така добровільність, можливість вибору ознаці примусу, що є важливою ознакою кримінального покарання? Гадаємо, що ні, оскільки покарання, котре передбачене санкцією кримінально-правової норми, все ж призначається особі, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Така добровільність є всього лиш індивідуальною оцінкою особи пенсійного віку власної здатності відбувати таке покарання. У випадку ж відмови суд може призначити інше, більш суворе покарання (в межах санкції відповідної норми Особливої частини КК).

Варто у цьому контексті відзначити, що за кримінальним законодавством окремих європейських країн покарання у виді гро-

мадських робіт не є примусовим чи обов'язковим і призначається у випадку відповідного прохання або ж згоди підсудного. Так, ч. 2 ст. 131-8 КК Франції приписує, що покарання у виді робіт в громадських інтересах не може бути призначене підсудному, який від нього відмовляється або ж неprisутній в судовому засіданні. Голова суду до винесення вироку повідомляє особі про її право відмовитися від відбування такого покарання та приймає її відповідь [372, с. 88]. Ч. 1 ст. 22с КК Голландії вказує, що суд може призначити покарання у виді громадських робіт на прохання обвинуваченого [357, с. 135]. У ст. 49 КК Іспанії говориться, що роботи на користь суспільства не можуть призначатись без згоди засудженого [359, с. 25]. Про це ж йдеться і в ч. 1 ст. 46 КК Литовської Республіки, відповідно до якої публічні роботи виконуються лише у випадку згоди засудженого [362, с. 160].

Чинний КК України у ч. 1 ст. 56 вказує, що громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. У ч. 2 цієї статті зазначено, що громадські роботи встановлюються на строк від шістьдесяти до двохсот сорока годин і відбуваються не більш як чотири години на день. Важливо, що особам, засудженим до громадських робіт, надається робота, не пов'язана зі шкідливим виробництвом, ризиком для життя та здоров'я (п. 6.7 Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань) [127].

На наш погляд, виконання таких робіт не було б надто обтяжливим для переважної більшості осіб пенсійного віку. У той же час ми переконані, що сутність та інтенсивність громадських робіт, застосовуваних до осіб, які досягли пенсійного віку, мають дещо відрізнятися від тих, що виконуються засудженими молодшого віку. Це має бути посильна, нетяжка для осіб похилого віку праця, що не заподіює шкоду їх здоров'ю [286, с. 157-158; 353, с. 271-272]. Видається також доцільним вдвічі скоротити щоденну тривалість цього покарання, аби вона не перевищувала двох годин на день (як це має місце у випадку з неповнолітніми). Таке обмеження щоденної

тривалості громадських робіт для осіб, які досягли пенсійного віку, відповідало б принципу гуманізму, не позначалося б негативно на їх здоров'ї.

На наше переконання, завданням законодавця та суду є зробити все, аби застосовуване до особи пенсійного віку покарання було реальним для такої особи, аби воно сприяло досягненню мети покарання.

Слушними бачаться нам пропозиції В. Павленка та А. Ткачової передбачити у ст. 56 КК, що при призначенні покарання у виді громадських робіт суд повинен зобов'язати засудженого пройти медичний огляд на предмет придатності до роботи, на якій його передбачається використовувати [251, с. 99; 347, с. 257]. На наш погляд, відповідний медичний огляд є чи не найбільш доречним при застосуванні вказаного покарання до досліджуваної категорії осіб. Він, як видається, дозволив би зменшити фактор суб'єктивності оцінки власної працездатності пенсіонера.

З урахуванням викладеного, пропонуємо доповнити ст. 56 КК частиною четвертою наступного змісту: *«4. Особі, яка досягла пенсійного віку, посильні для неї громадські роботи можуть бути призначені за її згодою. Перед початком відбування даного виду покарання така особа підлягає обов'язковому медичному огляду. Тривалість громадських робіт для неї не може перевищувати двох годин на день»*.

Така норма, на нашу думку, дозволила б збільшити кількість покарань, що можуть застосовуватись до осіб пенсійного віку (видається, що громадські роботи варто передбачити у більшій кількості санкцій), а, відповідно, розширила б можливості індивідуалізації покарання, зменшила б кількість вироків із призначенням покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. Це також дало б можливість судам замінювати вказаній категорії осіб несплачену суму штрафу громадськими роботами за згодою засудженого. Зазначимо, що про доцільність такої заміни уже йшлося у науковій літературі [353, с. 271].

Цікавим є також питання виправданості заборони застосування до осіб пенсійного віку виправних робіт. КК у ч. 1 ст. 57 вказує,

що «покарання у виді виправних робіт встановлюється на строк від шести місяців до двох років і відбувається за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків». Таким чином, якщо каральний елемент покарання у виді громадських робіт передбачає наявність передовсім трудових обмежень, то покарання у виді виправних робіт передбачає головню майнові правообмеження. Утім, виходячи із положень кримінально-виконавчого законодавства, можна виокремити й інші правообмеження особи, що відбуває даний вид покарання (обов'язок періодично з'являтися на реєстрацію до кримінально-виконавчої інспекції, заборона звільнення з роботи за власним бажанням без письмового дозволу кримінально-виконавчої інспекції, не включення, за загальним правилом, часу відпустки до строку покарання та ін.).

Зважаючи на специфіку розглядуваного покарання, цілком очевидним є те, що виправні роботи призначаються тільки працюючим і відбуваються за місцем роботи засуджених (п. 12 Постанови Пленуму ВСУ «Про практику призначення судами кримінального покарання») [117, с. 61].

Серед інших осіб, до яких згідно з ч. 2 ст. 57 КК не застосовуються виправні роботи, вказані й ті, що досягли пенсійного віку. У літературі заборона застосовувати даний вид покарання до цієї категорії осіб пояснюється тим, що відбування виправних робіт нерозривно пов'язане з трудовою діяльністю, а особи, які досягли встановленого законом пенсійного віку, є непрацездатними [76, с. 267; 353, с. 274]. Однак не слід забувати, що навіть після виходу на пенсію працювати продовжує чимала кількість людей. Наявною, таким чином, є колізія між, так би мовити, непрацездатністю по закону та реальною працездатністю осіб похилого віку. У цьому зв'язку має рацію С. Я. Уліцкій, який зазначає, що працездатність людини залежить від стану її здоров'я, індивідуальних особливостей організму і від умов праці, а не від досягнення нею того чи іншого віку [374, с. 136]. Тому усе ж виникає питання про можливість застосування виправних робіт до таких осіб.

Цілком очевидно, що якщо особа, досягши пенсійного віку, вийшла на пенсію і ніде не працює, застосування до неї виправних робіт є неможливим. Якщо вона все ж продовжує працювати після досягнення вказаного віку, то формально призначення їй даного виду покарання, на перший погляд, може мати місце. У той же час не варто забувати, що, на відміну від громадських робіт, виправні роботи характеризуються досить тривалим строком виконання – від шести місяців до двох років. Очевидно, що за цей час відбування виправних робіт може стати доволі обтяжливим для особи пенсійного віку. Те, що видавалося для неї посильним нещодавно, через рік може виявитися тяжкою ношею, справжнім тягарем. Однак кримінально-виконавче законодавство забороняє звільнятися з роботи за власним бажанням без дозволу кримінально-виконавчої інспекції (ч. 1 ст. 42 КВК), що, безумовно, суперечить праву безперешкодного виходу на пенсію осіб, які досягли відповідного віку.

Зважаючи на це, на наш погляд, на питання про можливість призначення покарання у виді виправних робіт особам, які досягли пенсійного віку, слід відповісти негативно. Варто погодитися з П. В. Разумовим, котрий вважає, що така позиція законодавця відповідає вимогам гуманності, справедливості та реальності покарання [286, с. 161; 353, с. 275].

Через наведені вище аргументи доцільною виглядає також заборона застосування до осіб, що досягли пенсійного віку, й покарання у виді обмеження волі, яке, відповідно до ч. 1 ст. 61 КК України, полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Згідно з ч. 2 вказаної статті обмеження волі встановлюється на строк від одного до п'яти років. Зрозуміло, що обов'язкове залучення засуджених пенсійного віку до праці упродовж такого тривалого періоду є неприпустимим, адже воно може завдати таким особам фізичних страждань, а тому суперечить принципу гуманності покарання.

Наголосимо, що всупереч прямій забороні кримінального закону застосовувати обмеження волі до осіб, що досягли пенсійного

віку, на практиці усе ж трапляються випадки призначення даного покарання вказаній категорії осіб [272, с. 57–58; 273, с. 124–125, 129–130, 134–136, 140–141].

До осіб похилого віку може бути застосовано кримінальне покарання у виді арешту, яке полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців (ч. 1 ст. 60 КК). Аналіз вироків показав, що даний вид покарання було призначено особам похилого віку лише у 3 % випадків.

У літературі, на наш погляд, справедливо відзначається, що нелогічною є позиція законодавця, який у переліку покарань (ст. 51 КК) розмістив арешт перед покаранням у виді обмеження волі, тим самим визнавши, що арешт є м'якшим покаранням, аніж обмеження волі [63, с. 217; 64, с. 151; 348, с. 88–91]. Це явний недолік кримінального закону: якщо обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства, то арешт по суті є короткостроковим позбавленням волі. На те, що арешт є більш суворим покаранням, аніж обмеження волі, вказують і правила складання покарань (ст. 72 КК), де встановлено, що одному дню позбавлення волі відповідає один день арешту і два дні обмеження волі.

Актуальним питанням відбування кримінального покарання у виді арешту особами, які досягли пенсійного віку, на нашу думку, є проблема залучення їх до суспільно корисної роботи. Ст. 52 КВК передбачає, що засуджені можуть залучатися без оплати праці до робіт з благоустрою арештних домів, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або до допоміжних робіт із забезпечення арештних домів продовольством. Тут же вказується, що до цих робіт засуджені залучаються, як правило, в порядку черговості і не більш як на дві години на день [180]. Як бачимо, у наведеній нормі про якісь особливості залучення осіб пенсійного віку до суспільно корисної роботи не йдеться. Це навряд чи можна вважати прийнятним, позаяк особи, що досягли пенсійного віку, відповідно до закону вважаються непрацездатними і примусове залучення їх до праці є неприпустимим. Варто пригадати, що такі особливості передбачені у ч. 2 ст. 118 КВК («Залучення засуджених

до позбавлення волі до суспільно корисної праці»), у котрій вказано, що засудженим чоловікам віком понад 60 років, жінкам – понад 55 років, а також окремим іншим категоріям засуджених, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії [180]. Видається, що аналогічну норму слід передбачити й у ст. 52 КВК. Хотілося б також звернути увагу на певну колізію, що має місце між КК та КВК України. У КК законодавець забороняє застосовувати покарання у виді громадських робіт, виправних робіт та обмеження волі до осіб, які досягли пенсійного віку. Вище ми вказували, що окрім чоловіків у віці понад 60 років і жінок старше 55 років (загальний пенсійний вік), Закон України «Про пенсійне забезпечення» передбачає низку категорій громадян, які мають право на пенсію за віком на пільгових умовах. Законодавець виходить з того, що більшість відповідних осіб втрачають працездатність так само, як і інші особи – з досягненням загального пенсійного віку. Видається, що положення КК про неможливість застосування окремих покарань до осіб, які досягли пенсійного віку, поширюються й на громадян, для яких передбачено зменшений (пільговий) пенсійний вік. Зважаючи на це, вважаємо не зовсім зрозумілим чому положення КВК в частині передбачення особливостей залучення засуджених до позбавлення волі до суспільно корисної праці поширюється лише на тих осіб, які досягли загального пенсійного віку.

Таким чином, пропонуємо ч. 2 ст. 118 КВК України викласти у наступній редакції: *«Засудженим особам, які досягли пенсійного віку, інвалідам першої та другої груп, хворим на активну форму туберкульозу, жінкам з вагітністю понад чотири місяці, жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії».*

З огляду на викладене вище та враховуючи положення ч. 3 ст. 60 КК про заборону застосування арешту до вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до семи років, вважаємо за доцільне передбачити у ст. 52 КВК норму наступного змісту: *«Засудженим особам, які досягли пенсійного віку, інвалідам першої та другої груп,*

хворим на активну форму туберкульозу, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії».

Перейдемо тепер до розгляду особливостей призначення та відбування особами похилого віку покарання у виді позбавлення волі. Проведений нами аналіз вироків засвідчив, що до реального відбування позбавлення волі було засуджено 18 % осіб похилого віку. Для вказаної категорії осіб сучасне українське законодавство не виділяє якихось пільг та привілеїв, якими наділені неповнолітні (ст. 102 КК). Як було зазначено вище, певні пільги передбачені лише при залучені таких засуджених до суспільно корисної праці. У той же час умови утримання та режим у місцях позбавлення волі однакові для всіх повнолітніх ув'язнених. Слід погодитись з П. В. Разумовим, який вважає це негуманним по відношенню до осіб похилого та старечого віку, оскільки їм набагато важче пристосуватися до грубих та різких змін ритму діяльності [286, с. 162; 353, с. 275]. Сказане наводить на думку про необхідність передбачення особливих умов для утримання в місцях позбавлення волі таких осіб.

Відзначимо, що у спеціальній літературі увага на це зверталася уже досить давно. Ще у 1889 році відомий російський вчений І. Я. Фойницький писав, що поміщення засуджених похилого віку разом з молодшими особами шкодить як правильному ходу тюремної діяльності, так й інтересам досліджуваної категорії осіб, оскільки зайняте іншими поточними питаннями тюремне начальство зазвичай зовсім забуває про них і не приділяє старикам належної уваги. Саме ці міркування, пише учений, привели розвинуті держави до влаштування особливих місць ув'язнення для хворих та немічних. Так, у ХІХ ст. відповідне значення для Франції мав дім поблизу Марено, на одному з острівців в Середземному морі. Схожі до цього місця існували в Англії та Італії [377, с. 402–403]. Нагадаємо також, що в Російській імперії відповідно до Статуту про засланих 1863 р. засуджені старики повинні були утримуватись в особливих благодійних закладах.

Вважаємо, що цей призабутий досвід заслуговує на серйозну увагу сучасників. Засуджені похилого, а тим паче старечого, віку потребують гуманного та милосердного до себе ставлення. Відбу-

вання ними покарання у виді позбавлення волі разом з молодшими в'язнями є неприйнятним ще й тому, що перші доволі часто стають жертвами насилля (у т.ч. сексуального) у місцях позбавлення волі, спрямованого на категорію «опущених», до котрої досить часто потрапляють й засуджені похилого віку [286, с. 163; 343, с. 55; 353, с. 277]. За таких умов утримання хворі (у т.ч. й з психічними розладами) та немічні старики не можуть постояти за себе, їхнє перебування у місцях позбавлення волі може стати нестерпним. Не слід також забувати, що певна кількість засуджених до позбавлення волі осіб похилого віку є рецидивістами, а тому важливим є запобігти передачі кримінального досвіду та субкультури молодшому поколінню [286, с. 164; 353, с. 277]. З цього приводу відомий російський кримінолог Ю. М. Антонян свого часу зазначав: «ми не можемо заперечувати кримінального впливу соціального середовища у місцях позбавлення волі, оскільки вплив на особу засудженого інших злочинців у КВУ є незрівнянно сильнішим, ніж в умовах свободи, тим більше, що спілкування з ними іноді протікає упродовж багатьох років» [24, с. 112]. Не секрет також, що особи похилого віку інакше, ніж молоді, поводять себе у місцях позбавлення волі, мають, як правило, інші перспективні орієнтації і т.д. [345, с. 25].

Таким чином, існують вагомі підстави для того, аби передбачити у кримінально-виконавчому законодавстві особливі умови для утримання в місцях позбавлення волі осіб похилого віку або ж створити для них нові місця відбування покарання. Видається, що створення таких установ не потребувало б величезних матеріальних затрат з боку держави, оскільки кількість осіб похилого віку серед засуджених до позбавлення волі, які реально відбувають це покарання, є невеликою.

Слушними є думки В. Тирського та М. Войтіна, котрі зазначають, що спеціалізовані місця відбування покарання для таких осіб не потребують, ймовірно, сильної охорони, однак знадобляться додатковий медичний та обслуговуючий персонал та ін. Швидше це мають бути охоронювані будинки престарілих та інвалідів для злочинців, ніж місця відбування кримінального покарання у нинішньому нашому розумінні [345, с. 25–26; 346, с. 51].

На наш погляд, існують вагомі підстави для того, щоб виключити можливість застосування довічного позбавлення волі до осіб похилого віку. Нагадаємо, що на сьогодні цей вид покарання, який встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів, не застосовується до осіб у віці понад 65 років (ч. 2 ст. 64 КК). Зі змісту цієї норми випливає, що довічне позбавлення волі не застосовується як до осіб, які вчинили злочини у віці понад 65 років, так і до осіб, яким є понад 65 років на момент постановлення вироку. Одразу, однак, виникає запитання: чому довічне позбавлення волі не можна застосовувати до осіб у віці саме понад 65 років? Відповісти на нього складно. На думку В. В. Антипова, береться до уваги той факт, що у більшості випадків застосування до таких осіб не тільки довічного позбавлення волі, а й позбавлення волі на певний строк, передбачений санкцією відповідної статті, фактично означає їх довічне ув'язнення [15, с. 127]. З такими міркуваннями, на наш погляд, неможливо не погодитись. Однак вони, як видається, усе ж не дають повної відповіді на поставлене запитання. Важливо наголосити, що нині середня тривалість життя українських жінок становить 73 роки, а чоловіків – всього 62 роки [74]. По суті особі похилого віку буде байдуже: призначають їй позбавлення волі, скажімо, на строк 15 років чи довічне позбавлення волі. Тим більше, що шанси дожити навіть до вказаного віку у відповідних установах в неї мізерні, адже у місцях позбавлення волі на таку особу чекають далеко не найкращі умови, дуже ймовірно є прогресування найрізноманітніших хвороб (у т.ч. й психічних, позаяк відбування такою особою покарання, пов'язаного з ізоляцією від суспільства, може стати потужною психогенно травмуючою обставиною). Важко також зрозуміти: якщо середня тривалість життя чоловіків (а саме їм найчастіше призначається довічне позбавлення волі) становить всього 62 роки (до того ж вона стабільно демонструє тенденцію до зниження), то чому тоді довічне позбавлення волі не може застосовуватись до осіб у віці понад 65 років? Логіку тут відшукати непросто. До аргументів, які свідчать про можливість заборони застосування покарання у виді довічного позбавлення волі до осіб похилого віку, належить й надзвичайна рідкісність призначення

цього покарання вказаним особам. Так, серед проаналізованих нами вироків, винесених особам похилого віку, довічне позбавлення волі не було призначено їм в жодному випадку. П. П. Пилипчук, вивчивши матеріали 55 кримінальних справ, в яких засудженим призначалося покарання у виді довічного позбавлення волі, також не виявив жодного випадку призначення вказаного покарання особам старше 60 років [176, с. 852]. За даними В. М. Харченка, поміж довічно ув'язнених особи у віці понад 60 років складають лише 0,7 % [389, с. 118]. Це свідчить про те, що суди уникають призначати довічне позбавлення волі таким особам навіть у випадку вчинення ними особливо тяжких злочинів.

Виходячи із викладеного, видається, що ч. 2 ст. 64 КК України потребує редагування. На нашу думку, у ній слід передбачити, що *«довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб похилого віку, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку»*. Вважаємо, що викладена таким чином ч. 2 ст. 64 КК відповідає б вимогам гуманності та реальності покарання.

Зважаючи на викладені вище аргументи, на наш погляд, доцільно також поставити питання про зменшення максимального строку позбавлення волі для осіб похилого віку. Нині, нагадаємо, законодавець не передбачає жодних обмежень строку даного виду покарання для досліджуваної категорії осіб. У той же час покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, не може бути призначене на строк більше десяти років, а у випадках вчинення ними особливо тяжкого злочину, поєданого з умисним позбавленням життя людини, – більше п'ятнадцяти років (ст. 102 КК). У науковій літературі таке законодавче положення обґрунтовується насамперед необхідністю гуманного ставлення до неповнолітніх [64, с. 147; 215, с. 596–597; 413, с. 97, 104]. На нашу думку, такий же підхід цілком виправданий і стосовно осіб похилого віку. Має рацію А. А. Байбарін, коли пише, що застосування позбавлення волі до осіб похилого віку не може досягти цілей покарання, оскільки, з врахуванням специфі-

ки вітчизняної кримінально-виконавчої системи, стану здоров'я більшості осіб розглядуваного віку та середньої тривалості життя, можна з упевненістю стверджувати, що до закінчення строку покарання доживуть одиниці [44, с. 127].

Слід відзначити, що науковці, аналізуючи ефективність покарання у виді позбавлення волі, доволі скептично оцінюють її. Так, Г. Ф. Хохряков свого часу зазначав, що більшість спеціалістів ставляться до покарання у виді позбавлення волі радше як до вимушеного явища, аніж бажаного [393, с. 65]. Вітчизняний науковець Т. Денисова справедливо наголошує, що «перебування за ґратами навчає жорстокості, провокує агресію і, у своїй більшості, не сприяє відновленню особистості з правослухняною поведінкою, що є хибним як для суспільства, так і для осіб, які відбувають покарання» [96, с. 71]. «Фабриками злочинності» влучно назвав в'язниці американський дослідник Рамсей Кларк [139, с. 308]. І хоч цілком відмовитися від вказаного покарання не видається можливим⁸, усе ж доцільним є обмежити максимальний строк позбавлення волі для досліджуваної категорії осіб. Відповідна норма, на наш погляд, відповідала б принципу гуманності покарання.

Таким чином, пропонуємо обмежити максимальний строк позбавлення волі для осіб, котрі досягли до моменту вчинення злочину похилого віку, десятьма роками, а за вчинення особливо тяжкого злочину, поєднаного з умисним позбавленням життя людини, – п'ятнадцятьма роками.

Вважаємо, що стосовно осіб похилого віку слід по можливості скорочувати застосування такого виду покарання, як позбавлення волі. На всіх етапах кримінального переслідування відношення до досліджуваної категорії осіб має бути уважним, гуманним та милосердним. Поводження з будь-якою людиною, яка досягла похилого віку, є важливим показником культури суспільства. Потрібно дуже обережно, з врахуванням психофізіологічних змін, стану здоров'я,

⁸ Французький філософ Мішель Фуко з цього приводу писав: «Відомі всі недоліки в'язниці. Відомо, що вона небезпечна, якщо не марна. І все ж ніхто **“не бачить” чим її замінити. Вона – огидне рішення, без якого, мабуть, неможливо обійтися**» [386, с. 339].

а також, зрозуміло, ступеня тяжкості злочину та особи винного вирішувати питання про порушення кримінальної справи, обрання запобіжних заходів, призначення покарання. У цьому контексті на усіялку підтримку заслуговує п. 2 постанови Пленуму ВСУ «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24.10.2003 р. № 7, де вказується, що судам належить обговорювати питання про призначення особам похилого віку менш суворого покарання [117, с. 55].

Розглядаючи проблеми призначення особам похилого віку покарання у виді позбавлення волі, доцільно також торкнутися питання умовно-дострокового звільнення від відбування покарання вказаної категорії осіб. На жаль, вітчизняне кримінальне законодавство не містить якихось пільг для дострокового звільнення особи, яка досягла в місцях позбавлення волі певного віку. У цьому контексті на увагу заслуговує КК Іспанії, який у ст. 92 передбачає можливість умовно-дострокового звільнення засуджених, яким під час відбування покарання виповнюється сімдесят років, у разі, коли для цього є всі підстави, навіть якщо не відбуті 3/4 чи 2/3 строку покарання [359, с. 64].

На наш погляд, заслуговує на підтримку пропозиція учених передбачити у законі можливість умовно-дострокового звільнення осіб старечого віку, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі [47, с. 153–154, 179; 286, с. 165–166; 353, с. 278]. Зокрема, ми поділяємо позицію О. В. Барсукової, яка рекомендує ввести самостійну підставу для умовно-дострокового звільнення особи похилого віку. У зв'язку з цим вона пропонує доповнити ч. 2 ст. 79 КК РФ пунктом «г» наступного змісту: «г) особа, що досягла під час відбування покарання 75 років, може бути умовно-достроково звільнена, якщо судом буде визнано, що для свого виправлення вона не потребує повного відбування призначеного судом покарання, навіть якщо не виконана умова про фактичне відбування покарання» [47, с. 179]. Вказаний О. В. Барсуковою вік (75 років), на наш погляд, є обґрунтованим, позаяк, як відзначалось нами вище, це вік настання власне старості, коли фізичні та психічні здатності людини, як правило, різко йдуть на зниження. З огляду на сказане,

доцільним видається закріпити норму наведеного змісту у ст. 81 КК України.

Завершуючи розгляд проблем застосування покарання до осіб похилого віку, слід проаналізувати питання необхідності формального закріплення похилого віку в якості пом'якшуючої покарання обставини.

Як відомо, у чинному КК України немає норми, яка б чітко вказувала на похилий вік особи, як на обставину, яка пом'якшує покарання. Водночас у п. 3 ст. 66 КК чітко вказано, що пом'якшуючою обставиною є неповнолітній вік винного. У ч. 2 ст. 66 КК зазначено, що при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 цієї статті.

Слід підкреслити, що суди активно користуються наданим їм правом і враховують непередбачені КК пом'якшуючі покарання обставини значно частіше, ніж формально закріплені. Так, вивчивши матеріали судової практики за період 1918–1941 рр., Г. І. Чечель вказує, що суди у 61,5 % випадків враховували непередбачені КК обставини [396, с. 51]. За період 1966–1976 рр. їх кількість збільшилась і сягнула 80,3 % від загальної кількості врахованих пом'якшуючих обставин [396, с. 56]. Схожі дані наводять й інші дослідники. Так, О. Мясніков відзначає, що при призначенні покарання у 21 % справ суди враховували пом'якшуючі обставини, вказані у законі, й у 65 % справ – в законі не вказані [236, с. 51]. За даними О. Ю. Буланова, у 29 % справ було враховано зазначені у КК пом'якшуючі обставини, а в 60 % справ – обставини, не вказані у ньому [62, с. 80]. Т. І. Нікіфорова відзначає, що суди щодо 84 % засуджених враховували не зазначені в законі пом'якшуючі обставини, а обставини, передбачені законом – щодо 74 % засуджених [245, с. 130, 143].

Найчастіше вітчизняні суди визнають такими, що пом'якшують покарання такі обставини, не передбачені КК України: вчинення злочину вперше (вчинення злочину особою, яка вперше притягається до кримінальної відповідальності; вчинення злочину раніше не судимою особою; перша судимість); позитивна характеристика особи винного; молодий або похилий вік особи винного;

хворобливий стан особи винного; наявність на утриманні винного дитини або іншої непрацездатної особи; визнання особою своєї вини у вчиненні злочину; складне матеріальне становище винного; наявність у винного державних нагород, звання «Ветеран праці», участь у бойових діях; від вчинення злочину тяжкі наслідки не настали [126, с. 234].

Наведені дані дають підставу зробити висновок про те, який величезний вплив на пом'якшення покарання мають ті пом'якшуючі обставини, які в кримінальному законі не вказані. Очевидно, що передбачити в КК всі обставини, які зустрічаються у судовій практиці, просто нереально. Водночас досить часто наявність у вчиненому діянні або особі злочинця певних обставин, якостей, які не передбачені у ст. 66 КК України, свідчить про зниження ступеня їх суспільної небезпечності.

У літературі неодноразово зверталася увага на іноді необґрунтовано широке врахування судами окремих пом'якшуючих обставин, не передбачених у КК. Окремі ж дослідники взагалі пропонують закріпити у КК вичерпний перелік цих обставин [126, с. 237; 200, с. 39]. Така пропозиція, на наш погляд, є занадто категоричною і не може бути підтримана. Проблема це не вирішить, а лише загострить її, оскільки передбачити все різноманіття можливих обставин неможливо. У цьому контексті варто погодитися з В. С. Мінською, котра зазначає, що «як би ми не намагались продовжити наявний у законі перелік, він ніколи не може стати вичерпним, оскільки поєднання певних ознак конкретного злочину, особи винного та інших обставин є настільки індивідуальним, специфічним і водночас багатоманітним, що їх неможливо вписати у визначену схему» [224, с. 114].

Справді, можна погодитися з тим, що суди доволі часто враховують ті обставини, які пом'якшуючими не можуть вважатися аж ніяк (наприклад, вчинення злочину вперше). Але це вже питання компетентності суддів, які, призначаючи покарання, повинні глибоко та всесторонньо оцінювати ті обставини, котрі вони відносять до пом'якшуючих, відповідним чином мотивувати своє рішення. Суд у першу чергу повинен орієнтуватися на відомі закону пом'якшуючі

обставини і лише потім враховувати ті, що не передбачені у КК. До того ж не слід забувати, що чимало видів пом'якшуючих обставин, перш ніж були закріплені у КК, широко застосовувались на практиці (наприклад, неповнолітній вік, стан вагітності).

У судовій практиці обставиною, яка пом'якшує покарання, іноді визнається вчинення злочину особою похилого віку. Так, згадуваний уже нами Г. І. Чечель зазначає, що за період 1918–1941 рр. суди врахували похилий вік винного у 3 % випадків, у той час як молодий вік (що межує з неповнолітнім) – у 1,5 % [396, с. 51]. За період 1941–1946 рр. на похилий вік було вказано у 5,4 % послань (на молодий вік – у 3,6 %) [396, с. 53]. Пізніше (1966–1976 рр.) суди враховували похилий вік дещо рідше (1,2 %) [396, с. 56]. О. Ю. Буланов зазначає, що суди враховували похилий вік особи у 1,36 % випадків [62, с. 82]. За даними Т. І. Нікіфорової, вітчизняні суди вказували на похилий вік, як на обставину, що пом'якшує покарання, у 2 % послань [245, с. 205]. Видається, що суди будуть враховувати зазначену обставину все частіше, оскільки, у зв'язку із старінням населення, поступово зростає кількість вчинюваних такими особами злочинів. На нашу думку, кримінальний закон має бути готовий до зазначених тенденцій. Видається, що настав час для того, аби похилий вік формально був закріплений у КК України в якості пом'якшуючої покарання обставини. Нашу пропозицію підтримали 64 % опитаних респондентів.

На думку О. В. Горячева, вчинення злочину особою похилого віку не завжди може визнаватися обставиною, яка пом'якшує покарання. Вказаний дослідник переконаний, що можливим є передбачити в законі найбільш типові ситуації, в котрих враховувати похилий вік не слід. Такими, на погляд О. В. Горячева, можуть бути рецидив злочинів, вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину [86, с. 244].

На нашу думку, має рацію В. М. Бурдін, який, проаналізувавши аналогічну пропозицію деяких науковців не у всіх випадках визнавати пом'якшуючою обставиною неповноліття злочинця, зазначає, що така позиція прямо суперечить закону, позаяк кримінальний закон не ставить врахування обставин, що пом'якшують

покарання, в залежність від тяжкості вчиненого злочину [64, с. 140]. Слід також звернути увагу на те, що якби законодавець визнав похилий вік особи пом'якшуючою обставиною і у той же час підтримав пропозицію О. В. Горячева, то по суті він би залишив без змін наявний нині стан речей, коли суд може на власний розсуд визнати похилий вік обставиною, яка пом'якшує покарання, а може й не зробити цього.

Варто зазначити, що в законодавстві деяких держав похилий вік винного уже закріплений в якості обставини, що пом'якшує покарання. Так, у п. 11 ст. 63 КК Республіки Білорусь вказано, що вчинення злочину престарілою особою визнається пом'якшуючою обставиною [364, с. 141].

Вище ми відзначали, що з роками у дорослої людини на зменшення йдуть чимало фізичних та психічних процесів, відбувається повільна інволюція більшості функцій організму, а це тягне за собою глибокі психофізіологічні зміни. Досягнення особою похилого, а, тим більше старечого, віку накладає на її здоров'я, світогляд і поведінку суттєвий відбиток, який може стати рушійною силою вчинення нею суспільно небезпечних діянь. У таких осіб знижується здатність до самоконтролю, сповільнюється сприйняття та обробка інформації, спостерігається погіршення пам'яті. Все це, поза сумнівом, має враховуватися при визначенні ступеня вини злочинця і лежати в основі такої пом'якшуючої обставини, як вчинення злочину особою похилого віку.

Варто також підкреслити, що в силу вказаних вище особливостей, можна певною мірою поставити під сумнів можливість досягнення мети покарання щодо таких осіб, оскільки у ч. 2 ст. 65 КК України зазначено, що «особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів».

Не можна забувати, що особи похилого віку – це люди з повністю сформованими ціннісними орієнтаціями, стійкими світоглядними позиціями, конкретною роллю у суспільстві. Тому варто погодитись з Л. В. Борових, яка відзначає, що досягти мети виправлення та перевиховання таких засуджених нереально [58, с. 40].

Що ж стосується зауваження Т. І. Нікіфорової про те, що вік особи є її невід'ємною властивістю і може бути врахований при призначенні покарання лише в рамках особи винного [245, с. 136], то не слід забувати, що законодавець у п. 3 ст. 66 КК вже врахував як обставину, що пом'якшує покарання, неповнолітній вік винного.

Формальне закріплення похилого віку в якості пом'якшуючої покарання обставини зобов'яже суди враховувати її, дасть змогу більш гуманно ставитися до таких осіб.

Підсумовуючи сказане вище, вважаємо доцільним закріпити похилий вік винного в якості обставини, яка пом'якшує покарання, у КК України.

Таким чином, проведений аналіз проблемних питань застосування покарання до осіб похилого віку дозволяє стверджувати, що КК України у цій частині містить значні резерви для вдосконалення. Врахування законодавцем викладених положень, на наш погляд, відповідатиме вимогам гуманності та справедливості.

Розділ IV

ДЕТЕРМІНАНТИ GERONТОЛОГІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ЇЇ

4.1. Причини та умови геронтологічної злочинності

Проблема причин та умов злочинності, без перебільшення, є центральною для кримінологічної науки. Від її з'ясування та вирішення залежить досягнення головної мети кримінології – наукове обґрунтування рекомендацій щодо запобігання злочинності.

У літературі визнається, що причини – це ті чинники, які породжують злочинність як свій наслідок. Умови ж безпосередньо не продукують дане явище, але супроводжують його причини, забезпечують їх розвиток і тим самим сприяють виникненню і поширенню злочинних проявів у суспільстві [169, с. 123; 170, с. 232; 171, с. 193; 183, с. 57; 185, с. 59; 414, с. 8, 19 та ін.].

Втім, у кримінологічній науці й донині немає єдності думок стосовно того, що слід вважати причинами злочинності. На думку більшості кримінологів, злочинність породжується та відтворюється під впливом певної сукупності соціальних чинників. Окремі ж дослідники причинами злочинності вважають лише соціально-психологічні чинники, наголошують, що безпосередні причини слід шукати у сфері людської свідомості. Останнє стосується насамперед причин індивідуальної злочинної поведінки. Наприклад, визначний російський кримінолог Н. Ф. Кузнєцова свого часу писала, що причиною, яка найближче стоїть до злочинного акту, є антисоціальна мотивація поведінки [191, с. 56]. Вітчизняний науковець А. Й. Міллер зазначає: «Причина злочину, як і будь-якого іншого людського вчинку, має дискретний характер: вона є такою

остільки, оскільки особа діє, спричиняє даний наслідок» [233, с. 92]. Очевидно, що обставини панують над людьми лише у тій мірі, в якій вони самі дозволяють їм це. Кожний суб'єкт, зазнаючи певного зовнішнього (у т.ч. й негативного) впливу, реагує на нього відповідно до свого внутрішнього світу. З огляду на це, можна погодитись з твердженням, що найближчою причиною злочинності є «суспільно-психологічні фактори, тобто дефекти суспільної свідомості та моральності» [199, с. 52]. Зрозуміло, однак, й те, що криміногенна спрямованість особистості, дефекти її свідомості не виникають самі по собі, не властиві особі з моменту її народження, а є наслідком тих негативних факторів, котрі мають місце у державі та суспільстві. Безумовно, мав рацію В. М. Кудрявцев, коли писав: «Психологія злочинців як специфічна частина буденної свідомості неминуче пов'язана з тими соціальними, економічними та іншими процесами, які відбуваються у суспільстві, хоч і відображає їх доволі часто у викривленому, спотвореному вигляді» [190, с. 104].

Як відомо, соціальні явища найчастіше породжуються сукупністю певних явищ і процесів. Не є винятком і злочинність. Тому необхідно погодитись з професором І. М. Даньшиним, який наголошує: «слід виходити з тієї безперечної обставини, що злочинність об'єктивно пов'язана з багатьма економічними, соціальними, суспільно-психологічними, організаційно-управлінськими, демографічними та іншими явищами і процесами, які в своїй сукупності (одні більшою мірою, інші – меншою) детермінують її» [183, с. 56]. Не є винятком і геронтологічна злочинність, як частина загальної злочинності.

Перед тим, як перейти до аналізу причин та умов геронтологічної злочинності, нагадаємо, що сам по собі вік (у т.ч. й похилий чи старечий) не виступає в якості самодостатньої причини якихось «криміногенних» якостей особи, а тим більше не є причиною конкретних злочинних діянь. Автор погоджується з Е. Ф. Побегайлом, який зазначає, що лише переломившись через соціально-психологічні умови, будучи опосередкованими останніми, вікові особливості впливають на поведінку людини [260, с. 19]. У той же час нами було встановлено, що для осіб похилого віку характерна підвищена віктимність. Молодші особи, обираючи жертвами про-

типравних посягань осіб пізнього віку, усвідомлюють, що досягти злочинного результату буде легше.

Підкреслимо, що негативні демографічні процеси хоч і загострюють проблему геронтологічної злочинності, але безпосередньо не породжують її; як вважає Н. Ф. Кузнєцова, думку якої ми поділяємо, вони справляють не причинний, а функціональний вплив [167, с. 54]. Більше того, доводиться констатувати, що й складна демографічна ситуація є наслідком тих негативних явищ і процесів, які породжують геронтологічну злочинність.

У той же час фактор демографічного характеру дозволяє відслідковувати динаміку геронтологічної злочинності, прогнозувати її на майбутнє. Зміна вікової структури населення відображається як на кількісних характеристиках зміни злочинності (зміна частки осіб похилого віку), так і на інтенсивності злочинності осіб окремих вікових груп [40, с. 43]. М. М. Бабаєв правильно підкреслює, що негативні демографічні тенденції можуть відігравати у цілому позитивну кримінологічну роль, і навпаки [42, с. 98; 43, с. 38, 40].

Автор переконаний, що суттєві демографічні зміни, які відбуваються в результаті старіння населення та його депопуляції, повинні привертати підвищену увагу всіх, хто вивчає причини правопорушень та безпосередньо здійснює боротьбу із злочинністю. Мав рацію, на наш погляд, М. М. Бабаєв, який свого часу наголошував: «неможливо досягти якихось значних результатів у профілактичній роботі, якщо планувати її без врахування динаміки та структури населення, соціально-демографічних факторів та інших обставин, що створюють ту чи іншу обстановку в районах, містах і т.д.» [42, с. 102]. Наявному рівню демографічних процесів має відповідати і відповідний рівень соціально-економічних, соціально-культурних та інших процесів, які повинна забезпечувати держава. В іншому випадку, на наш погляд, не уникнути глибоких соціальних протиріч та конфліктів. Прикро, але доводиться констатувати, що належне реагування з боку державної влади на негативні демографічні тенденції в Україні практично відсутнє. Це й стає причиною того, що особи похилого віку опиняються на узбіччі суспільства, вчиняють суспільно небезпечні діяння та самі стають їх

жертвами. І якщо наявний нині стан речей у найближчому майбутньому не почне змінюватись, наслідки передбачити складно, адже демографічна проблема в Україні лише поглиблюється.

Демографічний фактор слід розглядати у тісному співвідношенні та взаємозв'язку з іншими чинниками. Різного роду негативні наслідки демографічних процесів хоч і відображаються на злочинності, але залежать не стільки від характеру та інтенсивності прояву самого по собі демографічного феномену, скільки від взаємозв'язку демографічних явищ з іншими факторами [188, с. 112] і від того, що представляють собою ці соціальні фактори [41, с. 14]. Тому прогнозування вікової структури населення та планування на цій основі адекватних заходів реагування розширить можливості нейтралізації криміногенних соціальних наслідків, викликаних демографічними процесами.

Зміна соціально-економічного ладу, що її Україна пережила наприкінці ХХ ст., призвела до руйнування існуючої соціальної структури суспільства, сприяла збільшенню кількості осіб, що потрапили в маргінальне становище [81, с. 188; 400, с. 7]. Як справедливо відзначають фахівці, однією із найбільших маргінальних груп сучасного суспільства є особи похилого віку [110, с. 3; 194, с. 109]. Саме останні є найбільш незахищеною категорією населення. Старість сьогодні розуміється як синонім згасання, витісняється на периферію суспільного життя, виключається із соціально престижних сфер. Пов'язана із виходом на пенсію зміна соціального статусу осіб похилого віку відображається не лише на матеріальному становищі цих людей, але й на моральному стані. До цього додаються проблеми зі здоров'ям. У підсумку особи похилого віку поступово набувають якості маргінальної особистості.

Можна підтримати позицію Ю. О. Стрелковської, яка виокремлює два основних напрями вивчення впливу маргіналізаційних процесів на стан злочинності у суспільстві: 1) дослідження маргінальності як криміногенного чинника; 2) дослідження віктимологічного аспекту проблеми маргінальності, оскільки більшість маргіналів характеризується підвищеною віктимністю, що у деяких випадках провокує скоєння щодо них злочинів [331, с. 7]. Сказане

стосується й впливу маргіналізації осіб похилого віку на динаміку геронтологічної злочинності. З одного боку маргінальне становище осіб похилого віку підштовхує їх до вчинення злочинів, а з іншого – слугує важливим віктимологічним чинником, що спонукає протиправну поведінку стосовно цих осіб.

На нашу думку, причини злочинності осіб похилого віку та проти них багато у чому є тотожними, оскільки пов'язані із становищем вказаної категорії осіб у суспільстві, реальною захищеністю їх від протиправних посягань тощо. До таких причин можна віднести фактори соціально-економічного, соціально-психологічного, організаційно-управлінського характеру тощо. Всі вони мають бути об'єктом запобіжного впливу і наукового кримінологічного дослідження.

Неабияке значення у детермінації геронтологічної злочинності відіграє соціально-економічний чинник, котрий є важливим для визначення залежності рівня злочинності від наявності достойного матеріального становища та інших значущих соціально-економічних показників.

Економічне становище осіб похилого віку у нашій державі є надзвичайно складним, переважна частина вказаної категорії знаходиться за межею бідності. Тривала їх праця на користь держави зрештою була оцінена останньою надто низько, матеріалізувавшись у жебрацьку пенсію. Якщо у розвинутих країнах розмір пенсії становить понад 70 % середньомісячної зарплати, то в Україні лише 31,7 % [400, с. 387]. При цьому слід враховувати, що середня заробітна плата у нашій державі є однією з найменших в Європі.

Можна стверджувати, що у 90-ті роки минулого століття старші за віком групи населення України фактично зазнали фінансового краху: відкладені за довгі роки трудової діяльності кошти у вигляді грошових внесків на рахунок Ощадного банку СРСР привласнено кастою можновладців від банків та влади [204, с. 27–28; 205, с. 65; 206, с. 29; 263, с. 188–189], знищено інфляцією [56, с. 157]. До цього, як зазначає професор В. М. Попович, невдовзі додалися багатомісячні невиплати пенсій, невдала, орієнтована на іноземну валюту кредитна та монетарна політика держави, корупціонізація всієї інфраструктури управління у сфері економічних відносин, не-

бачена тінізація економіки тощо [263, с. 189–190]. Нині ж система фінансового забезпечення ледь спроможна виплачувати пенсії бо-дай на рівні мінімальних фізіологічних потреб, не кажучи вже про належний життєвий рівень.

Зазначимо, що життя осіб похилого віку у нашій країні ніколи не було легким: у них завжди була мізерна пенсія, а у колгоспників до 1960-х років не було і її. Пенсіонери хоч і не вмирають з голоду, але їй нічого зайвого не можуть собі дозволити, якщо, звичайно, мають у розпорядженні лише власну пенсію. Для них чужими є такі звичні для європейських пенсіонерів речі, як подорож чи повноцінний відпочинок. У випадку ж хвороби особи похилого віку потрапляють просто у катастрофічне становище.

Про необхідність покращення матеріального становища пенсіонерів в нашій державі згадують лише вряди-годи і пов'язано це, зазвичай, із виборчими кампаніями. Політики усвідомлюють, що пенсіонери є політично активною частиною населення, а тому намагаються таким чином залучити на свій бік цей «електорат». Як відомо, голосні популістські обіцянки закінчуються дешевими подачками, сміхотворним підвищенням пенсій, котрі тут же «з'їдає» інфляція. Після перемоги певної політичної сили на виборах гостра проблема підвищення рівня життя осіб похилого віку відходить на задній план аж до чергових виборчих перегонів. А пенсіонери залишаються наодинці з власними турботами. Це принижує їх, вкотре примушує відчутти власну непотрібність.

Існуюча нині пенсійна система не витримує жодної критики. Розмір пенсій не відповідає реальному прожитковому мінімуму, наявною є прірва між мінімальною пенсією пересічних громадян та «елітарною» пенсією колишніх посадовців. Такий стан речей не можна вважати нормальним.

Відомо, що рівень цивілізованості будь-якої держави завжди оцінювався за рівнем життя людей, які вже не можуть себе забезпечити, або ще не можуть себе забезпечити. Йдеться, зрозуміло, про осіб похилого віку та дітей. Навряд чи можна вважати цивілізованою ту державу, у котрій стара людина або дитина відчуває себе некомфортно, не може дозволити собі елементарних речей.

Варто зазначити, що невелика пенсія в окремих випадках є чи не єдиним джерелом існування для цілої сім'ї, коли жоден з її членів ніде не працює. За роки незалежності державна влада, на жаль, не пододала високий рівень безробіття, не створила можливостей для того, аби її громадяни мали змогу достойно заробляти, не вирішила житлову проблему. Так пенсіонер, навіть залишивши роботу, аж до своєї смерті продовжує забезпечувати дітей та онуків. Однак, замість того, аби відчувати безмежну вдячність та турботу з їх боку, іноді стає жертвою насильства. Особливо ж нестерпним його життя стає тоді, коли доводиться ділити житло з дітьми, які щоденно зловживають алкоголем або є наркозалежними.

Наївно було б думати, що особи похилого віку вчиняють злочини лише тому, що їм потрібно таким чином забезпечити себе найнеобхіднішим. Звичайно, декого матеріальна скрута штовхає на скоєння злочину, але це в основному незначні крадіжки, причому часто вони пов'язані з потребою в спиртних напоях. Відомо також, що особи похилого віку загалом мають досить скромні потреби, задовольняються наявними коштами, намагаючись якось звести кінці з кінцями. Видається, що злочини, вчинені особами вказаного віку, нерідко обумовлені не стільки економічними мотивами, скільки усвідомленням власної непотрібності, відчуттям загрози та невпевненості у стрімко змінюваному світі, спробою повернути до себе увагу тощо.

Погоджуємось з Ю. М. Антоняном у тому, що причини злочинності осіб похилого віку варто шукати в межах окремих підструктур [23, с. 124–125]. Злочини вказаних осіб з числа кримінальних авторитетів породжуються причинами, що визначають існування організованої злочинності; корупційні діяння людей тієї ж вікової групи – причинами, які формують відповідний вид корисливої злочинності і т.д. Злочини проти життя та здоров'я особи, проти власності, статеві злочини та ін. були і є у будь-якому суспільстві, причому певна частина таких діянь вчиняється й людьми пізнього віку.

Значно більше значення, на наш погляд, відіграє економічний чинник у детермінації злочинності проти осіб похилого віку. Нами було встановлено, що найбільш поширеним мотивом вчинення

злочинів щодо вказаної категорії осіб є корисливий мотив. Навіть убивства та тілесні ушкодження здебільшого вчиняються з користи. При цьому слід мати на увазі, що рівень життя осіб похилого віку знаходиться в нелінійній залежності з їх віктимністю. У кримінологічній літературі справедливо наголошується, що найбільш віктимними є особи з низьким рівнем доходу [171, с. 379; 350, с. 247].

Водночас, видається, вважати складну економічну ситуацію єдиною причиною протиправних діянь, вчинюваних стосовно осіб похилого віку, також було б неправильно. Катастрофічне падіння моралі, конфлікт поколінь, відсутність поваги до старших, відчуття власної безкарності – ці та інші чинники відіграють не менш важливе значення у детермінації злочинності проти осіб похилого віку.

Зважаючи на це, автор погоджується з Ю. М. Антоняном у тому, що не слід примітивізувати проблему причин злочинності, виводячи їх лише з економічного становища суспільства та матеріального забезпечення людей, ігноруючи духовні та психологічні явища і процеси [16, с. 66–67]. Підхід, за якого економічний фактор визнається єдиним криміногенним фактором, не пояснює вчинення некорисливих злочинів, передусім сексуальних, існування корисливої злочинності серед забезпечених людей. Кримінологами встановлений парадоксальний, здавалось би, факт: чим вищий соціально-економічний розвиток держави, тим вищий у ній рівень злочинності [211, с. 38]. Особистість, отже, набагато складніша, ніж це може видатися на перший погляд. Погодьмося з Ю. М. Антоняном та А. Ф. Зелінським, що у більшості випадків поряд з корисливими мотивами діють й інші, але приховані, неусвідомлені, що детермінують корисливі посягання так само потужно, як і корисливість [16, с. 108; 120, с. 61, 68].

З віком у людини все частіше з'являються проблеми зі здоров'ям. І чим старішою вона стає, тим більше вони загострюються. У такій складній ситуації пенсіонер (особливо ж самотній) іноді опиняється у катастрофічному становищі, адже коштів бракує навіть на найнеобхідніші ліки. Але проблема, на наш погляд, полягає не лише в цьому. За умов, коли сфера охорони здоров'я в Україні перебуває у глибокій кризі та хронічно недофінансовуєть-

ся, коли лікарі отримують мізерну зарплатню, більшість медиків просто не зацікавлена лікувати стареньких. Прикро, але мусимо визнати, що чимало лікарів вважають пов'язані з віком захворювання хронічними, такими, що неодмінно призводять до смерті, внаслідок чого їхнє лікування часто вважається даремною тратою часу. І навіть на ознаки насильницької смерті подеколи закриваються очі, мовляв, людина й так була старою та своє прожила. Очевидно, що через таку байдужість відповідні діяння не потрапляють до офіційної статистичної звітності⁹, а винні у їх вчиненні особи не притягаються до відповідальності.

Люди старшого віку зазнають серйозної дискримінації на ринку праці. Не секрет, що всупереч багаторічному досвіду роботи, сумлінності, готовності до компромісів останні часто залишаються незатребуваними у роботодавців [72, с. 121; 136, с. 20; 320, с. 193–201]. Особливі труднощі, зрозуміло, виникають у мешканців невеликих райцентрів, де роботи з об'єктивних причин обмаль. Нам видається, що такий підхід роботодавців потребує неупередженого аналізу, зміни усталених стереотипів та уявлень. Погоджуємось із М. Кириленко та Г. Яценко, які вважають, що віковий ценз здебільшого є лише даниною моді [136, с. 20], що негативно позначається на одній із найбільш незахищених верств населення. Прикро, та, як наголошує Ю. М. Антонян, «старість представляє собою своєрідну стигму, клеймо людини, вона викликає своєрідне засудження з боку суспільства, начебто людина винна у тому, що стала старою» [23, с. 28].

Слід підкреслити, що відсутність роботи – важливий криміногенний фактор [102, с. 246–247]. Вихід на пенсію об'єктивно тягне за собою зміну соціального статусу та пов'язаного з ним способу життя. Упродовж деякого часу після припинення роботи люди похилого віку насолоджуються свободою, після чого у них часто виникає відчуття спустошення, непотрібності, яке з часом транс-

⁹ М. Й. Валуйська справедливо відзначає, що «всупереч традиційним уявленням про майже повну відсутність латентності вбивств, досить велика їхня кількість не фіксується в кримінально-правовій статистиці» [68, с. 8]. Аналогічний висновок робить й відомий російський кримінолог В. В. Лунєєв [211, с. 109, 231].

формується у фрустрацію, що провокує гнів та роздратованість на оточуючий світ [196, с. 138]. Тривала відсутність якоїсь повсякденної роботи після виходу на пенсію, бачення безперспективності подальшого існування, може призвести до дезадаптації, різкого погіршення психічного та (або) фізичного здоров'я, суїциду, кримінальної поведінки.

Маргіналізація осіб похилого віку обумовлює зростання жертв алкоголізму та кількість правопорушень, що вчиняються на його ґрунті. У таких осіб може з'явитися стійка зміна особистості, її повна деградація, що формує готовність до протиправної, у т.ч. й злочинної поведінки. Вживання алкоголю збільшує ймовірність виникнення конфліктів (насамперед сімейно-побутових), що носять як криміногенний, так і віктимологічний характер.

Наведемо приклад. 66-річний мешканець м. Могилів-Подільський упродовж дня розпивав разом із співмешканкою алкогольні напої. Пізно увечері між ними спалахнула сварка, яку розпочала жінка. Засуджений декілька разів вдарив співмешканку кулаком в груди, а коли та впала, дерев'яним стільцем наніс їй 9 сильних ударів в різні частини тіла. В результаті заподіяних травм жінка померла. Зранку пенсіонер вивіз труп на тачці з будинку й закопав його на території свого городу [33].

Видається, що особливо значні труднощі відчувають ті особи похилого віку, які звільнені з місць позбавлення волі. Отримавши довгоочікувану свободу, така людина зіштовхується з масою надскладних для неї проблем: відсутність сім'ї та близьких друзів, що могли б підтримати у скрутну хвилину, відсутність житла (що зовсім не виключено), неможливість знайти роботу (якщо особа ще здатна працювати і бажає цього) та ін. Залишившись бездомним, позбавленим засобів для існування, нікому не потрібним, колишній засуджений часто йде на вчинення нового злочину задля того, аби знову потрапити до місць позбавлення волі, повернутися до звичних тюремних буднів. Окреслена проблема, на наш погляд, є надзвичайно актуальною, позаяк йдеться не лише про тих осіб, які вчинили злочин у похилому віці, а й про тих, котрі скоїли злочин раніше, а вказаного віку досягли вже у місцях позбавлення волі. Таких, зрозуміло, значно більше.

Трансформація ставлення до осіб похилого віку фіксується нині на рівні цілого суспільства. Пояснюється це, зокрема, збільшенням демографічного навантаження, коли дедалі менша кількість працюючого населення повинна утримувати постійно зростаючу кількість пенсіонерів [206, с. 29]. Недооцінювати негативний вплив даного фактора не можна. Більше того, на наш погляд, його значення лише загострюватиметься, позаяк демографічна ситуація продовжує ускладнюватись, а час для проведення пенсійної реформи в Україні невблаганно спливає. Це тільки посилюватиме соціальну напругу, негативно позначатиметься на відносинах між поколіннями, що, своєю чергою, впливатиме й на динаміку геронтологічної злочинності. Водночас, очевидно, що вказаний чинник не пояснює повністю даного явища. Однією із суттєвих, але таких, що не визнаються публічно, причин виникнення конфлікту між старшим поколінням та молоддю служить фізична немічність старих, що тягне за собою втрату ними соціальної активності та неможливість вирішення ними багатьох особистих, навіть інтимних проблем [23, с. 27; 72, с. 120]. Окремі фахівці вказують на зростання так званої геронтофобії – ненависного ставлення до осіб похилого віку з боку молодшого покоління. Відомо, що ставлення до старості періодично проявлялось у небажанні надати їм реальну допомогу, в т.ч. – у продовженні життя. Деякі західні науковці, починаючи з англійського філософа Герберта Спенсера та німецького біолога Августа Вейсмана, взагалі виступали проти ідеї збільшення тривалості життя, що певним чином наближувало їхню позицію із звичаєм знищення стариків у деяких первісних суспільствах [23, с. 27; 72, с. 120; 284, с. 10–11]. Нерідко й сьогодні можна зустріти тих, хто вимагає скоротити зусилля та видатки суспільства, спрямовані на збільшення тривалості людського життя, обґрунтовуючи цей підхід економічною доцільністю (мовляв, вони уже й так нічого не виробляють і не є корисними для соціуму) та потребою зменшення зайвого податкового навантаження на людей, які здатні працювати. При цьому, видається, такі «альтруїсти» забувають, що мине час і їхні ж слова обернуться проти них самих.

У сучасному суспільстві увага акцентується головним чином на феноменах молодіжної субкультури. Все «нове» пропагується

як прогресивне, успішне та ліберальне, а «старе» – як негативне, безперспективне та консервативне. Люди похилого віку часто асоціюються з «негативним» минулим, перепоною на шляху модернізації, сприймаються як обтяжуючі соціальну структуру. На думку відомого західного соціолога Ентоні Гіденса, у суспільстві, в якому цінується молодість та рухливість, стариків просто перестають помічати [91, с. 167, 169]. В такій системі цінностей люди похилого віку вимушені лише пасивно ілюструвати приписувані їм риси. Стереотипне уявлення про «ущербність» літньої людини нерідко стає непереборною перешкодою в її самореалізації. Парадокс сучасного стереотипу людини похилого віку, – наголошують фахівці, – полягає у тому, що її вважають достатньо старою, аби припинити активну трудову та соціальну діяльність, але в той же час достатньо молодою, аби вирішувати свої проблеми без допомоги суспільства [321, с. 12]. Негативні геронтологічні стереотипи тиснуть на людей похилого віку, відкидають їх в маргінальні сфери суспільного життя, обумовлюють девіантну поведінку.

Згідно з дослідженнями, що їх провела соціолог Н. В. Паніна, у 1982 р. не були задоволені своїм становищем пенсіонера 34 % опитаних [255, с. 159]. Однак сьогодні ситуація змінилась у гіршу сторону. Проведене нами опитування 100 респондентів з числа пенсіонерів – жителів західних областей України, засвідчило, що не задоволені своїм становищем пенсіонера 76 респондентів. На незадовільне економічне положення як головну причину такого незадоволення вказало 83 % осіб. Приблизно стільки ж (81 %) вказало на проблеми зі здоров'ям. Поміж інших чинників – самотність, соціально-економічна невлаштованість власних дітей, невдоволення їхнім способом життя, відсутність поваги з боку оточуючих.

Такі результати, на наше переконання, свідчать про катастрофічне падіння статусу особи похилого віку, вказують на маргінальність її становища у суспільстві. Причиною цього є недолюга державна політика, яка за роки незалежності не забезпечила елементарних потреб вказаної категорії осіб. Слід підкреслити, що політика, за якої низка найважливіших проблем сучасного суспільства залишається без належної уваги, є суспільно небезпечною,

оскільки продукує прихований, неконтрольований розвиток негативних соціальних процесів, спричинює зростання криміногенного потенціалу.

Неоднозначні перетворення у нашій державі зумовили чимало особистісних та міжособистісних конфліктів, в основі яких – переосмислення життєвих цілей, невміння виявляти ініціативу у вирішенні власних проблем (в першу чергу фінансових), катастрофічне збідніння, невіра в обіцянки керівництва країни, відсутність реальних надій на покращення ситуації.

Звинувачувати у всьому державу та суспільство, мабуть, було б перебільшенням. Водночас незаперечним є те, що соціальні фактори, соціальний статус особи багато у чому визначають її криміногенну спрямованість та підвищену ввітимність. Протиріччя між елементарними життєвими потребами та реальними можливостями їх задоволення відіграють важливу роль у детермінації злочинності осіб похилого віку. Так само й характерні для досліджуваної категорії осіб соціально-економічні негаразди, типи та способи соціальної взаємодії і соціальної комунікації створюють «фон» ввітимності індивідуальної, визначають її рівень. Ця соціальна ввітимність індивідуалізується та реалізується під впливом особистісного та ситуаційного факторів. При цьому якісна характеристика першого знаходиться в системній залежності від другого [70, с. 12].

Слід підкреслити, що з виходом на пенсію соціальний світ людини суттєво звужується, коло спілкування обмежується найближчими родичами та, меншою мірою, друзями і сусідами. Найбільш важливою, а досить часто і єдиною, стає ідентифікація з сім'єю. Сім'я для пенсіонера є місцем та засобом задоволення найважливіших потреб: якщо знадобиться, можна отримати від дітей матеріальну підтримку, сподіватися на догляд близької людини у випадку хвороби і т.д. Велике значення для людини похилого віку має й емоційно-психологічне «підживлення» від самого усвідомлення того, що про неї турбуються. Слід також наголосити, що взаємодія людей похилого віку зі своїми дорослими дітьми далеко не завжди обмежується отриманням першими допомоги. Не рідше (а може й частіше) допомога йде у зворотному напрямку й полягає у догляді за онуками, веденні домашнього

господарства, фінансовій допомозі (нехай й за рахунок пенсії). Видається, що така підтримка є не менш важливою для особи похилого віку, оскільки дає змогу відчувати себе потрібною та корисною для своїх дітей. Зважаючи на це, можна погодитись з Г. А. Парахонською, котра підкреслює: «Зв'язки між поколіннями реальні, коли відбувається обмін допомогою між поколіннями у будь-якій формі. Якщо такого обміну немає, зв'язок між поколіннями можна вважати формальним» [256, с. 106]. Має рацію й М. В. Прохорова, коли наголошує, що відчувати себе самотніми можуть й люди, які живуть у сім'ї [278, с. 22]. Відсутність сімейних зв'язків або ж зниження їх рівня негативно позначається на емоційно-психологічному самопочутті людини похилого віку, є причиною її самотності, заниженої самооцінки та втрати нею сенсу життя. Такі особи потребують підвищеної уваги з боку суспільства через підвищену схильність до суїцидів, старечих психічних розладів. Можливою є й протиправна поведінка вказаних осіб, що її інколи можна пояснити реакцією (подеколи неусвідомленою) на байдужий, а то й ворожий до них світ. Проблема ця нині набуває особливої гостроти, оскільки самотність стає стійкою характеристикою людей похилого віку як соціальної групи. Досліджувана категорія осіб дедалі більше відходить від звичної колісї ролі дідухів та бабусь, не відчуває належної підтримки (передовсім емоційно-психологічної) від дітей та онуків.

Ще гіршою є ситуація у випадку проживання особи похилого віку в неблагополучній сім'ї, де дорослі діти чи онуки є наркоманами, систематично зловживають алкоголем, вчиняють стосовно стареньких насильницькі дії. Іноді чаша терпіння переповнюється і особа похилого віку сама вдається до агресії.

Ілюстрацією цього може бути така фабула архівної кримінальної справи (розглянута Коломийським міськрайонним судом Івано-Франківської області). Старий батько, вирішивши прийняти ліки, вночі увімкнув світло. На вимогу п'яного сина негайно вимкнути його, той відповів відмовою. Це розізлило сина і він, взявши зі столу пластикову пляшку з водою, став наносити нею удари старому по голові. У відповідь батько схопив кухонного ножа й вдарив ним сина в грудну клітку, в результаті чого настала миттєва

смерть. Слідство встановило, що потерпілий систематично зловживав алкоголем, постійно бив батька [29].

Таким чином, сім'я, у якій панує злагода та порозуміння, глибока повага до старших, де людина пізнього віку відчуває себе потрібною близьким, є запорукою достойної старості, неодмінною умовою спадкоємності поколінь. Натомість проживання людини похилого віку у неблагополучній сім'ї, у котрій її щодня зневажають, може завершитись суїцидальною поведінкою або вчиненням насильницького злочину як нею, так і щодо неї.

Проблема у тому, що у нашій країні майже весь тягар проблем людей похилого віку лягає виключно на сім'ю. Брак громадських організацій, що об'єднують таких людей, спеціальних центрів для їх спілкування та надання допомоги, призводять до трагедій сімейного та індивідуального масштабу, у тому числі до багатьох суїцидів.

Аналізуючи детермінанти геронтологічної злочинності, варто нагадати, що у більшості осіб похилого віку, які вчиняють кримінально карані діяння, наявними є певні психічні розлади. Слід вказати також на вплив психічних розладів, що ними страждають окремі особи похилого віку, на вчинення стосовно них насильства в сімейно-побутовій сфері. На жаль, сучасна медицина фактично безсила допомогти таким людям, тому тягар піклування за ними в основному лягає на плечі рідних або працівників будинків престарілих, де рівень кваліфікованого догляду бажає кращого. А. П. Сіденкова зазначає, що у більшості осіб, які доглядають за такими хворими, спостерігаються ознаки емоційного дистресу, хронічні проблеми із соматичним здоров'ям. По мірі прогресування психічного розладу у хворого члена сім'ї, змін зазнає життя тих людей, котрі здійснюють догляд за хворим: відбувається трансформація сприйняття індивідом свого фізичного та психологічного стану, свого рівня незалежності, своїх взаємовідносин з іншими людьми [312]. Щоденний стрес, відчуття обмеженості власного життя, втрата близьких відносин з хворою особою внаслідок поглиблення у неї психічного розладу, продукує конфліктні стосунки, може вплинути й на вчинення насильницьких дій щодо хворого.

Зрозуміло, що геронтологічне насильство має місце не лише в окресленій вище ситуації, а й у разі необхідності догляду за фізично хворою особою пізнього віку, яка не може самостійно пересуватися, задовольняти елементарні потреби. Психологи відзначають, що з появою у сім'ї людини похилого віку, яка потребує особливої уваги, змінюється життя всіх її членів, дестабілізуються сімейні відносини, погіршується матеріальне становище [98, с. 133, 135]. Щоденний догляд за старими (нехай і батьками!), забезпечення їх особистої гігієни часто стає занадто обтяжливою справою навіть для найближчих людей.

Отже, необхідність тривалого догляду за людиною похилого віку є одним з основних джерел геронтологічного насильства. Разом з тим вказане ганебне явище обумовлюється не тільки цим. Серед його чинників американські вчені називають також те, що особи, які здійснюють догляд за стариками, самі виросли у середовищі, де насилля було нормою; конфлікт поколінь; геронтологічні проблеми (хвороби, старість) тощо [406, с. 215].

На значно ширший комплекс факторів домашнього насильства щодо осіб похилого віку вказує російський соціолог П. В. Пучков: 1) закритість теми геронтологічного насильства у суспільстві; 2) лояльність до насильницьких дій стосовно осіб похилого віку (такі дії часто не сприймаються як злочинні); 3) наявність різноманітних міфів, вкорінених у суспільній свідомості, котрі «виправдовують» застосування насильства (міфи про старече слабоумство, про обов'язкову пролонговану допомогу з боку батьків, про відсутність різноманітних потреб у похилому віці); 4) матеріальна залежність людей похилого віку як від держави, так і від членів сім'ї або навпаки, внаслідок чого загострюються житлові та соціальні проблеми; 5) алкогольна та наркотична залежність; 6) статус людини похилого віку, що не володіє достатніми матеріальними засобами; 7) порушення міжпоколінної трансляції норм, цінностей та уявлень про життя; 8) низький соціальний статус професій, орієнтованих на надання послуг людям похилого віку, їх дефіцит та низька якість; 9) фізичні, психічні, моральні труднощі, що виникають під час обслуговування людей похилого віку; 10) транзитні

соціально-психологічні феномени: сімейна таємниця, сором та ін. [283, с. 39; 284, с. 11, 23–24]. На подібні чинники геронтологічного насильства вказує й Е. К. Турдубаєва [351, с. 15].

На нашу думку, в основі злочинності стосовно осіб похилого віку загалом та геронтологічного насильства зокрема, лежать прогресуюча бездуховність суспільства, зниження загального рівня його моральності, переоцінка багатьох фундаментальних цінностей, розрив духовних та моральних зв'язків між поколіннями, трансформація соціально-економічних відносин, зміна демографічної ситуації, що призводить до серйозної соціальної напруги, безкарність, інертність державних органів у вирішенні кризових ситуацій в сімейній сфері тощо. Становище ускладнюється також високою латентністю злочинів у сімейній сфері. Як правило, фіксуються тільки найбільш небезпечні злочини (вбивства, тілесні ушкодження, катування). Натомість побої, систематичні образи, економічні утиски та інші види насильства часто залишаються за межами статистичного обліку. При цьому С. В. Кочеткова справедливо відзначає, що кількість зареєстрованих злочинів залежить не стільки від діяльності правоохоронних органів, скільки від бажання потерпілих та їх родичів подати заяву про вчинений злочин [155, с. 116]. Як зазначалося нами вище, в силу різних причин жертви домашнього насильства надто рідко повідомляють про насилля, що мало місце стосовно них.

Погоджуємось з Ю. В. Александровим у тому, що підростаючому поколінню нині «прищеплюються ідеали суспільства, в якому фактично немає місця вічним цінностям, які завжди були пріоритетними в Україні: благородство, доброта, повага до людини» [185, с. 68]. Варто підкреслити, що сказане стосується не лише дітей, які виховуються у матеріально незабезпечених сім'ях, де батьки, переймаючись тим, як прогудувати сім'ю, приділяють їм дедалі менше часу. Чималі проблеми належного виховання, формування поваги до моралі та закону існують й в сім'ях, які мають високий матеріальний достаток, що часто набутий нечесним, а то й злочинним шляхом. Має рацію А. П. Закалюк, котрий вказує, що підлітки стають свідками фактичного розриву, суперечності цінностей та засобів

життя різних поколінь – «з одного боку, діда, бабусі, старших за віком родичів, які свого часу зробили немалий внесок у добробут суспільства, але нині не отримують від влади належного утримання. З другого боку, своїх батьків або близьких родичів, що нічого ще не дали суспільству, проте мають все без будь-якої міри, спонукаючи на свій шлях і дитину. У такій ситуації підлітку дуже важко правильно зорієнтуватися. Через це він нерідко стає на сумнівний, а потім і протиправний, злочинний шлях» [113, с. 490]. Можна стверджувати, що накопичений за останні роки негативний, у тому числі й криміногенний, потенціал, все частіше обумовлюватиме протиправну поведінку стосовно осіб похилого віку з боку молодшого покоління.

Прикро визнавати, але жорстокість стала нормою сучасного суспільства. Академік О. М. Костенко справедливо наголошує на тому, що з кожним днем все важче піддаються розмежуванню добро і зло, істина і неістина, справедливість і несправедливість, героїзм і злочин, хороші люди і погані, свобода і сваволя, порядок і анархія, право і неправо, моральність і аморальність та ін. [154, с. 19]. Девальвації зазнали такі важливі якості особистості, як милосердя, прагнення творити добро, здатність співчувати, співпереживати, надавати допомогу тим, хто її потребує тощо. Натомість відбувається масова алкоголізація, наркотизація населення, має місце поширення культури наживи будь-якою ціною, всездозволеності та ін. Подвійна мораль охопила чи не усі сфери людського співжиття. «Все це, – підкреслює професор Ю. М. Антонян, – породжує у людини відчуття власної незахищеності, крихкості існування, вона відчуває страхи, занепокоєння та невпевненість, оточуючий світ починає вселяти тривогу, видається агресивним. Тому досить ймовірно є й відповідна агресія як форма захисту від реальної чи надуманої загрози» [18, с. 67]. У контексті сказаного далеко не фантастичним виглядає прогноз американського дослідника Д. Норріса про те, що сучасне суспільство взагалі може загинути під лавиною власної жорстокості [247, с. 318]. Попри те, що окреслена ситуація лише ускладнюється, практично відсутніми є адекватні заходи державного реагування на неї, що у підсумку може призвести до незворотних трагічних наслідків.

Таким чином, прогресуючі тенденції депопуляції і старіння населення у поєднанні з незадовільним реагуванням на нові виклики з боку держави та суспільства є підґрунтям геронтологічної злочинності. Окреслені вище детермінанти заклали глибини безперспективності майбутнього, нестабільності, конфліктності суспільства, обумовлюють протиправну, у т.ч. й злочинну, поведінку як осіб похилого віку, так і стосовно вказаної категорії осіб. Врахування викладених причин та умов дозволить, на нашу думку, розробити комплекс ефективних заходів запобігання геронтологічній злочинності.

4.2. Кримінологічна характеристика заходів запобігання геронтологічній злочинності

Багатолітній досвід людства у сфері протидії злочинності свідчить, що легше запобігти злочинові, аніж розкрити його та покарати винного. Вчасно виявити причини і умови, які зумовлюють протиправну поведінку, усунути та нейтралізувати їх негативний вплив на особу – ті завдання, які мають бути основоположними у справі протидії злочинності.

Перед тим, як перейти до розгляду заходів запобігання геронтологічній злочинності, слід зупинитися на з'ясуванні співвідношення понять, котрі вживаються у науковій літературі для позначення вказаної діяльності: «профілактика злочинності», «припинення злочинності», «попередження злочинності», «запобігання злочинності», «протидія злочинності» тощо. Очевидним є те, що всі ці терміни мають загальну змістовну основу і позначають діяльність, спрямовану на недопущення певного явища, події чи вчинку. Водночас, як зазначає академік А. П. Закалюк, деякі з них мають різне функціональне та смислове навантаження, що не можна цілком ігнорувати. На його думку, термін «профілактика» повинен вживатися в кримінологічній науці як діяльність щодо недопущення формування, розвитку та реалізації причин і умов злочинності та злочинних проявів загалом. Термін «припинення»

доцільно вживати тоді, коли реалізація наміру вчинити злочин вже розпочалася та здійснюються підготовчі й первинні дії для досягнення злочинного результату [112, с. 319–320]. Такий підхід, на нашу думку, є правильним, адже припинити можна лише те, що вже розпочалося, пройшло певний етап у своєму розвитку. Метою припинення злочинів є їх своєчасне виявлення, недопущення продовження уже розпочатого злочину, доведення його до кінця і настання бажаних для злочинця шкідливих наслідків.

Що стосується співвідношення між термінами «попередження» та «запобігання», то за сутністю вони фактично є синонімами. Так, нещодавно виданий тлумачний словник української мови подає таке тлумачення слова «запобігання»: «не допускати, відвертати щось неприємне, небажане, наприклад: запобігати лихові» [337, с. 322]. Слово «попереджати» означає «запобігати здійсненню або виникненню чого-небудь, переважно небажаного» [337, с. 702]. Як бачимо, слово «попереджати» ученими-філологами пояснюється через слово «запобігати». У той же час в літературі неодноразово висловлювалась думка про те, що термін «запобігання» варто вживати стосовно «попередження саме злочинів». Коли ж мова йде в цілому про *злочинність* як про соціальне явище, то правильніше використовувати термін «попередження злочинності» з виділенням в ньому різних видів та етапів попереджувальної діяльності [170, с. 432–433]. Іншу позицію (її поділяємо й ми) займає А. П. Закалюк, який, посилаючись на «Русско-украинский словарь юридической терминологии» (К., 1985), зазначає, що правильніше говорити все ж про «запобігання злочинності», а не про її «попередження», оскільки саме термін «запобігання» найкраще відображає сутність відповідної діяльності [112, с. 320]. Позицію А. П. Закалюка останнім часом приймають й інші вітчизняні кримінологи. Так, якщо у першому виданні харківського підручника з кримінології (2003 р.) професор В. В. Голіна відповідну діяльність позначав терміном «попередження» [183, с. 94], то у другому виданні (2009 р.) уже фігурує термін «запобігання» [182, с. 53]. Шляхом використання останнього терміна стосовно злочинності та злочинних проявів пішов й законодавець, котрий у Конституції України (ст. 29, 31, 34, 39), КК (ст.

1, ч. 2 ст. 50), КВК (ч. 1 ст. 1) та інших законах діяльність, спрямовану на недопущення злочинів, іменує «запобіганням».

Вітчизняні науковці А. М. Бандурка та Л. М. Давиденко пропонують використовувати узагальнений термін «протидія злочинності», що, на їх переконання, охоплює й запобігання злочинності, котре начебто у широкому значенні є тотожним протидії [46, с. 86–87]. Таку позицію навряд чи можна визнати переконливою, оскільки, підкреслює А. П. Закалюк, «термін “протидія” однозначно відображує лише сутність, що полягає у супротиві, та не розкриває сутності запобігання, як і інших форм протидії злочинності» [112, с. 321]. Отже, термін «протидія злочинності» можна використовувати для позначення загального впливу на злочинність, пам'ятаючи, що він за сутністю не тотожний поняттю «запобігання», навіть коли вживається у широкому значенні.

Враховуючи викладене, вважаємо, що термін «запобігання злочинам», котрий варто розглядати як систему державних і суспільних заходів, що мають на меті усунення та нейтралізацію причин і умов вчинення злочинів, а також припинення (переривання) конкретних злочинів, є родовим, інші поняття слід використовувати як видові.

Діяльність щодо запобігання злочинності має системний характер. Їй притаманні специфічні об'єкти, суб'єкти, засоби запобіжного впливу. В ній виділяють загальне, спеціальне та індивідуальне запобігання злочинності. Враховуючи складний характер детермінації злочинності, об'єкт запобіжного впливу є складним. На думку А. І. Долгової, ним є: 1) зовнішні для злочинності обставини, а якщо мова йде про індивідуальну злочинну поведінку – зовнішні для її суб'єкта – злочинця; у т.ч. поведінка потерпілої сторони; 2) процеси, що відбуваються в самій злочинності, які призводять до відтворення, нерідко розширеного, злочинної поведінки, або – стосовно злочину – процеси, що залежать передовсім від самого злочинця; 3) процеси взаємодії злочинності та суспільства (зокрема, зміцнення системи соціального контролю, контролюючих та правоохоронних органів) [170, с. 434–435].

Об'єктом запобіжного впливу у нашому дослідженні є детермінанти геронтологічної злочинності, на котрі мають бути спрямова-

ні запобіжні заходи. Погоджуючись з тим, що об'єктом є сукупність явищ і процесів на різних соціальних рівнях [183, с. 102], вважаємо, що загальне запобігання потрібно спрямовувати передусім на обставини, які мають зовнішній для геронтологічної злочинності характер, зокрема складне соціально-економічне становище осіб похилого віку та значної частини молодшого покоління, зростаюче негативне ставлення до досліджуваної категорії осіб з боку суспільства загалом та сім'ї і близьких зокрема. Також запобіжний вплив має бути спрямований на процеси, що відбуваються в самій геронтологічній злочинності, адже, як наголошує П. В. Разумов, активізація людей похилого віку у всіх сферах життєдіяльності дозволяє їм вчиняти все нові й нові види злочинів [286, с. 111]. Не виключено також, що подібні тенденції зачеплять й злочинність щодо осіб похилого віку (наприклад, через зростання геронтофобії). Окрім того, до об'єкта запобіжного впливу геронтологічної злочинності мають включатися процеси зміцнення системи соціального контролю за людьми похилого віку, покращення роботи органів соціального забезпечення та правоохоронних органів тощо.

Необхідно також виділити об'єкти індивідуального запобігання геронтологічній злочинності. До таких П. В. Разумов відносить: 1) девіантну поведінку та спосіб життя особи похилого віку; 2) кримінологічно значущі особистісні характеристики людини похилого віку, що визначають деформацію її особистості; 3) кримінологічно значущі психофізіологічні особливості, психічні аномалії, відхилення у сексуальній поведінці; 4) безпосередні умови несприятливої життєдіяльності особи в побутовому оточенні (насамперед у сім'ї), у сфері дозвілля, в інших мікросоціальних групах, у першу чергу антисуспільної спрямованості, а також несприятливі умови індивідуального буття; 5) елементи несприятливої життєвої ситуації, котрі об'єктивно мають кримінологічний характер та існують упродовж досить тривалого часу [286, с. 111]. Хоч наведені вченим об'єкти індивідуального запобігання визначені стосовно злочинності осіб похилого віку, очевидно, що вони є криміногенними й для злочинності щодо досліджуваної категорії осіб, оскільки, як відзначалося вище, можуть провокувати вчинення проти них злочинів з боку

молодших осіб. В той же час зрозуміло, що до об'єктів індивідуального запобігання геронтологічній злочинності слід зараховувати не лише ті, що стосуються осіб похилого віку, адже йдеться й про необхідність запобіжних заходів, що мають спрямовуватись на молодших осіб, від котрих з великою ймовірністю слід очікувати вчинення злочину щодо особи похилого віку. Тому об'єктом індивідуального запобігання геронтологічній злочинності має бути також поведінка і спосіб життя молодших осіб, що є схильними до вчинення злочину щодо особи похилого віку; соціальні елементи їх особистості, що відображають антисуспільну спрямованість; соціально значущі психофізичні особливості таких осіб; несприятливі умови середовища, що оточує такого індивіда; інші довготривалі обставини, котрі визначають криміногенну ситуацію і полегшують їй вчинення злочину щодо особи похилого віку.

Різноманіття об'єктів запобіжного впливу зумовлює існування численних суб'єктів запобігання злочинності. При цьому, як підкреслює В. В. Голіна, множинність суб'єктів запобіжної діяльності є не механічною сукупністю державних органів, громадських організацій та окремих громадян, а цілою системою [79, с. 26]. Суб'єктами запобігання геронтологічним злочинам є державні органи, громадські організації, соціальні групи, службові особи та окремі громадяни, котрі спрямовують свою діяльність на усунення та нейтралізацію причин і умов, що обумовлюють існування та відтворення геронтологічної злочинності в цілому та окремих злочинів, що вчиняються особами похилого віку та щодо цієї категорії осіб, а також профілактичний вплив на осіб, що потенційно схильні до вчинення вказаних злочинів.

Науковці традиційно поділяють їх на спеціалізованих і неспеціалізованих [100, с. 231; 170, с. 435–436; 185, с. 115; 205, с. 185; 408, с. 171 та ін.]. Для перших, на відміну від других, запобігання злочинам є однією з обов'язкових функцій. Також доцільно виокремлювати суб'єктів влади загальної компетенції, які керують діяльністю щодо запобігання злочинності, організовують та координують її на загальносоціальному рівні. До суб'єктів влади загальної компетенції, які здійснюють діяльність щодо запобігання геронтологічній злочин-

ності, можна віднести Верховну Раду України, яка приймає закони, що складають правову базу профілактики злочинності осіб похилого віку та щодо цієї категорії осіб. Сюди можна віднести також Президента України як гаранта додержання Конституції, прав і свобод людини та громадянина, який повинен забезпечувати їх додержання і захист, у тому числі й засобами запобігання злочинності; Кабінет Міністрів та інші центральні і місцеві органи виконавчої влади, що мали б стати основними суб'єктами діяльності щодо профілактики геронтологічної злочинності на загальносоціальному рівні; органи місцевого самоврядування, що в межах своєї компетенції повинні здійснювати низку соціально-економічних, організаційно-управлінських та інших заходів, від яких залежить матеріальний та психологічний стан осіб похилого та молодшого віку на конкретній території (надання допомоги особам похилого віку та малозабезпеченим сім'ям, де проживають такі особи, заохочення роботодавців у прийнятті на роботу осіб пенсійного віку, що не бажають припиняти активну трудову діяльність, здійснення соціальної реабілітації та ін.).

Можна вказувати на безліч системних недоліків та грубих помилок згаданих вище державних органів, органів місцевого самоврядування та окремих посадових осіб у важливій справі запобігання злочинності (зокрема й геронтологічній), зменшення криміногенного потенціалу соціально-економічної кризи, тотальної бездуховності суспільства тощо. Утім, тут ми не ставимо перед собою такого завдання. Хотілося б лише наголосити на тому, що запобігання злочинності так і не стало одним із пріоритетних напрямів державної політики України [111, с. 7; 349, с. 235]. Видається, що втрачений авторитет державна влада не зможе відновити проведенням окремих заходів. Для цього потрібно покращити життя пересічних людей, передусім найменш захищених, реально захистити останніх від протиправних посягань тощо.

До неспеціалізованих суб'єктів запобігання геронтологічній злочинності відносимо громадські та релігійні організації, будинки престарілих, притулки та центри соціальної реабілітації, заклади охорони здоров'я, органи пенсійного забезпечення, установи культури, ЗМІ, сім'ї, окремих громадян тощо.

Вагоме місце у справі запобігання геронтологічній злочинності належить спеціалізованим суб'єктам, які володіють відповідними повноваженнями та засобами. Це – міліція, суд, органи прокуратури, органи та установи виконання покарань, спеціально створені громадські формування тощо. Так, наприклад, у діяльності органів внутрішніх справ щодо запобігання геронтологічній злочинності повинні використовуватись різні форми та засоби, зокрема: виявлення та усунення причин і умов геронтологічної злочинності та конкретних злочинів, що вчиняються особами похилого віку й стосовно таких осіб; складання планів профілактики правопорушень та вжиття відповідних заходів, що передбачені у таких планах; взаємодія правоохоронних органів з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, ЗМІ, громадянами з питань профілактики та охорони правопорядку тощо. Надзвичайно важливою є діяльність патрульно-постової служби, яка мала б створювати атмосферу впевненості громадян у своїй безпеці та нейтралізувати криміногенні ситуації тощо. Основну масу профілактичної роботи нині виконують дільничні інспектори, діяльність яких, як відомо, потребує реформування. Слід особливо наголосити на підірваній репутації органів внутрішніх справ, яку необхідно поступово відновлювати конкретними справами. Рамсей Кларк у цьому контексті наголошує: «Нам потрібна поліція, кожна дія якої свідчила б про те, що вона розуміє, що її місія – служити; поліція, котра, будучи переконаною у правильності цього, не стала б зазіхати на права найслабших або безпомічних людей» [139, с. 246]. Втілення побажань, висловлених американським дослідником, було б не зайвим й при майбутньому реформуванні української міліції.

Судові органи повинні запобігати геронтологічним злочинам передовсім шляхом реалізації своєї безпосередньої функції – здійснення правосуддя, адже, виносячи справедливий та вмотивований вирок, суд тим самим забезпечує загальну та спеціальну превенцію. Розглядаючи кримінальні справи, судові органи повинні виявляти причини та умови вчинення злочинів, реагуючи на них винесенням окремої ухвали (постанови) з направленням її органу,

установі, організації, котрі повинні вжити заходи щодо усунення цих чинників.

Серед суб'єктів запобігання геронтологічній злочинності важливе місце посідають органи прокуратури. Законодавством передбачена участь прокурора у розробленні комплексних планів запобігання злочинності, аналіз ним причин та умов, що сприяють злочинним проявам, внесення відповідних пропозицій з метою удосконалення діяльності щодо усунення цих чинників; організація роботи з інформування населення про причини і умови злочинності та заходи, які слід вживати для їх усунення; нагляд за виконанням законів, що регламентують запобіжну діяльність тощо.

На органи та установи виконання покарань має бути покладений обов'язок запобігання вчиненню нових злочинів засудженими похилого віку, а також щодо цієї категорії осіб. Підкреслимо нагальну необхідність окремого утримання осіб похилого віку, що засуджені до покарань, пов'язаних з позбавленням волі, про що вже зазначалося вище. Колосальне значення має підготовка засуджених осіб похилого віку до звільнення, взаємодія з органами соціального захисту з питань, що стосуються соціальної адаптації даної категорії осіб, трудового та побутового влаштування, контролю за їх поведінкою в період адаптації та ін. [55, с. 32–39; 286, с. 116]. Не менше значення має допомога у ресоціалізації засуджених й молодшого віку, адже, намагаючись вижити у складних умовах, колишній в'язень може зважитися на вчинення злочину щодо особи похилого віку.

Спираючись на наукові дослідження у сфері запобігання злочинності, можна стверджувати, що запобігання геронтологічній злочинності потрібно розглядати на трьох взаємопов'язаних рівнях, критерієм розмежування яких є масштаб запобіжної діяльності: 1) загальносоціальне запобігання; 2) спеціально-кримінологічне запобігання; 3) індивідуально-кримінологічне запобігання.

Загальносоціальне запобігання складає сукупність правових, соціально-економічних, інформаційних, організаційно-управлінських, соціально-психологічних, культурно-виховних та інших заходів, які здійснюються не задля безпосереднього запо-

бігання злочинам, а з метою вирішення важливих економічних та соціальних завдань, усунення негативних явищ та процесів, що існують у суспільстві.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності здійснюється на загальнодержавному рівні в напрямку її загальної профілактики і полягає у діяльності державних органів, громадських організацій, соціальних груп та окремих громадян з метою усунення причин і умов злочинності, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях протиправної поведінки.

Індивідуально-кримінологічне запобігання здійснюється стосовно конкретної особи і полягає у недопущенні вчинення нею злочину, якщо існує така ймовірність. Цей вид діяльності представляє собою цілеспрямовану роботу з конкретною людиною та її найближчим оточенням. На думку А. П. Закалюка, індивідуально-кримінологічне запобігання складається з трьох самостійних напрямів: профілактики, відвернення та припинення злочинів [112, с. 329].

Перейдемо до аналізу заходів запобігання геронтологічній злочинності.

Найбільш значущим напрямом є загальносоціальне запобігання злочинності осіб похилого віку та щодо цієї категорії осіб. До важливих та масштабних заходів, що їх необхідно здійснити, на наш погляд, слід віднести: вдосконалення правової бази, спрямованої на захист прав та законних інтересів осіб похилого віку; реальне підвищення матеріального добробуту населення загалом та осіб похилого віку зокрема; проведення пенсійної реформи; забезпечення робочими місцями всіх, хто бажає працювати, у т.ч. й осіб похилого віку; прогресивні реформи в сфері охорони здоров'я; зміна ставлення до старшого покоління у суспільстві; боротьба з корупцією; формування у членів суспільства чіткої моральної позиції, орієнтованої на фундаментальні загальнолюдські цінності, підвищення правової культури громадян, рішуча боротьба з пропагандою насильства, жорстокості, подвійної моралі, формування нетерпимого ставлення до злочинів, боротьба з пияцтвом тощо.

Зупинимось дещо детальніше на розгляді окремих із цих заходів.

Вважаємо, що існуючі нормативно-правові акти, які регулюють питання організації соціального забезпечення, соціально-медичного обслуговування осіб похилого віку (закони «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», «Про пенсійне забезпечення» та ін.) потребують перегляду та доопрацювань в напрямку вдосконалення системи правових гарантій благополуччя старшого покоління, недопущення його дискримінації. При їх удосконаленні слід орієнтуватися на базові акти, зокрема Європейську соціальну хартію, прийняту 18 жовтня 1961 р. (переглянута 3 травня 1996 р.) [107], Принципи ООН стосовно людей похилого віку (16 грудня 1991 р.) [274], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (16 грудня 1966 р.) [232], Гонконгську декларацію стосовно поганого поводження з людьми похилого віку (вересень 1989 р.) [84] та ін. Варто наголосити, що у ст. 24 Конституції України поміж інших ознак, за якими не може бути привілеїв чи обмежень, прямо не вказано на ознаку вікову, що, на наш погляд, є явним недоліком, який призводить до дискримінації осіб похилого віку. З огляду на це, вважаємо за необхідне доповнити відповідну конституційну норму вказівкою про неприпустимість привілеїв чи обмежень за ознакою віку. Перегляду потребують й інші важливі нормативні акти. Так, наприклад, проект Трудового кодексу України [277], що мав би стати правовою гарантією захисту прав працівників, на нашу думку, не відповідає цій вимозі.

Необхідним видається обов'язкове залучення науковців до проведення кримінологічної експертизи законів, програм соціально-економічних перетворень та інших актів під кутом зору можливого впливу їх на геронтологічну злочинність.

Величезне значення мають соціально-економічні заходи. Першочерговим кроком має бути забезпечення достойного рівня життя людей похилого віку. Йдеться саме про гідний рівень задоволення життєвих потреб, а не про номінальні підвищення пенсій, які, як відомо, не поспівають за ростом цін на товари щоденного споживання. Для цього, зрозуміло, необхідно провести ефективну пенсійну реформу, яка б якісно підвищила рівень життя осіб похи-

лого віку і в той же час не гальмувала розвиток економіки. Потрібен пошук нових джерел формування пенсійних виплат, зокрема розвиток нетрадиційних недержавних форм соціального захисту, що притаманні розвинутих державам Європи.

Слід підкреслити, що чимало людей похилого і навіть старечого віку достатньо здорові й активні для того, щоб працювати. Робочі руки пенсіонера повинні бути затребуваними у суспільстві. Погоджуємось з Ю. М. Антоняном, який відзначає, що навіть з невеликими поступками та пільгами, наданими працюючим пенсіонерам, використання їх трудової активності і досвіду набагато вигідніші, ніж утримання величезної армії песимістично налаштованих, хворих душевно і фізично стариків [23, с. 153]. Важливо подолати дискримінацію літніх людей на ринку праці. Слід забезпечувати необхідні заходи для професійного орієнтування пенсіонерів, які надалі бажають працювати, надавати їм можливості професійної підготовки та перепідготовки, заохочувати підприємців до найму на роботу таких осіб, пристосовувати умови праці до потреб осіб похилого віку.

Видається, що нині, коли середня тривалість життя в Україні бажає кращого, підвищувати пенсійний вік передчасно. Поспішне та необдумане його підвищення, на наш погляд, не вирішить пенсійну проблему, а навпаки нагнітатиме обстановку у суспільстві, створюватиме напругу між поколіннями. Логічніше було б передбачити у законодавстві більше гнучкості стосовно віку виходу на пенсію. Держава повинна стимулювати більш пізній вихід на пенсію, заохочувати осіб похилого віку до продовження трудової діяльності, але не примушувати старше покоління до цього. Це, на наш погляд, єдина альтернатива. Її успішна реалізація зменшить податковий тягар на працездатне населення, дозволить реалізуватися багатьом літнім людям, котрі іноді не потребують співчуття та жалю, а хочуть бути повноправними людьми, що відчувають себе потрібними суспільству. Результатом такої політики буде й зменшення соціальної напруги, що, безумовно, позитивно вплине й на динаміку геронтологічної злочинності.

Заходи держави у соціальній сфері повинні бути більш адресними, спрямовуватись на тих, хто дійсно потребує допомоги.

Йдеться передовсім про самотніх людей похилого віку, що втратили здатність до самообслуговування, важко хворих, осіб без певного місця проживання. Необхідним з огляду на це видається розвиток мережі установ, що надавали б соціальні послуги людям похилого віку у звичній для останніх обстановці, передусім удома. Доцільно також створювати розгалужену мережу соціальних їдалень для малозабезпечених, пільгових магазинів, аптек та інших важливих об'єктів, що сприяли б покращенню становища досліджуваної категорії осіб.

Соціальну допомогу повинні отримувати не лише самотні люди похилого віку, а й малозабезпечені сім'ї, в яких проживають такі особи.

Неабияке значення має вирішення житлової проблеми, що, зокрема, дало б змогу зменшити конфліктність у сім'ях, знизити кількість злочинів, вчинюваних як особами похилого віку, так і щодо них. Шляхи вирішення вказаної проблеми вбачаємо у наданні доступних іпотечних кредитів, масштабному будівництві соціального житла, спорудженні сучасних будинків-інтернатів для самотніх осіб похилого віку тощо.

Одним із важливих факторів, що визначають становище літньої людини у суспільстві, є стан її здоров'я. Тому особи похилого віку мають бути забезпечені доступною та якісною медичною допомогою. Актуальним є створення в Україні розгалуженої системи геріатричної допомоги населенню, що складалась б із спеціалізованих центрів та установ, де повинен працювати кваліфікований персонал. Неабияке значення мають доступні ліки. Не обійтися без суттєвого підвищення заробітної платні медикам. У майбутньому слід провести кардинальну реформу сфери охорони здоров'я.

У спеціальній літературі зазначається, що особи похилого віку часто звертаються за медичною допомогою без вагомих на те підстав, намагаються будь-що потрапити в лікувальні заклади-стаціонари [193, с. 108–109; 305, с. 56–58]. Причини цього слід шукати у психологічних особливостях досліджуваної категорії людей, бажанні привернути до себе увагу, а також в тому, що у таких осіб чимало захворювань мають неспецифічну симптоматику. Наслід-

ком ж є суб'єктивне ставлення лікарів до обслуговування осіб похилого віку, переконаність у необґрунтованості їх звернення за медичною допомогою. Видається, що завданням медичного працівника у таких випадках є не бути байдужим до літньої людини, посилено допомогти їй, розрадити, підняти настрій та бажання жити. Варто погодитись із В. Б. Салєєвим, котрий зазначає: «Увага лікаря до хворого похилого віку дуже часто замінює медикаментозне лікування й дозволяє позбавити його від різноманітних страждань» [305, с. 57].

Для вдосконалення системи геронтопсихіатричної допомоги варто розвивати мережу геронтопсихіатричних кабінетів. Зайве наголошувати, що така допомога має бути своєчасною та якісною. З метою збереження психічного здоров'я осіб похилого віку доцільно також організовувати інформаційно-просвітницькі кампанії за участі ЗМІ, читання спеціальних лекцій з питань збереження психічного здоров'я, створення «телефонів довіри» та ін.

З огляду на недостатнє орієнтування переважної більшості пенсіонерів в законодавстві та недосяжну для них вартість юридичних послуг, що їх надають приватні адвокати та юридичні фірми, доцільно надавати таким людям безкоштовну правову допомогу, збільшувати кількість юридичних клінік.

Одними з найважливіших заходів загальносоціального запобігання геронтологічній злочинності є соціально-психологічні та культурно-виховні.

Вище зазначалося, що емоційний стан представників досліджуваної вікової групи багато в чому залежить від наявності спілкування. Особам похилого віку необхідно знати та відчувати, що вони, як і раніше, потрібні та незамінні, що їх розум та досвід надалі затребувані. Літні люди повинні жити у повному сенсі цього слова, а не лише функціонувати біологічно як живий організм. Набуття віри в себе, відчуття власного достоїнства та незамінності – не менш важливі цінності, ніж підвищення пенсій. Зрозуміло, багато залежить від характеру та темпераменту такої людини, адже одна особа будь-які життєві негаразди переносить легко, інша – болісно сприймає найменші зміни. З огляду на це, слід організовувати

ефективну психологічну допомогу людям похилого віку, що має включати підготовку до виходу на пенсію та зміни соціального статусу, адаптацію до погіршення стану здоров'я, зниження працездатності, втрати близьких, самотності, психологічну допомогу у подоланні стресових та конфліктних ситуацій, у тому числі в сім'ї. Потрібна планомірна підготовка до ролі пенсіонера, формування оптимістичного ставлення до старості.

Необхідною є робота, спрямована на підтримання соціально-культурної активності людей похилого віку, забезпечення їм можливостей для повноцінного життя. Потрібно створювати умови для розширення неформальних контактів через організацію різних клубів для літніх людей тощо. Таким чином останні могли б не лише заповнити вільний час, але й реалізувати себе, подолати самотність та відчуття апатії. Вартий уваги також досвід «університетів третього віку».

Величезна роль у забезпеченні нормального старіння належить сім'ї, близьким. Саме сім'я має створювати щоденну комфортну атмосферу для старіючої людини.

Надзвичайно важливою є рішуча кампанія щодо подолання відчуженості між людьми, бездуховності, насильства та жорстокості у суспільстві, повернення традиційних цінностей. Для її успішної реалізації слід вирішити важливі соціальні та економічні проблеми усього населення, значно підвищити фінансування науково-культурної сфери, здійснювати рішучі заходи щодо боротьби з пропагандою насильства, всюдозволеності, подвійної моралі. Особливої уваги потребує підростаюче покоління, яке повинно виховуватись в душі поваги до старших, здатності до співчуття, доброти та толерантності. Для досягнення вказаної мети, як слушно відзначає Ю. О. Репецька, доцільно широко використовувати соціальну рекламу, котру варто розміщувати не лише на радіо та телебаченні, але й в мережі Інтернет, що стала набагато популярнішою серед молоді, ніж вказані вище засоби масової інформації [293, с. 22].

Потрібно налагодити діалог поколінь, підтримувати баланс між інтересами різних вікових та соціальних груп, знижувати рівень агресивності, конфліктності, що у підсумку дозволить змен-

шити загальний віктимізаційний фон у соціумі. Слід утверджувати позитивне ставлення до осіб похилого віку, підвищувати готовність усього населення до демографічних змін. Образ старості в суспільстві має бути огорнений ореолом шани та поваги.

Без адекватного вирішення вказаних проблем даремно сподіватися на ефективне запобігання геронтологічній злочинності засобами спеціально-профілактичної діяльності [80, с. 212]. Зрозуміло, що наведені заходи потребують кардинальних соціально-економічних реформ, значних фінансових засобів, які в сучасних умовах відшукати непросто. Утім, альтернативи цьому немає, позаяк ситуація із злочинністю, в тому числі й геронтологічною, лише загострюється. Нині ж, коли позитивні соціально-економічні процеси у нашій країні розвиваються вкрай повільно, додаткові кошти можливо віднайти за рахунок поступового зменшення тіньового сегмента економіки, скорочення витрат на утримання непомірно «роздутого» чиновницького апарату, активного залучення позабюджетних засобів, в тому числі й за рахунок благодійництва та ін. З огляду на те, що люди похилого віку і в перспективі залишаться одним із найчисленніших соціально-демографічних прошарків населення України, відповідальність держави та суспільства за них зростає.

Спеціально-кримінологічне запобігання геронтологічній злочинності має включати комплекс заходів, спеціально спрямованих на загальну її профілактику, а також усунення причин і умов вказаного виду злочинності та недопущення вчинення злочинів на різних стадіях.

Для розробки заходів запобігання геронтологічній злочинності важливе значення має інформаційно-аналітичне забезпечення, що, зокрема, передбачає наявність у розпорядженні досить повної інформації, що відображала б реальний стан злочинності в країні [129, с. 49]. Об'єктивної і достовірної картини про стан злочинності (у т.ч. й геронтологічної) в Україні, на жаль, немає. Причин цьому декілька: неповідомлення громадян про вчинені щодо них злочини, відмова працівників органів внутрішніх справ у прийнятті заяв та повідомлень про злочини, необґрунтована відмова у порушенні кримінальної справи за заявою або повідомленням [197,

с. 55]. В. І. Шакун стверджує, що за останні десять років кількість заяв та повідомлень про злочини, що надійшли до органів внутрішніх справ, збільшилась вдвічі, а кількість постанов про відмову у порушенні кримінальної справи – втричі [401, с. 20]. Зрозуміло, що виявити та зареєструвати всі злочини неможливо. Але й приховувати їх від обліку неприпустимо, адже завдяки цьому осіб, які вчинили кримінально карані діяння, не притягнуто до відповідальності. Для зменшення високого рівня латентності злочинності загалом та геронтологічної зокрема, потрібно відмовитись від адміністративних методів формування планових показників злочинності, покласти край маніпуляціям із цифровими статистичними показниками, гонитві за їх нарощуванням шляхом викриття дріб'язкових правопорушень, підвищити правову культуру та правосвідомість населення, зменшити рівень корупції у правоохоронних органах тощо [129, с. 51; 248, с. 15]. Мабуть, має рацію О. М. Литвак, коли пропонує справу статистичної реєстрації злочинів і звітності про стан злочинності в країні доручити відомству, яке не зацікавлене в показниках [205, с. 149, 195].

Спеціально-кримінологічне запобігання має здійснюватись на рівні малих груп осіб похилого віку, передовсім тих, котрі потенційно можуть вчинити злочин або ж стати його жертвою. Важливою є корекція мікросередовища, в якому проживають такі особи, надання їм матеріальної, психологічної та психіатричної допомоги.

Слід виявляти осіб похилого віку, які жебракують, не мають постійного місця проживання з метою запобігання вчиненню ними правопорушень. Для таких осіб потрібно створити розгалужену систему притулків, центрів соціально-психологічної реабілітації, де вони могли б отримати необхідну допомогу. Існує також потреба в створенні консультаційних пунктів, кризових кабінетів для осіб похилого віку, які опинилися в скрутному становищі, зазнали фізичного або психологічного насильства.

Дуже важливе значення має обстановка в сім'ї, де проживають досліджувані нами особи. Надійною гарантією має бути особиста захищеність осіб похилого віку від приниження та зневаги з боку своїх рідних та інших оточуючих людей. Слід сформувати чітку сус-

пільну позицію, що засуджувала б дітей, котрі кидають своїх літніх батьків напризволяще або здають у будинки-інтернати для осіб похилого віку. Абсолютно неприпустимим має бути будь-яке насильство щодо вказаної категорії осіб. Чималу роль в утвердженні такої моралі повинні відіграти ЗМІ, школа, духовенство.

Людям має прививатися усвідомлення того, що насильство щодо осіб похилого віку є не лише глибоко аморальним, а й кримінально караним. Слід підвищувати правосвідомість громадян, формувати у них впевненість щодо невідворотності кримінального покарання за вчинення злочину, зокрема й стосовно особи похилого віку. Останні ж повинні інформуватися про доцільність співпраці з правоохоронними органами у разі, якщо щодо них мало місце будь-яке насильство. Це, за умови адекватного реагування на протиправне діяння, дасть змогу запобігти його повторенню.

Для запобігання геронтологічному насильству слід також вдосконалити правову базу (зокрема, закон «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р.); привернути до вказаної проблеми увагу широкої громадськості; розробити та впровадити програму запобігання насильству щодо осіб похилого віку; покращити соціальний контроль за роботою будинків престарілих (очевидно, що особи, які проживають в таких замкнутих установах, найчастіше не можуть самостійно заявити про свої права і тим паче не можуть захистити себе від поганого поводження), проводити з цією метою спеціальні перевірки; створювати незалежні системи розгляду скарг про факти насильства стосовно досліджуваної категорії осіб тощо. Варто створювати організації, що займалися б профілактикою жорстокого поводження з особами похилого віку. Відомо, що відповідні організації діють нині у багатьох державах світу [109].

Вагому роль у справі запобігання злочинам, вчинюваним щодо осіб похилого віку, повинні відігравати правоохоронні органи шляхом виступів в ЗМІ, повідомлення інформації про заходи щодо недопущення протиправних посягань та протидії їм. Хоч кількість телепрограм про найбільш резонансні злочини останнім часом суттєво збільшилась, їх змістове наповнення потребує удосконалення. Зокрема, необхідним бачиться систематично інформувати

осіб похилого віку про шляхи уникнення чи зменшення віктимізації, підвищувати правову культуру вказаної категорії осіб. З цією ж метою варто великими тиражами видавати спеціальні брошури практичного змісту, де йшлося б про те, як вберегтися від злочину. Такі посібники мають бути написані доступною мовою, повинні містити конкретні рекомендації. З цією ж метою варто створювати короткі фільми, що їх би часто демонстрували по телебаченню.

У девіктимізації осіб похилого віку значну роль повинні відігравати інститути громадянського суспільства, включаючи органи місцевого самоврядування та спеціалізовані громадські організації. На жаль, останні в Україні є недостатньо розвинутими. Необхідним бачиться створення спеціальних громадських організацій, що проводили б масштабну пропагандистську роботу; займалися б захистом інтересів жертв злочинів, особливо ж якщо вони не здатні зробити цього самі; надавали б останнім дієву допомогу; стояли б на заваді рецидивній віктимізації. Варто створити організацію віктимологічного профілю, що регулювала б профілактичну роботу в масштабах всього суспільства (такі, як відомо, існують на Заході) [70, с. 34].

Вище ми наголошували на розповсюджених фактах незаконного відчуження житла в осіб похилого віку. При вчиненні таких діянь злочинці найчастіше вдаються до підписання неправомірних договорів купівлі-продажу, дарування або довічного утримання. Невдовзі жертва «раптово» помирає, а помешкання переходить до нових власників. Видається, що для запобігання таким злочинам необхідно здійснити заходи щодо проведення ретельного обліку житла, де проживають самотні особи похилого віку, законодавчо закріпити обов'язок державних реєстраторів повідомляти правоохоронні органи про виявлення ознак підробки в документах, що подаються на державну реєстрацію. Погоджуємось з пропозицією О. М. Литвака, який вважає доцільним встановити у законі обов'язкове поручительство авторитетних організацій та установ щодо доброчинності сторони, котра бере на себе обов'язок утримання і патронажу самотніх та хворих людей [205, с. 212]. Необхідно також проводити профілактичні заходи з особами похилого віку –

потенційними жертвами злочинів, зокрема інформувати їх про порядок вчинення правочинів з нерухомістю. Чимала роль належить тут громадським організаціям, органам соціального забезпечення.

Заходи запобігання злочинності осіб похилого віку можна згрупувати залежно від виду злочинної поведінки цих осіб. Зрозуміло, що заходи щодо запобігання вчиненню ними насильницьких, корупційних, сексуальних та інших злочинів будуть істотно різнитися між собою. Відповідні заходи запобігання вказаних видів злочинності достатньо повно розглянуті в науковій та навчальній літературі, тому зайвий раз наголошувати на них не будемо.

Для ефективного спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, вчинюваним особами похилого віку, чимале значення має врахування специфіки їх особи, тих психофізіологічних змін, що супроводжують людський організм в процесі його старіння. Скажімо, з огляду на схильність осіб похилого віку до вчинення необережних злочинів (через порушення пам'яті та уваги, зменшення рухливості нервових процесів), їх профілактика повинна ґрунтуватись на розробленні та широкому впровадженні на виробництві і транспорті спеціальних пристроїв, що сигналізували б про наявність небезпеки або взагалі блокували б неправильні дії особи [183, с. 313] та ін.

Важливість застосування заходів індивідуального запобігання геронтологічним злочинам полягає в тому, що вони спрямовані на конкретну особу, притаманні саме їй індивідуальні особливості. Індивідуально-кримінологічне запобігання тісно пов'язане з іншими його напрямками.

Проект Закону України від 14 червня 2006 р. «Про профілактику правопорушень» у ч. 12 ст. 1 індивідуальне запобігання визначає як «систему спеціальних заходів щодо конкретних осіб, які не скоїли протиправних діянь, але знаходяться в несприятливих умовах і під їх впливом можуть учинити такі дії, ведуть антисуспільний спосіб життя, скоюють правопорушення, характеризуються формуванням умислу і мотиву на вчинення правопорушень, підготовкою конкретного правопорушення, учинили замах на злочин, але не довели його до кінця, скоїли злочин і можуть допустити рецидив» [275].

Отже, об'єктом індивідуального запобігання геронтологічній злочинності є девіантна поведінка у широкому сенсі цього слова.

Індивідуально-кримінологічне запобігання складається з трьох самостійних напрямів: профілактики, відвернення та припинення злочинів.

Індивідуальна профілактика геронтологічних злочинів має включати: виявлення та поставлення на профілактичний облік правопорушників; вивчення їх особистостей; корегування їх свідомості з метою випередження, обмеження й усунення притаманних їм антисуспільних потреб, настроїв, стереотипів поведінки, що свідчать про ймовірність вчинення ними злочину тощо.

Автор поділяє думку П. В. Разумова, котрий вважає, що стосовно осіб похилого віку недієвими є виховні заходи, примус, особистий приклад, оскільки вказані особи є психологічно повністю сформованими. Найбільш ефективними будуть заходи, спрямовані на усунення неблагополучних зовнішніх умов існування людини похилого віку [286, с. 125–126]. Дієвими способами індивідуального профілактичного впливу на осіб похилого віку є реальна допомога та уміла бесіда, які дозволили б таким особам відчутися потрібними, не обділеними. Доцільно включати питання профілактики злочинів, вчинюваних особами похилого віку, до програми навчання співробітників органів внутрішніх справ, розробити спеціальну тактику і методiku проведення профілактичної бесіди з урахуванням фізіологічних та психологічних особливостей даної категорії осіб [47, с. 62].

При індивідуальному запобіганні злочинам осіб похилого віку цілком ймовірним є «знайомство» з людиною, яка за своє життя не зробила нічого доброго, ніде не працювала, неодноразово вчиняла правопорушення та злочини. Однак, при всьому цьому, не має виникати сумнівів з приводу того, що нині, коли ця людина є старою, немічною і нікому не потрібною, їй необхідно допомогти. Погоджемось з Ю. М. Антоняном, який відзначає, що зробити це потрібно не лише з гуманних міркувань, але й задля раціональної вигоди: байдужість до стариків, навіть закоренілих злочинців, викидання їх на «звалище життя» може лише примножити у них жорстокість та сприяти активному відчуженню людей один від одного, а це по-

родить лише нові злочини [23, с. 157]. Надання допомоги таким особам покликане показати людяність та великодушність, стати моральним прикладом, значення якого переоцінити важко. Тому ми переконані, що в основі всієї профілактичної роботи мають лежати повага, доброта та милосердя до осіб похилого віку.

Вище ми підкреслювали, що серед осіб пізнього віку поширеними є певні психічні розлади, що впливають на вчинення ними злочинів (насамперед насильницьких). Своєчасна діагностика та лікування таких станів, недопущення розвитку психотичного (у вузькому розумінні цього слова) рівня ураження психіки є важливим аспектом профілактики агресивних діянь. Погоджуємось з дослідниками, які наголошують на необхідності всебічного кримінологопатопсихолого-психіатричного вивчення злочинців похилого віку з пограничною нервово-психічною патологією, що дало б змогу розробити диференційовані заходи профілактики злочинів, вчинюваних представниками досліджуваної вікової групи [19, с. 21].

Окремого підходу потребує профілактика рецидивної злочинності осіб похилого віку. Навряд чи можна вести мову про їх виправлення в місцях позбавлення волі, у всякому разі ймовірність цього мінімальна [201, с. 9]. А. Афанасьєв, який спеціально досліджував психологічні особливості таких засуджених, відзначає, що у більшості осіб похилого віку, які відбувають покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства, відбувається суттєва перебудова мотивації у зв'язку з очікуванням старості, ціль їх життя часто зводиться до задоволення фізіологічних потреб та турботи про своє здоров'я. Вказана категорія засуджених найчастіше вважає, що закінчить життя в колонії [39, с. 41]. У свою чергу Ю. М. Антонян підкреслює, що такі особи часто втрачають реальне сприйняття дійсності і живуть у минулому житті, не можуть дати належної відповіді на питання про те, що будуть робити після звільнення [23, с. 44]. Зрозуміло, що вийшовши на свободу, колишні в'язні швидко скочуються на соціальне дно, вчиняють нові злочини аби потрапити назад у звичне середовище.

Варто погодитись з В. П. Петковим, який підкреслює, що вплив на рецидивістів старшого віку має здійснюватись з врахуванням:

віку, стану здоров'я і можливостей надання медичної допомоги; ступеня деградації особистості під впливом віку, хвороб, наркотизації та алкоголізації; надання особливих видів роботи, забезпечення дозвілля та організації побуту; характеру раніше вчинених злочинів; становища в оточенні, у групах засуджених, типологічної та кримінологічної належності конкретних осіб; перспектив життя після виходу на свободу, житлової проблеми, отримання пенсії та ін. [257, с. 7–8].

Надзвичайно важливою є своєчасна медична (у т.ч. й психіатрична) допомога таким особам. Проведене Ю. М. Антоняном дослідження у місцях позбавлення волі засвідчило, що чим триваліші строки перебування там злочинців, тим більшою є ймовірність психічних розладів серед них. Засуджені з аномаліями психіки зазвичай починають звертати на себе увагу лише тоді, коли дивацтва їх поведінки просто не можуть бути не помічені [19, с. 21; 21, с. 73; 23, с. 46]. Іншими словами, медична допомога приходить (якщо приходить взагалі) тоді, коли захворювання досягає пізніх стадій і практично не піддається лікуванню. І хоч наведені дані були отримані вченим у сусідній державі, сумніватися в існуванні вказаних проблем в українських колоніях даремно. Тому, наскільки це можливо, вони потребують свого адекватного вирішення.

Ми переконані, що процес ресоціалізації осіб похилого віку повинен починатися задовго до їх звільнення з місць позбавлення волі. Хоч таким особам, як правило, не потрібно підшукувати роботу, але зате складніше, ймовірно, допомогти у налагодженні інших соціальних зв'язків. З метою запобігання рецидивній злочинності з їх боку необхідно вживати конкретних заходів щодо сприяння адаптації і розв'язання соціально-побутових та інших важливих проблем вказаної категорії осіб, які відбули покарання та звільнилися з місць позбавлення волі (поновлення втрачених документів, матеріальна підтримка, отримання скерування до будинків престарілих, допомога у влаштуванні в притулки, нічліжки тощо) [345, с. 26]. Слід також забезпечити систематичний контроль за їх поведінкою на свободі. Особливої уваги, безумовно, потребують особи, що втратили позитивні зв'язки з сім'ями.

Актуальною проблемою у контексті сказаного вище є формування у персоналу виправних установ необхідних знань, вмінь та навичок щодо роботи із засудженими похилого віку. Варто також вивчити відповідний зарубіжний досвід з метою його ефективного впровадження в Україні.

З поля зору не мають випадати й ті особи похилого віку, які засуджені до покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства. Як вірно наголошує Ю. М. Антонян, такі особи також зазвичай залишені самі на себе, що продукує високий рівень рецидиву злочинів серед них, скочування на соціальне дно [23, с. 158].

Наступним напрямом індивідуально-кримінологічного запобігання є відвернення злочинів, яке складається із сукупності заходів, спрямованих на конкретних осіб, які виношують злочинні наміри та задумують вчинення злочину. Метою відвернення злочинів є дискредитація злочинної поведінки, відмова від злочинної мотивації і наміру [112, с. 330]. Для цього слід проводити низку оперативно-розшукових заходів, які у той же час повинні поєднуватись із заходами індивідуально-психологічними (що є особливо актуальним щодо осіб похилого віку, котрі мають сформований мотив злочину і намір його вчинити). Необхідно надати особі конкретну допомогу матеріального чи психологічного плану. Важливу роль тут може відіграти сім'я, найближче оточення.

Відомо, що результатом запобіжної дії на цьому етапі є насамперед тимчасове відвернення реалізації злочинного наміру, що, утім, не свідчить про усунення його повною мірою і остаточно [112, с. 331]. Безпосередня причина злочинного прояву нікуди не зникає. Тому успішне відвернення злочину, відмова особи від злочинного наміру не повинні на цьому закінчуватись. Кінцевою метою має бути все ж усунення та нейтралізація негативного впливу на особу проаналізованих вище детермінантів.

Припинення злочинів як напрям індивідуально-кримінологічного запобігання включає сукупність заходів (криміналістичних та процесуальних), спрямованих щодо осіб, які вже розпочали вчинення злочину і мають всі умови для доведення його до кінця, для досягнення злочинного результату. На цьому етапі говорити про

усунення причин злочину не приходиться, йдеться лишень про припинення діяння, його негативних наслідків. Видається, що навіть на цьому етапі до осіб похилого віку слід ставитися з гуманністю та милосердям, зважувати всі «за» і «проти» при вирішенні питання про порушення кримінальної справи, виважено підходити до обрання міри запобіжного заходу. Тим більше сказане стосується призначення їм покарання. Погоджуємось також із Ю. М. Антоняном, який наголошує, що при судовому розгляді кримінальних справ про злочини осіб похилого віку важливою є участь адвоката, оскільки зниження інтелектуальної діяльності, різні аномалії та хвороби у багатьох із них суттєво перешкоджають захисту ними своїх законних прав та інтересів. Через ці ж причини бажане проведення судово-психіатричних, а ще краще комплексних судових психолого-психіатричних експертиз [21, с. 72].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що позитивна динаміка геронтологічної злочинності може мати місце у разі системного та виваженого підходу до запобігання цієї злочинності з максимальним врахуванням її детермінантів, а також координації діяльності всіх суб'єктів запобіжного впливу, належної організації застосування вказаних заходів та їх достатнього фінансування. При цьому слід підкреслити, що особливістю запобігання геронтологічній злочинності є превалююча роль соціальної профілактики. Переконані, що основна робота ще попереду.

4.3. Кримінально-правові заходи протидії геронтологічній злочинності

Однією з найгостріших проблем кримінально-правової теорії та практики на сучасному етапі є проблема належної охорони найбільш незахищених категорій населення, зокрема осіб похилого та старечого віку.

Якісно вищий рівень суспільної небезпечності посягань щодо вказаної категорії осіб обумовлений психофізіологічними особливостями, що притаманні таким людям. Особи похилого віку належать до уразливої групи населення, можливості протидіяти

вчинюваним щодо них злочинам у них знижені. Особи ж старечого віку через немічність можуть перебувати у безпорадному стані, що виключає можливість захистити себе. Отримані нами дані свідчать про те, що злочинці доволі часто об'єктами злочинних посягань обирають фізично слабких, безпорадних осіб, роблячи ставку переважно на те, що жертва не чинитиме опору, а отже, поставленої мети досягти буде легше. Можна стверджувати, що в Україні уже існує категорія злочинців, котрі вчиняють кримінально карані діяння виключно проти безпорадних потерпілих.

Не слід також забувати, що наслідки злочинних посягань для досліджуваної категорії осіб можуть бути набагато тяжчими, аніж для осіб молодшого віку. Перші значно довше не можуть оговтатись від сильного стресу. Окремі дослідники відзначають, що чимало потерпілих похилого та старечого віку, котрі стали жертвами злочинних посягань, померли упродовж декількох тижнів або місяців після такої події [93, с. 185; 308, с. 56]. Додамо, що вчинення злочину щодо досліджуваної категорії осіб є сильною психогенно травмуючою ситуацією, яка може дати поштовх для виникнення та розвитку різноманітних психічних розладів. Не дивним тому є те, що у багатьох таких потерпілих експерти діагностують серйозні розлади психіки (у т.ч. й глибоке слабоумство), викликані протиправним посяганням [93, с. 185].

Вчинення злочину щодо особи похилого, а тим більше старечого, віку свідчить про нелюдяність, цинічність, глибоке моральне падіння та особливу злісність особи, що вчиняє таке діяння. Ці обставини, безумовно, свідчать про підвищену небезпеку винного для суспільства, а це, відповідно, вимагає застосування до такого злочинця більш суворих мір кримінальної відповідальності. Тому суд, призначаючи покарання такій особі, повинен враховувати її підвищену суспільну небезпечність.

Особливості особи злочинця необхідно враховувати у нерозривному зв'язку із вчиненим злочинним діянням. У цьому контексті хотілося би погодитись із відомим вченим І. І. Карпцем, котрий зазначав: «Ні протиставляти ці дві сторони однієї проблеми, ні недооцінювати або переоцінювати якусь одну із них не можна» [131,

с. 191]. Переоцінка особистих якостей злочинця на шкоду оцінці діяння в практиці органів, що ведуть боротьбу із злочинністю, може призвести до викривлень як в сторону призначення занадто м'яких, невідповідних справжній характеристиці особи покарань, так і до призначення занадто суворого покарання без врахування того, що насправді вчинила людина [133, с. 94].

Таким чином, вагомими підставами посилення кримінальної відповідальності за злочини проти досліджуваної категорії осіб є наступні: 1) сам факт вчинення злочину щодо особи похилого віку чи старого; 2) підвищена суспільна небезпечність особи винного, що вчиняє злочини проти цих осіб.

КК України у п. 6 ч. 1 ст. 67 визнає «вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані» обставиною, яка обтяжує покарання. Визнавши вказану обставину такою, що обтяжує покарання у всіх без винятку випадках (ч. 2 ст. 67), законодавець тим самим підкреслив особливу суспільну небезпеку злочинних діянь, вчинених щодо перерахованих у п. 6 ч. 1 ст. 67 осіб. Тому суд, індивідуалізуючи покарання, повинен обов'язково врахувати наявність такої обставини і призначити винному більш суворе покарання.

Попри очевидну важливість вказаної норми, мусимо визнати, що на сьогодні охорона досліджуваної нами категорії осіб засобами кримінального права є явно недостатньою. Непослідовною нам видається позиція законодавця, який досить значну увагу приділяє кримінально-правовому захисту неповнолітніх та фактично ігнорує таку ж необхідність стосовно осіб похилого та старечого віку. На це ж звертає увагу французька дослідниця Ніколь Дельпере, яка слушно наголошує: «Кримінальне право до цього часу не дало адекватної відповіді на потребу захисту осіб похилого віку – потенційних жертв насильства або жорстокого поводження. Уразливість багатьох громадян похилого віку вимагає їх особливого захисту від насильства. Втім, відповідні правові норми зазвичай відсутні» [93, с. 184]. Люди пізнього віку, зокрема ті, що перебувають в безпорадному стані, як це не парадоксально, опинились на периферії кримінального закону. Така ситуація видається нам не-

прийнятною. Має рацію професор В. М. Попович, який наголошує, що «суспільство, яке не забезпечує для своїх громадян щасливе дитинство і поважну старість, розриває зв'язок поколінь й закладає підґрунтя неповаги до похилого віку, що продукує правовий нігілізм, жорстокість та злочинність» [263, с. 237].

Як самі особи похилого та старечого віку оцінюють свою захищеність від протиправних посягань? Для з'ясування цього автор провів спеціальне опитування. На питання «Чи вважаєте Ви себе достатньою мірою захищеними від злочинних посягань?» майже 80 % респондентів відповіли негативно.

Подальшою перспективою посилення кримінальної відповідальності за злочини проти осіб пізнього віку, на наш погляд, є передбачення в ряді статей Особливої частини КК відповідних кваліфікуючих ознак складів злочинів, які б дали змогу належним чином диференціювати кримінальну відповідальність з врахуванням віку та безпорадного стану потерпілого.

Обґрунтування доцільності доповнення окремих кримінально-правових норм відповідними кваліфікуючими ознаками варто розпочати із ст. 115 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність за умисне вбивство, адже життя людини є найціннішим об'єктом кримінально-правової охорони.

Аналіз кваліфікуючих умисне вбивство ознак, що наведені у ч. 2 згаданої статті, показує, що поміж них відсутньою є вказівка на похилий, старечий вік потерпілого, чи його безпорадність. Водночас, як зазначалося нами вище, позбавлення життя, вчинене з використанням безпорадного стану вбитого, визнавалося кваліфікуючою ознакою в КК 1922 та 1927 років. КК УРСР 1960 р. уже не передбачав безпорадного стану потерпілої особи як обтяжуючої умисне вбивство обставини. Відтоді, як зазначається в літературі, вбивства безпорадних осіб на практиці розцінювались як убивства, вчинені з особливою жорстокістю, причому така кваліфікація мала місце лише в тих випадках, коли безпорадна жертва усвідомлювала, що найближчим часом вона буде позбавлена життя, але не могла вжити заходів для свого спасіння, що викликало її додаткові моральні страждання. В інших випадках умисні вбивства безпо-

радних осіб кваліфікувалися (і кваліфікуються) як просте вбивство (за ч. 1) [101, с. 100; 178, с. 343; 259, с. 153]. Варто зазначити, що в процесі аналізу судової практики нам не вдалося відшукати жодного випадку, коли умисне вбивство немічного старого було кваліфіковано за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України, тобто як вчинене з особливою жорстокістю. Отож, як не дивно, вбивство особи, яка, перебуваючи в безпорадному стані, не могла чинити опір винному, з погляду вітчизняного законодавця не характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпеки.

На відміну від КК України, чинний КК РФ передбачає таку обтяжуючу умисне вбивство обставину, як убивство «малолітньої або іншої особи, що завідомо для винного перебуває у безпорадному стані, ...» (п. «в» ч. 2 ст. 105 КК РФ)¹⁰ [370]. У постанові № 1 від 27 січня 1999 р. «Про судову практику у справах про убивство (ст. 105 КК РФ)» Пленум Верховного Суду РФ наголосив, що до осіб, які знаходяться у безпорадному стані, можна віднести, зокрема, «тяжкохворих та престарілих, малолітніх дітей, осіб, що страждають психічними розладами, які позбавляють їх здатності правильно сприймати те, що відбувається» [269]. Таким чином, умисне вбивство особи, що завідомо для винного перебуває у безпорадному стані (у т.ч. й старечого віку), російський законодавець вважає обтяжуючою обставиною. І, на наш погляд, цілком справедливо, адже, як було встановлено вище, стареча немічність особи є фактором її безпорадності, що не дає їй змогу протидіяти вказаному посяганню. Відомий російський вчений С. В. Бородін, який упродовж багатьох років вивчав різноманітні аспекти відповідальності за вбивства, дійшов висновку, що кваліфікація за п. «в» ч. 2 ст. 105

¹⁰ Слід зазначити, що КК РФ не є у цьому винятком. Безпорадний стан як кваліфікуючу ознаку складу умисного вбивства передбачають більшість проаналізованих нами кримінальних кодексів зарубіжних держав. Це, зокрема, КК Азербайджанської Республіки [356, с. 147], Грузії [358, с. 166], Киргизької Республіки [360, с. 123], Латвійської Республіки [361, с. 143], Республіки Білорусь [364, с. 212], Республіки Болгарія [365, с. 94], Республіки Казахстан [366, с. 127], Республіки Молдова [367, с. 224], Республіки Таджикистан [368, с. 125], Республіки Узбекистан [369, с. 136], Франції [372, с. 172].

КК РФ найчастіше має місце при убивстві саме стариків або хворих людей, в тому числі й батьків [59, с. 101].

Утім, варто зазначити, що після включення до ч. 2 ст. 105 КК РФ п. «в», у російській науці кримінального права розгорілася дискусія з приводу підстав посилення відповідальності за умисне вбивство особи, яка завідомо для винного перебуває у безпорадному стані.

Деякі науковці, які досліджували вказане питання, дійшли висновку про те, що підставою диференціації відповідальності та виділення відповідного кваліфікованого складу слід вважати заподіяння безпорадному потерпілому, який усвідомлює, що його буде позбавлено життя, особливих моральних страждань. Так, С. Демент'єв пише: «Встановлюючи відповідальність за вбивство особи, яка завідомо для винного перебуває у безпорадному стані, законодавець мав на увазі, що в такому випадку потерпілому заподіюються додаткові, особливі страждання. Він усвідомлює, що його зараз або невдовзі уб'ють, але в силу свого фізичного стану не може ні чинити спротив, ні покликати на допомогу. Цей стан завідомо розуміє убивця, значить, діє більш цинічно та зухвало, аніж той, котрий, як кажуть, убиває «із закутку» [94, с. 43]. Своєю чергою М. М. Каплін переконаний, що убивство особи, яка завідомо для винного перебуває у безпорадному стані, цілком поглинається поняттям особливої жорстокості при вбивстві (п. «д» ч. 2 ст. 105 КК РФ) [130, с. 17].

Така позиція зазнала різкої критики з боку О. М. Попова. Учений резонно наголошує на тому, що «спричинення потерпілому додаткових, особливих страждань охоплюється п. «д» ч. 2 ст. 105 КК РФ, який передбачає підвищену відповідальність за вбивство, вчинене з особливою жорстокістю. Тому ніякого посилення відповідальності в цьому випадку не потрібно, оскільки законодавцем дана обставина вже передбачена» [262, с. 267]. Відповідаючи на питання про підставу посилення відповідальності за умисне вбивство особи, яка завідомо для винного перебуває у безпорадному стані, О. М. Попов переконливо відзначає, що вона полягає «не в тому, що потерпілий усвідомлює характер того, що відбувається і в силу цього відчуває особливі страждання, а в тому, що винний, розуміючи,

що заподіює смерть особі, котра не здатна в силу фізичного або психічного стану захистити себе, тим не менше, умисно використовує цю безпорадність для вчинення вбивства. Відмінність даного злочину від убивства, вчиненого з особливою жорстокістю, якраз в тому і полягає, що, вчиняючи останнє, винний усвідомлено заподіює потерпілому особливі фізичні чи психічні страждання. У той час як скоюючи вбивство, передбачене п. «в» ч. 2 ст. 105 КК РФ, винний свідомо використовує безпорадність потерпілого, його нездатність захистити себе в силу певних об'єктивних обставин» [262, с. 274].

Видається, що аргументи, наведені О. М. Поповим, є логічними та цілком переконливими. Вони, з одного боку, обґрунтовують необхідність існування аналізованої обтяжуючої умисне вбивство обставини, а з іншого – проводять чітку межу між вбивством безпорадної особи та вбивством, вчиненим з особливою жорстокістю. Не випадково тому саме цій позиції у російській кримінально-правовій науці нині віддається перевага [101, с. 19, 145; 213, с. 30; 225, с. 186; 226, с. 13; 259, с. 157–158; 342, с. 66; 354, с. 36; 390, с. 72 та ін.].

Правильною, на наш погляд, є думка О. М. Попова, який вважає, що вбивство особи, яка завідомо для винного перебувала у безпорадному стані, саме по собі не може бути кваліфіковане як вбивство з особливою жорстокістю, бо для цього немає жодних підстав. У той же час вбивство має кваліфікуватись і як вчинене щодо особи, яка завідомо для винного перебувала у безпорадному стані, і як вчинене з особливою жорстокістю в тих випадках, коли до убивства або в процесі позбавлення потерпілого життя, винний якимось чином проявив особливу жорстокість (зокрема, якщо особа, перебуваючи в безпорадному стані, усвідомлювала процес або приготування до вбивства, зазнаючи особливих мук та страждань від того, що вона не може чинити опір винному) [262, с. 277, 453–454]. Звідси випливає висновок: оскільки вітчизняне кримінальне законодавство не передбачає такої обтяжуючої умисне вбивство обставини як вчинення його щодо особи, яка завідомо для винного перебувала в безпорадному стані, суд змушений кваліфікувати такі вбивства за ч. 1 ст. 115. А це означає, що винні у смерті осіб, котрі не могли захистити себе, не понесуть справедливого покарання.

Варто звернути увагу на те, що серед обтяжуючих умисне вбивство обставин ст. 93 КК УРСР 1960 р. не передбачала таку, як вбивство малолітньої дитини. В період дії вказаного кодексу існувала практика, за якою безпорадність, обумовлена малолітнім віком жертви убивства, розглядалась як ознака особливої жорстокості [262, с. 278]. Така практика, як наголошує О. М. Попов, була вимушеною, позаяк в законі не існувало відповідного пункту, що повною мірою враховував би суспільну небезпеку дій винної особи. «Кваліфікація у подібних випадках, – підкреслює учений, – була “з натяжкою”, оскільки при вбивстві з особливою жорстокістю винний повинен усвідомлювати, що він завдає жертві особливі психічні страждання» [262, с. 279]. КК України 2001 р. врахував цей недолік – п. 2 ч. 2 ст. 115 умисне вбивство малолітньої дитини зараховує до кваліфікуючих ознак. На жаль, обтяжуючими умисне вбивство обставинами не були визнані інші можливі чинники безпорадного стану особи.

Навряд чи можна вважати послідовною позицію українського законодавця, який, передбачаючи безпорадний стан потерпілого в якості обов'язкової ознаки у ст. 135 КК, в якості обов'язкової, хоча й альтернативної, ознаки у статтях 152 і 153 КК, а також вживаючи вказану ознаку в якості кваліфікуючої в статтях 143 та 144 КК, у той же час не передбачає безпорадний стан потерпілого серед обтяжуючих умисне вбивство обставин. Окрім того, не слід забувати, що поміж інших обставин, які обтяжують покарання, у п. 6 ч. 1 ст. 67 вказаний і безпорадний стан особи.

Отже, підвищена суспільна небезпека вбивства особи, яка завідомо для винного перебуває в безпорадному стані, обумовлена тим, що вона не здатна захистити себе. Вбивця ж, усвідомлюючи це, розуміє, що жертва не чинитиме опору взагалі, або ж опір цей буде номінальним і подолати його буде зовсім нескладно. Таке вбивство об'єктивно є більш небезпечним, позаяк досягнення злочинного результату значно спрощується. Безпорадний стан потерпілих старечого віку, на нашу думку, може бути обумовлений як фізичною немічністю вказаних осіб (фізична безпорадність), так і наявним тяжким психічним розладом (наприклад, старечим слабоумством), що позбавляє можливості адекватно оцінювати си-

туацію протиправного посягання, чинити активний опір винному (психічна безпорадність).

Погоджуємось з Є. Б. Дороніною, яка вважає, що усвідомлення того, що жертва знаходиться в безпорадному стані може відігравати провокуючу роль, слугувати, так би мовити, своєрідною «приманкою» [101, с. 20, 102, 116]. В літературі, на наш погляд, правильно відзначається, що винні у вбивстві безпорадних осіб характеризуються такими рисами, як жорстокість, цинізм, глибоке моральне падіння, вражаюча холонокровність, що виключають навіть натяк на милосердя стосовно жертви [101, с. 107, 139; 262, с. 280; 355, с. 74; 390, с. 3]. Слід, однак, погодитись і з Т. А. Плаксіною у тому, що не кожен винний у вчиненні даного злочину наділений згаданими негативними соціальними рисами. Так, наприклад, вбивство із співчуття до тяжкохворої людини з метою припинення її фізичних мук (евтаназія) також є убивством безпорадного потерпілого, однак очевидно, що мотиваційна сфера особистості винного при цьому є зовсім іншою [259, с. 156–157]. У той же час абсолютно зрозуміло, що убивць такого типу зовсім небагато.

Очевидно, що відсутність у ст. 115 КК України такої кваліфікуючої ознаки, як умисне вбивство особи, яка завідомо для винного перебувала в безпорадному стані (у т.ч. й через старечу немічність), не дає суду змогу призначити винному більш суворе покарання, якого той заслуговує. Практиці, за якої кримінальний закон належним чином не захищає найменш захищених людей, на наше переконання, нарешті має бути покладено край.

З огляду на викладене, поділяємо позицію М. І. Хавронюка та М. П. Короленка, які пропонують доповнити ч. 2 ст. 115 КК України такою кваліфікуючою ознакою як умисне вбивство особи, що завідомо для винного перебуває у безпорадному стані [152, с. 5; 388, с. 956]. У постанові Пленуму ВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» слід подати роз'яснення змісту поняття «безпорадний стан особи», а також навести перелік факторів, що можуть його обумовити, зокрема й старечу немічність. Пропозицію доповнити ч. 2 ст. 115 КК вказаною обтяжуючою обставиною підтримали 85 % опитаних нами респондентів.

Варто відзначити, що деякі із опитаних нами осіб, які висловилися проти передбачення серед кваліфікуючих умисне вбивство ознак безпорадного стану, що обумовлений старечим віком особи, конкретно пояснили свою позицію. На їх думку, такі особи навпаки повинні бути однаково, а то й меншою мірою захищені кримінальним законом, ніж молодші особи, з огляду на те, що старі, мовляв, уже своє прожили. Сама наявність таких відповідей, на наш погляд, є яскравим свідченням тих негативних настроїв щодо досліджуваної категорії осіб, які існують у нашому суспільстві. Подібні погляди мають насторожувати, відповідним чином має реагувати й законодавець. Одним із таких кроків, на наш погляд, має бути включення до переліку кваліфікуючих умисне вбивство ознак й безпорадного стану потерпілої особи. Колись вказана ознака була бездумно виключена з кримінального закону, настав час її повернути.

В ч. 2 ст. 115 КК України доцільно, на наш погляд, передбачити й таку кваліфікуючу умисне вбивство ознаку, як «вбивство матері або батька». У вітчизняній кримінально-правовій науці такі пропозиції лунали неодноразово [151, с. 168; 152, с. 5; 205, с. 83; 342, с. 82–83; 388, с. 956], однак законодавець, на жаль, до них не прислухався. Підкреслимо, що ще з давніх часів позбавлення життя батьків суворо каралося¹¹, а в древньому Китаї розцінювалось як

¹¹ Прочитуємо С. В. Познишева: «... старовинні кодекси передбачали за дане діяння різні кваліфіковані види смертної кари, причому у зміст останніх нерідко вносили такі елементи, котрі наочно б виразили всю мерзенність цього злочинця, всю ганебність убивці. Такий характер мала, наприклад, роена culei римського права. Це покарання полягало в наступному: за lex Pompeja de rarricidiis вбивць батька чи матері спочатку жорсткою сікли різали, потім зашивали в мішок з собакою, півнем, змією та мавпою й топили; при Адріані це покарання (роена culei) було замінене – damnatio ad bestias. Роена culei перейшла в чимало західних середньовічних кодексів і, між іншим, в Литовський статут, в котрому тільки замість змії та мавпи в мішок зашивали вужа та кішку. Пізніше більшість кодексів за даний злочин передбачали четвертування або колесування. За старим французьким законодавством, наприклад, злочинцеві відрізали кисть руки та колесували, тіло ж спалювали, а попіл розвіювали за вітром; за Code penal 1810 р. убивць батьків вели на ешафот босяком, під чорним покривалом; на ешафоті їм спочатку відсікали кисть правої руки, а потім – голову» [261, с. 29].

злочин, що «ображає великі основи держави» [282, с. 47]. Вчинення такого злочину, поза сумнівом, свідчить про особливу суспільну небезпеку винного. Відповідну кваліфікуючу ознаку містить сучасне кримінальне законодавство окремих зарубіжних держав, зокрема, КК Литовської Республіки (п. 3 ч. 2 ст. 129), Республіки Болгарія (п. 3 ст. 116), Франції (п. 2 ст. 221-4), Японії (ст. 200).

Пропозицію доповнити ч. 2 ст. 115 КК вказаною кваліфікуючою ознакою підтримали 95 % опитаних нами респондентів.

У російській науці кримінального права висловлювались думки про те, що визнання безпорадного стану особи в якості кваліфікуючої умисне вбивство ознаки є недостатнім для адекватної охорони найбільш незахищених осіб. Пов'язано це з тим, що вбивство таких осіб (скажімо, похилого та старечого віку), не завжди охоплюється пунктом «в» ч. 2 ст. 105 КК РФ. І це цілком зрозуміло, адже саме по собі досягнення особою вказаного віку не означає її безпорадності. З огляду на це, наприклад, С. М. Абельцев вважає за потрібне передбачити в якості обтяжуючої умисне вбивство обставини також «вбивство завідомо неповнолітнього, завідомо особи похилого (скажімо, пенсійного) віку, дитини, немічного» [1, с. 108]. Невдовзі аналогічну позицію озвучив В. Б. Хатуєв, який вважає явно недостатньою кримінально-правову охорону соціально незахищених осіб. На його думку, кримінальний закон, що передбачає посилену відповідальність лише за вбивство безпорадної особи, слід доповнити й такими самостійними кваліфікуючими умисне вбивство ознаками, як «малолітство» і «старість» [390, с. 71].

Аналізуючи такі пропозиції, Т. А. Плаксіна дійшла висновку про їх неприйнятність. Вона відзначає, що «кримінальне право – не право соціального забезпечення, і підтримка незахищених прошарків суспільства – не його функція» [259, с. 155]. Критикуючи позицію В. Б. Хатуєва, дослідниця підкреслює: «Вважати, що життя малолітнього чи неповнолітнього представляє більшу цінність, ніж життя іншої людини, також не можна (це ж стосується і життя старої людини). Отже, саме по собі вбивство малолітнього чи людини похилого віку не може розцінюватись як наділене підвищеною суспільною небезпекою» [259, с. 156].

Ми поділяємо останню точку зору. І справа тут, на наш погляд, не в тому, що кримінальне право не є правом соціального забезпечення. Це й справді так, але визнання цього факту зовсім не означає, що перше не повинно забезпечувати підвищену охорону найбільш незахищених членів суспільства. З цією метою кримінальний закон повинен використовувати всі можливі засоби. На наше переконання, це його пряме і надзвичайно важливе завдання. Саме тому ми виступаємо за визнання вбивства особи, яка перебуває в безпорадному стані, обставиною, що обтяжує відповідальність винного.

Що ж стосується похилого віку особи, як кваліфікуючої умисне вбивство ознаки, то суттєвим аргументом проти його включення до ч. 2 ст. 115 КК є той, що саме по собі вбивство такої особи не характеризується більшим ступенем суспільної небезпеки. Життя будь-якої людини має однаково охоронятися кримінально-правовими засобами. У своєму дисертаційному дослідженні В. Б. Хатуєв вказує, що «не можна не враховувати співвідношення сил нападаючого і того, хто обороняється, здатність і можливість останнього відбивати напад» [390, с. 83]. Вказаний момент, на наш погляд, повинен враховувати суд, призначаючи особі покарання (недаремно тому, формулюючи таку обтяжуючу покарання обставину, як «вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані» (п. б ч. 2 ст. 67 КК), законодавець поставив між похилим віком особи та її безпорадним станом сполучник «або»). Але передбачати таку самостійну кваліфікуючу умисне вбивство ознаку як «вбивство особи похилого віку» не варто. Очевидно, що можливість чинити опір у неї (а тим більше у старій людині) істотно менша, адже не слід забувати, що винні, як правило, є значно молодшими, сильнішими, спритнішими. Втім, така особливість притаманна не лише вказаній категорії осіб. Реальне життя демонструє безліч прикладів, коли навіть молода і здорова людина виявляється уразливою перед убивцею, який просто сильніший та агресивніший за неї. Але ж таке нерівне співвідношення сил при насильницькому посяганні не спонукає законодавця до включення відповідних кваліфікуючих ознак до ч. 2 ст. 115 КК.

На наше запитання «Чи вважаєте Ви доцільним доповнити ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство) самостійною кваліфікуючою ознакою «вбивство особи похилого віку?»» лише 4 % респондентів відповіли ствердно.

Видається, що самим лише посиленням кримінальної відповідальності за умисне вбивство особи, яка завідомо для винного перебувала в безпорадному стані, законодавець не має обмежуватись. На наше переконання, безпорадність особи слід визнати кваліфікуючою ознакою і в інших статтях КК України.

Аналіз ч. 2 ст. 121 КК, яка передбачає відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження, свідчить, що перелік обтяжуючих вказане діяння обставин є значно коротшим (їх усього шість), ніж перелік відповідних обставин у ч. 2 ст. 115 КК. Видається, що більш широке використання кваліфікуючих тяжкі тілесні ушкодження ознак, як це має місце в КК РФ, Франції, Латвії, Болгарії, Казахстану, Таджикистану, Білорусі, Узбекистану, Грузії та інших країн, є більш прийнятним й для КК України. Зокрема, необхідним бачиться доповнити ч. 2 ст. 121 КК й такою обтяжуючою обставиною, як *умисні тяжкі тілесні ушкодження, заподіяні особі, яка завідомо для винного перебувала у безпорадному стані*. Істотно вищий ступінь суспільної небезпеки вказаного діяння полягає в тому, що безпорадна (зокрема й через старечу немічність) особа не здатна чинити опір під час відповідного протиправного посягання. Передбачення в ч. 2 ст. 121 КК такої кваліфікуючої ознаки, як «умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене способом, що має характер особливого мучення», не охоплює пропонуваної нами кваліфікуючої ознаки. На цьому ми наголошували, аналізуючи співвідношення між умисним вбивством безпорадної особи та умисним вбивством, вчиненим з особливою жорстокістю.

Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне особі, яка завідомо для винного перебувала у безпорадному стані, кваліфікуючою ознакою визнають, зокрема, КК РФ (п. «б» ч. 2 ст. 111), Литовської Республіки (п. 2 ч. 2 ст. 135), Республіки Білорусь (п. 1 ч. 2 ст. 147), Республіки Казахстан (п. «в» ч. 2 ст. 103), Республіки Таджикистан (п. «в» ч. 2 ст. 110), Азербайджанської Республіки (ст. 126.2.3), Грузії (п. «г» ч. 2 ст. 117).

Відповідну кваліфікуючу ознаку і з тієї ж причини слід передбачити й у ч. 2 ст. 122 КК, яка передбачає відповідальність за умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження. Така ознака передбачена в КК РФ (п. «в» ч. 2 ст. 112), Литовської Республіки (п. 2 ч. 2 ст. 138), Грузії (ч. 2 ст. 118), Республіки Казахстан (п. «в» ч. 2 ст. 104), Азербайджанської Республіки (ст. 127.2.2), Киргизької Республіки (п. 3 ч. 2 ст. 105).

До речі, не зовсім послідовною є позиція білоруського і таджицького законодавців, які визнали безпорадний стан особи кваліфікуючою ознакою при заподіянні їй тяжких тілесних ушкоджень, але не включили його до переліку обставин, що обтяжують відповідальність винного за заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості. І зовсім алогічним виглядає підхід законодавця Киргизької Республіки, котрий закріпив вказану кваліфікуючу ознаку щодо середньої тяжкості тілесних ушкоджень, але не зробив цього щодо тяжких тілесних ушкоджень.

Нашу пропозицію доповнити ч. 2 ст. 121 та ч. 2 ст. 122 КК України вказаною обтяжуючою обставиною підтримали 85 % опитаних респондентів.

79 % респондентів висловилися за доповнення ч. 2 ст. 126 КК, яка встановлює відповідальність за мордування, такою кваліфікуючою ознакою як безпорадний стан особи, що є завідомим для винного.

Аналогічна обтяжуюча обставина, на наш погляд, потребує закріплення і в ч. 2 ст. 127 КК, що передбачає відповідальність за катування. Як вказувалося нами вище, потерпілими від вказаного діяння часто стають досліджувані нами особи, щодо яких вчиняються описані в диспозиції аналізованої кримінально-правової норми дії. Зрозуміло, що, перебуваючи в безпорадному стані, особа не здатна протидіяти побоям, різного роду мученням та іншим насильницьким діям. Винний же, усвідомлюючи вказаний стан особи і використовуючи його, демонструє тим самим свою жорстокість та цинізм. Тому і ступінь суспільної небезпеки катування, що вчиняється щодо безпорадної особи, є значно вищим.

Завідомо безпорадний стан особи при катуванні визнають кваліфікуючою ознакою, зокрема, КК РФ (п. «г» ч. 2 ст. 117), Франції

(п. 2 ст. 222-3), Республіки Білорусь (ч. 2 ст. 154), Республіки Казахстан (п. «а» ч. 2 ст. 107), Республіки Узбекистан (п. «в» ч. 2 ст. 110), Республіки Таджикистан (п. «в» ч. 2 ст. 117), Азербайджанської Республіки (ст. 133.2.4), Киргизької Республіки (п. 4 ч. 2 ст. 111), Грузії (п. «г» ч. 2 ст. 126).

Пропозицію доповнити ч. 2 ст. 127 КК зазначеною кваліфікуючою ознакою підтримали 79 % опитаних автором респондентів.

Безпорадний стан особи в якості кваліфікуючої ознаки слід, на нашу думку, передбачити також в ст. 142 КК (незаконне проведення дослідів над людиною). З цим погодились 79 % опитаних нами респондентів.

Відповідна кваліфікуюча ознака передбачена, зокрема, в КК Республіки Вірменія (п. 1 ч. 2 ст. 127).

Хотілося б звернути увагу на дещо непослідовну, як на нашу думку, позицію законодавця, який в ч. 3 ст. 120 КК вказав на неповнолітнього, доведення до самогубства якого є обтяжуючою обставиною, та, чомусь, жодним словом не обмовився про особу похилого віку. Видається, що такий підхід є однобоким і потребує перегляду. Для цього, на наш погляд, існують вагомі підстави.

Суїцидологи в один голос стверджують, що особи похилого віку є групою осіб з найвищим суїцидальним ризиком [65, с. 1; 103, с. 87-88; 106, с. 154; 212, с. 141; 279, с. 175; 307; 336, с. 128; 404, с. 114; 407, с. 7]. На наш погляд, неодноразово констатована підвищена схильність вказаної категорії осіб до вчинення суїциду має бути врахована законодавцем. Очевидно, що така схильність, підсилена протиправним діянням винного (жорстоке поводження, систематичне приниження, знущання тощо), підвищує ймовірність суїцидальної поведінки осіб похилого віку.

Відомо, що стимулюючим фактором суїцидальної поведінки вказаних осіб є неблагополучні відносини у сімейно-побутовій сфері, домашнє геронтологічне насильство. При цьому, даремно сумніватися, самодеструктивна поведінка старих на цьому фоні найчастіше трактується відповідними органами як звичайне самогубство (те, що це діяння носить переважно латентний характер, є загальновідомим). Пряма вказівка у законі на таку обтяжуючу

обставину як вчинення доведення до самогубства щодо особи похилого віку, можливо, дала б змогу пильніше звертати увагу на прояви суїцидальної поведінки у пізньому віці, не залишала б безкарними винних осіб.

З огляду на сказане вище, доцільним видається сформулювати ч. 3 ст. 120 КК України таким чином: *«3. Діяння, передбачене частинами першою або другою цієї статті, якщо воно було вчинене щодо неповнолітнього або особи похилого віку, – карається...».*

Таку пропозицію підтримали 90 % опитаних нами респондентів.

Звертає на себе увагу той факт, що обов'язковою, хоча й альтернативною, ознакою складів злочинів, передбачених ч. 1 ст. 152 КК (зґвалтування) та ч. 1 ст. 153 КК (насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом) визнано безпорадний стан потерпілої особи. Відповідна позиція, що її досить давно займає законодавець, неодноразово зазнавала справедливої критики з боку вчених. Наприклад, професор Л. С. Белогриц-Котляревський понад сто років тому писав: «... випадки злягання з жінками, які перебувають в несвідомому чи безпорадному стані, що має місце не через вину суб'єкта, хоча й наближаються до зґвалтування, але з ним не співпадають. Тут немає насильства, як засобу примушування жінки до статевого акту, ні у вузькому, ні в широкому сенсі цього слова, а тому й не може бути зґвалтування» [51, с. 524]. Сучасний український вчений М. І. Хавронюк, проаналізувавши відповідний зарубіжний досвід, дійшов висновку про те, що «у КК України статеві зносини з використанням безпорадності жертви треба винести за межі статті 152, оскільки зґвалтування за самим своїм визначенням передбачає застосування сили, галас, гамір тощо» [387, с. 85]. У той же час особа, що перебуває в безпорадному стані (у т.ч. через старечу немічність), неспроможна чинити опір ґвалтівникові, іноді не може навіть покликати на допомогу.

Потрібно звернути увагу ще на один момент. В. Б. Хатуєв вірно зазначає, що включення безпорадного стану поряд з насильством в якості конструктивної ознаки складу зґвалтування передбачає, що при статевому акті з безпорадною особою сам по собі цей стан обумовлює відповідальність безвідносно до психічного ставлення

потерпілої особи до того, що відбувається. Але ж це не так, оскільки визначальною ознакою об'єктивної сторони в даному випадку є те, що дія здійснюється всупереч волі потерпілої особи [390, с. 103]. За інших умов, зрозуміло, діяння не утворює згвалтування. Однак визнання цього факту зовсім не означає, що у такому випадку взагалі відсутнє злочинне діяння. Л. С. Белогриц-Котляревський свого часу справедливо відзначав: «У злочині згвалтування закон карає посягання на статеву свободу жінки, коли воно вчиняється, незважаючи на опір та всупереч волі жертви злочину; але щоб чинити опір винуватцеві злочину, необхідно, щоб жертва останнього усвідомлювала вчинюване з нею діяння й мала волю йому протидіяти; в іншому випадку немислимо вимагати опору й через відсутність його говорити про безкарність» [51, с. 524–525].

М. І. Хавронюк звертає увагу також на те, що у статті 153 КК слова «або з використанням безпорадного стану потерпілої особи» не узгоджені навіть з назвою цієї статті, в котрій йдеться про *насильницьке* задоволення статевої пристрасті [387, с. 85]. З огляду на це, вчений пропонує передбачити відповідальність за вчинення статевого акту з використанням безпорадного стану потерпілого в окремій статті 153-1 КК України [387, с. 85]. Слід зазначити, що такий підхід має місце в законодавстві Австрії, Албанії, Боснії та Герцеговини, Великобританії, Ісландії, Іспанії, Македонії, Норвегії, Перу, Словенії, ФРН, Швейцарії, Швеції, Японії [99, с. 132; 387, с. 81].

Децю іншу думку висловив В. Б. Хатуєв. У своєму дисертаційному дослідженні він також вказав на помилковість включення безпорадного стану поряд із насильством в якості конструктивної ознаки складу згвалтування. Однак, на відміну від М. І. Хавронюка, російський вчений пропонує передбачити безпорадний стан особи в якості особливо кваліфікуючої ознаки згвалтування, позаяк особа, що перебуває в такому стані, позбавлена можливості чинити опір гвалтівникові [390, с. 103–104], а, отже, не зовсім зрозуміло, чому вчинення даного злочину щодо такої особи прирівняне до згвалтування особи, яка може вдатися до оборони.

З огляду на викладене, на нашу думку, більш правильно було б вирішити вказану проблему у спосіб, що його пропонує М. І. Хавро-

нюк. При цьому, видається, що санкція за вчинення статевого акту з використанням безпорадного стану потерпілого має бути більш суворою, аніж та, яка передбачена у ч. 1 ст. 152 та ч. 1 ст. 153 КК¹².

Підтримуємо також пропозицію М. І. Хавронюка передбачити у ст. 152 КК України окрему кваліфікуючу ознаку «згвалтування жінки похилого віку» [387, с. 86]. Її закріплення є виправданим з огляду на особливий цинізм винного, що вчиняє таке згвалтування, а також зважаючи на дуже ймовірний негативний вплив на здоров'я (передовсім психологічне) потерпілої особи. Самостійну кваліфікуючу ознаку «щодо особи похилого віку» варто, на нашу думку, закріпити й у ст. 153 КК України. З такою пропозицією погодились 62 % опитаних нами респондентів.

На наше переконання, сьогоднішня диктує нагальну потребу посилення кримінально-правової охорони найменш захищених осіб. Передбачення у низці статей КК України вказаних вище кваліфікуючих ознак дозволить призначати винним більш суворе й адекватне вчиненням ними злочинам покарання.

¹² Протилежна думка висловлювалась Л. С. Белогриц-Котляревським та О. В. Лохвицьким, котрі вважали, що через відсутність насильства таке посягання, порівняно із згвалтуванням, має каратися менш суворо [51, с. 524; 208, с. 584]. Не слід, однак, залишати поза увагою той факт, що насильство у разі вчинення статевого акту з використанням безпорадного стану потерпілої особи відсутнє тільки тому, що особа не може чинити опору через свою безпорадність. Суспільна небезпека вказаного діяння, на наш погляд, є підвищеною, оскільки злочинець свідомо використовує безпорадний стан особи, розраховуючи на відсутність опору, а отже й на те, що вчинити відповідне діяння буде легше.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило прийти до наступних висновків:

1. Процес старіння людської популяції є характерною тенденцією сучасності в усіх країнах світу. В Україні проблема депопуляції і старіння населення загострюється у результаті прорахунків в реформуванні соціально-економічного устрою держави та викликаних вказаними прорахунками перманентними економічною і політичною кризою.

2. Старіння населення, окрім глобальних економічних та соціальних проблем, тягне за собою й негативні наслідки криміногенного характеру – об'єктивне зростання кількості злочинів, вчинюваних особами похилого віку, та кількості злочинів, що вчиняються щодо останніх. Це обумовлює необхідність всебічного дослідження геронтологічної злочинності, до складу якої ми пропонуємо включити як злочини осіб похилого віку, так і злочини стосовно них.

3. Законодавство різних періодів знало й певні особливості кримінальної відповідальності за злочини, вчинені особами похилого віку, та щодо таких осіб. Виділено три етапи розвитку законодавства у сфері протидії геронтологічній злочинності: 1) до XVI–XVII ст., коли законодавчі акти, що діяли на теренах сучасної України, не передбачали жодних особливостей відповідальності за злочини осіб похилого віку та щодо них; 2) XVII ст. – 1917 р. – поступовий розвиток відповідного законодавства, що загалом характеризувалось гуманним ставленням до осіб, які вчинили злочин в похилому віці (правові пам'ятки передбачали можливість пом'якшення покарання особі похилого віку, заміни покарання менш суворим, виключення кримінальної відповідальності старих і немічних осіб), та суворою відповідальністю за злочини, вчинені щодо останніх; 3) після 1917 р. і по цей час, коли законодавство

відводить небагато місця кримінально-правовій охороні осіб похилого віку (зокрема, у 1949 р. з КК було вилучено вказівку на безпорадний стан як кваліфікуючу умисне вбивство ознаку; не містить її й чинний КК), а також встановленню адекватних особливостей кримінальної відповідальності цих осіб (зокрема, до самої відміни смертної кари не було встановлено максимального віку, по досягненні якого винний не міг бути підданий цьому покаранню; вчинення злочину особою похилого віку не закріплено в переліку обставин, які пом'якшують покарання тощо).

4. Старість і старіння є суто індивідуальними для кожної людини. Однак, зважаючи на соціальний статус таких осіб та пов'язані зі старінням психофізіологічні зміни, нижньою межею похилого віку, яка б стала вихідною точкою для проведення дослідження та реалізації інших завдань даної науково-дослідної роботи, слід вважати досягнення чоловіком 60 років, жінкою – 55 років. В перспективі ж, коли пенсійний вік жінок та чоловіків зрівняють, при визначенні кримінологічно значущого похилого віку можливо виходити з єдиного (60-річного) віку виходу на пенсію.

5. При вирішенні питання про те, чи перебував потерпілий у безпорадному стані, самого лише факту досягнення ним похилого чи старечого (75 років) віку недостатньо, позаяк між старечим віком та безпорадністю не можна поставити знак рівності. Безпорадний стан у даному випадку викликаний не тільки, а може й не стільки самим віком (як це має місце при малолітті), скільки незадовільним станом здоров'я старої людини (старечою немічністю). У кожному конкретному випадку слід виходити з того, чи міг потерпілий в силу свого старечого віку та стану здоров'я у момент протиправного посягання чинити активний опір винному.

6. Специфічними особливостями злочинності осіб похилого віку є наступні: 1) питома вага в структурі злочинності є порівняно незначною (в межах 2–3 %), яка, втім, виявляє стійкі тенденції до зростання; 2) чим старішими стають злочинці, тим нижчою є їх злочинна активність, яка поступово зводиться до нуля; 3) у структурі злочинності осіб похилого віку найбільшою є кількість злочинів проти власності (при цьому, однак, їхня питома вага є

меншою порівняно з відповідною часткою в структурі злочинності молодших осіб) та злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; 4) особи похилого віку є схильними до вчинення насильницьких злочинів проти особи і вчиняють їх вони, як правило, в сімейно-побутовій сфері; 5) частка злочинів, що їх особи похилого віку вчиняють у групі, є мізерною (1,96 %).

7. Характерні особливості злочинності щодо осіб похилого віку: 1) негативна динаміка даного виду злочинності; 2) найпоширенішим мотивом вчинення таких злочинів є корисливий мотив; 3) поширеним явищем є усвідомлений вибір злочинцем в якості жертви осіб похилого та старечого віку та ін.

8. Особі злочинця похилого віку притаманні особливості, які обумовлені насамперед психофізіологічними змінами, що супроводжують процес старіння організму. Розроблений на підставі аналізу кримінальних справ типовий кримінологічний портрет злочинця похилого віку свідчить, що це раніше не судимий чоловік у віці 60–75 років, сільський мешканець, непрацюючий пенсіонер, який не перебуває у шлюбі, з досить високим освітнім рівнем та схильністю до різних захворювань.

9. Особи похилого віку належать до найбільш віктимних груп населення. Підвищена віктимність вказаної категорії осіб зумовлена їх фізичними та психологічними особливостями, незадовільним захистом з боку держави. Віктимна поведінка цих осіб може бути як нейтральною, так і негативно-провокуючою. Складений на підставі аналізу кримінальних справ віктимологічний портрет жертви похилого віку свідчить, що це чоловік у віці 60–75 років, пенсіонер, з середньою чи середньою спеціальною освітою, неодружений або ж вдівець, поведінка якого характеризується певними психофізіологічними особливостями (сповільненість рухів, підвищена довірливість, ситуативна інертність тощо).

10. Питання про осудність чи неосудність осіб похилого або старечого віку, що страждають на психічну хворобу і які вчинили суспільно небезпечні діяння, повинно вирішуватися на загальних, визначених чинним КК України, підставах. Висловлена у науковій

літературі думка про т.зв. старече одряхління як елемент психічних аномалій, що може виключати кримінальну відповідальність, на переконання автора, є дискусійною. Вочевидь, більшість свідчень «зворотного розвитку» сьогодні адекватно пояснюються психіатрами, котрі вказують на захворюваність того чи іншого індивіда на цілком конкретну психічну хворобу (відтак наявним є медичний критерій неосудності). Необхідним є подальше проведення відповідних досліджень (до яких слід залучити психіатрів, психологів, криміналістів та ін. фахівців), які дали б змогу поставити крапку у цьому складному питанні.

11. Встановлення у законодавстві верхньої вікової межі кримінальної відповідальності є неприйнятним, оскільки особливості психічних змін у людей пізнього віку є суто індивідуальними. Верхня вікова межа кримінальної відповідальності не передбачена в жодному із проаналізованих нами КК зарубіжних держав.

12. Закріплена в КК України заборона застосування до осіб пенсійного віку окремих видів покарань (громадських робіт, виправних робіт та обмеження волі) носить на перший погляд виключно гуманний характер. Однак, дослідження показало, що ця законодавча заборона призводить до абсолютно зворотного ефекту, оскільки у разі вчинення особами пенсійного віку злочинів, передбачених, наприклад, ч. 1 ст. 119, ч. 1 ст. 122, ст. 196 КК, позбавлення волі для них виявляється безальтернативним видом покарання. В окремих випадках (ст.ст. 128, ч. 2 ст. 203, ч. 1 ст. 224 та ін.) такій особі взагалі неможливо призначити жодне покарання. Виходить, що особи пенсійного віку можуть безкарно вчиняти будь-які діяння, якщо санкції норм про відповідальність за їх вчинення не знають інших видів покарання, окрім громадських робіт, виправних робіт або обмеження волі. У разі вчинення ними таких злочинів, відповідно до п. 8 постанови Пленуму ВСУ «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7, суд за наявності до того підстав, відповідно до ст. 7 КПК України повинен закрити справу і звільнити особу від кримінальної відповідальності або постановити обвинувальний вирок і звільнити засудженого від покарання.

13. До осіб похилого віку можливо застосовувати покарання у виді громадських робіт, якщо на те є їх згода. Відповідно, статтю 56 КК України запропоновано доповнити частиною четвертою такого змісту: «4. Особі, яка досягла пенсійного віку, за її згодою можуть бути призначені посильні для неї громадські роботи. Перед початком відбування даного виду покарання така особа підлягає обов'язковому медичному огляду. Тривалість громадських робіт для неї не може перевищувати двох годин на день». Закріплення вказаної норми в КК України дозволило б збільшити кількість покарань, що можуть застосовуватись до осіб пенсійного віку, а відповідно розширило б можливості індивідуалізації покарання, зменшило б кількість вироків із призначенням покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. Також це дало б змогу судам замінювати вказаній категорії осіб несплачену суму штрафу громадськими роботами за згодою засудженого. Покарання у виді громадських робіт доцільно передбачити у більшій кількості санкцій. На сьогодні ж у суду в зазначених вище випадках є лише можливість слідувати зазначеній вище рекомендації Пленуму ВСУ.

14. Запропоновано виключити можливість застосування довічного позбавлення волі до осіб похилого віку, а також обмежити десятьма роками максимальний строк позбавлення волі для осіб, котрі досягли до моменту вчинення злочину похилого віку, п'ятнадцятьма роками – за вчинення ними особливо тяжкого злочину, поєданого з умисним позбавленням життя людини. Доцільно законодавчо встановити можливість умовно-дострокового звільнення осіб старечого віку, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, навіть якщо не виконана умова про фактичне відбуття частини покарання. Наголошено на необхідності створення окремих місць відбування покарання у виді позбавлення волі для осіб похилого віку.

15. Передбачені у ч. 2 ст. 118 КВК України положення про особливості залучення засуджених до позбавлення волі осіб пенсійного віку до суспільно корисної праці слід передбачити й у ст. 52 КВК, яка передбачає залучення до праці засуджених до арешту. При цьому у вказаних статтях слова «чоловікам віком понад 60 років, жін-

кам – понад 55 років» слід замінити на «особам, які досягли пенсійного віку», що дасть змогу привести у відповідність норми КВК до норм КК, в якому законодавець забороняє застосовувати покарання у виді громадських робіт, виправних робіт та обмеження волі до осіб, які досягли пенсійного віку (як загального, так і пільгового).

16. Похилий вік винного в якості обставини, що пом'якшує покарання, доцільно закріпити у ст. 66 КК України. Формальне закріплення похилого віку в якості пом'якшуючої покарання обставини зобов'яже суди враховувати її, дасть змогу більш гуманно ставитися до таких осіб.

17. Причинний комплекс злочинності осіб похилого віку та злочинності щодо цієї категорії осіб багато у чому співпадає, оскільки пов'язаний із становищем вказаної категорії осіб у суспільстві, їх соціальною незахищеністю та незахищеністю від протиправних посягань тощо. Водночас самі по собі негативні тенденції депопуляції і старіння населення не обумовлюють геронтологічної злочинності. Саме відсутність належного реагування з боку державної влади на вказані тенденції стає причиною того, що особи похилого віку опиняються на узбіччі суспільства, вчиняють злочинні діяння або самі стають їх жертвами. Важливою є й роль психофізіологічних змін, пов'язаних із старінням, які з одного боку часто визначають механізм злочинної поведінки, з іншого ж відіграють вирішальне значення при виборі злочинцем жертвою саме особи похилого чи старечого віку.

18. Запобігання геронтологічній злочинності слід розглядати на трьох взаємопов'язаних рівнях: 1) загальносоціальне запобігання; 2) спеціально-кримінологічне запобігання; 3) індивідуально-кримінологічне запобігання.

19. Загальносоціальне запобігання геронтологічній злочинності складає сукупність правових, соціально-економічних, інформаційних, організаційно-управлінських, соціально-психологічних, культурно-виховних та інших заходів, що здійснюються насамперед з метою вирішення важливих економічних та соціальних завдань, усуваючи при цьому основні детермінанти вчинення геронтологічних злочинів. Передовсім необхідно вдосконалити правову

базу, спрямовану на захист прав та законних інтересів осіб похилого віку; реально підвищити добробут населення загалом та осіб похилого віку зокрема; провести пенсійну реформу та реформу в сфері охорони здоров'я; змінити ставлення до старшого покоління у суспільстві тощо.

20. Спеціально-кримінологічне запобігання геронтологічній злочинності включає комплекс заходів, спеціально спрямованих на загальну її профілактику, а також усунення причин і умов цього виду злочинності та недопущення вчинення геронтологічних злочинів на різних стадіях. Спеціально-кримінологічне запобігання має здійснюватись на рівні малих груп осіб похилого віку, передусім тих, які потенційно можуть вчинити злочин або ж стати його жертвою. Для цього слід здійснювати наступні заходи: надавати вказаним особам матеріальну, психологічну та психіатричну допомогу; створити розгалужену систему притулків, центрів соціально-психологічної реабілітації, кризових кабінетів для осіб похилого віку, які опинилися в скрутному становищі, зазнали насильства; створити організацію, що займалась б профілактикою жорстокого поводження з особами похилого віку; організовувати виступи в ЗМІ з метою інформування про заходи щодо недопущення протиправних посягань та протидії їм тощо. Заходи індивідуально-кримінологічного запобігання геронтологічним злочинам спрямовані на конкретну особу і полягають у недопущенні вчинення нею злочину, якщо існує така ймовірність.

21. Необхідно посилити кримінальну відповідальність за злочини, вчинені щодо безпорадних та осіб похилого віку. З цієї метою запропоновано (або додатково обґрунтовано пропозицію) внести зміни і доповнення до Особливої частини КК України. Зокрема, ч. 2 ст. 115 КК слід доповнити такими обтяжуючими умисне вбивство обставинами, як «вбивство особи, яка завідомо для винного перебувала в безпорадному стані», а також «вбивство матері або батька»; у ч. 2 ст.ст. 121, 122, 126, 127, 142 КК вказати на безпорадний стан потерпілої особи як на кваліфікуючу ознаку; ч. 3 ст. 120 КК доповнити кваліфікуючою ознакою «вчинене щодо особи похилого віку»; передбачити відповідальність за вчинення

статевого акту з використанням безпорадного стану потерпілого в окремій статті 153-1 КК України, виключивши при цьому безпорадний стан потерпілого з переліку обов'язкових ознак складів злочинів, передбачених ч. 1 ст. 152 та ч. 1 ст. 153 КК; статті 152 та 153 КК доповнити кваліфікуючою ознакою «щодо особи похилого віку».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абельцев С. Н.* Личность преступника и проблемы криминального насилия / *Абельцев С. Н.* – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 207 с.
2. *Абрамова Г. С.* Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов / *Абрамова Г. С.* – [4-е изд., стереотип.]. – М. : Академия, 1999. – 672 с.
3. *Авербух Е. С.* Соотношение биологического и социального в формировании личностных особенностей при физиологическом и патологическом старении / *Е. С. Авербух* // Соотношение биологического и социального в человеке (Материалы к симпозиуму в г. Москве – сентябрь 1975 г.) / отв. ред. *В. М. Банщикова, Б. Ф. Ломов.* – М. : Всероссийское научное общество невропатологов и психиатров, Ин-т психологии АН СССР, 1975. – С. 757–762.
4. *Азарова Е.* Преступность старших возрастов / *Е. Азарова* // Современная преступность. Выпуск II. Социальный состав, профессии, возраст, грамотность. – М. : Изд-во НКВД РСФСР, 1930. – С. 10–21.
5. *Аксенов Р. Г.* Криминалистическое значение мотивации преступного поведения лиц, совершающих убийства с целью завладения жильем потерпевшего / *Р. Г. Аксенов, М. Г. Шамелов* // «Черные дыры» в российском законодательстве. – 2006. – № 4. – С. 277–282.
6. *Александров Ю. В.* Кримінологія: Курс лекцій / *Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С.* – К. : МАУП, 2002. – 296 с.
7. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания / *Ананьев Б. Г.* – М. : Наука, 1977. – 380 с.
8. *Андрушко А. В.* Актуальні проблеми застосування покарання у вигляді позбавлення волі до осіб похилого віку / *А. В. Андрушко* // Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9 жовтня 2009 р.). – Одеса, 2009. – С. 7–10.
9. *Андрушко А. В.* Диференціація кримінальної відповідальності за злочини проти життя та здоров'я особи з врахуванням безпорадного стану потерпілого / *А. В. Андрушко* // Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы. Сборник науч-

- ных трудов. Материалы II Международной научно-практической конференции (16-17 апреля 2010 года) / Отв. за вып. И. И. Поляков. – Симферополь : Крымучпедгиз, 2010. – С. 393–394.
10. *Андрушко А. В.* Домашнє насилля щодо осіб похилого віку / *А. В. Андрушко* // Права людини у філософському, політологічному, соціологічному та правовому вимірах. Тези Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 156–158.
 11. *Андрушко А. В.* Проблема осудності осіб похилого віку / *А. В. Андрушко* // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: Матеріали II-ї міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2010 р.). У 2 т. Т. 1. – Одеса, 2010. – С. 28–31.
 12. *Андрушко А.* Погане поводження з особами похилого віку в США / *Андрій Андрушко* // Сучасний вимір держави та права: Збірник наукових праць / За ред. *В. І. Терентьєва, О. В. Козаченка*. – Миколаїв : Іліон, 2008. – С. 220–221.
 13. Аномальное сексуальное поведение / под ред. д-ра мед. наук, проф. *А. А. Ткаченко* и д-ра мед. наук *Г. Е. Введенского*. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 657 с.
 14. *Антипов В. В.* Обставини, що виключають можливість застосування певних видів покарань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / *В. В. Антипов*. – К., 2005. – 19 с.
 15. *Антипов В. В.* Обставини, які виключають застосування кримінального покарання: монографія / *В. В. Антипов, В. І. Антипов*. – К. : Атіка, 2004. – 208 с.
 16. *Антонян Ю. М.* Криминология. Избранные лекции / *Антонян Ю. М.* – М. : Логос, 2004. – 448 с.
 17. *Антонян Ю. М.* Основные черты теории личности преступника в криминологии / *Ю. М. Антонян* // Советское государство и право. – 1984. – № 3. – С. 102–107.
 18. *Антонян Ю. М.* Преступления, совершаемые с особой жестокостью / *Ю. М. Антонян* // Государство и право. – 1992. – № 9. – С. 62–70.
 19. *Антонян Ю. М.* Преступники пожилого возраста с пограничной нервно-психической патологией / *Ю. М. Антонян, Ю. Д. Криво ручко* // Личность преступника и вопросы исправления и перевоспитания осужденных. Сборник научных трудов. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1990. – С. 13–22.

20. *Антонян Ю. М.* Преступное поведение и психические аномалии / *Ю. М. Антонян, С. В. Бородин* ; под ред. *В. Н. Кудрявцева*. – М. : Спарк, 1998. – 215 с.
21. *Антонян Ю. М.* Преступность пожилых людей / *Ю. М. Антонян* // Советское государство и право. – 1991. – № 11. – С. 67–73.
22. *Антонян Ю. М.* Преступность среди женщин / *Антонян Ю. М.* – М. : Российское право, 1992. – 256 с.
23. *Антонян Ю. М.* Преступность стариков: Монография / *Ю. М. Антонян, Т. Н. Волкова*. – [2-е изд., испр.]. – Рязань : Академия права и управления ФСИН, 2005. – 160 с.
24. *Антонян Ю. М.* Социальная среда и формирование личности преступника. Неблагоприятное влияние на личность в микро-среде: учебное пособие / *Антонян Ю. М.* – М. : РИО Акад. МВД СССР, 1975. – 160 с.
25. *Анцыферова Л. И.* Поздний период жизни человека: типы старения и возможности поступательного развития личности / *Л. И. Анцыферова* // Психологический журнал. – 1996. – Том 17. – № 6. – С. 60–71.
26. Архів Гайворонського районного суду Кіровоградської області за 2009 рік. Кримінальна справа № 1-144.
27. Архів Глухівського міськрайонного суду Сумської області за 2010 рік. Кримінальна справа № 1-120/2010.
28. Архів Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області за 2007 рік. Кримінальна справа № 1-164/2007.
29. Архів Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області за 2010 рік. Кримінальна справа № 1-157/2010.
30. Архів Коростенського міськрайонного суду Житомирської області за 2010 рік. Кримінальна справа № 1-490/2010.
31. Архів Летичівського районного суду Хмельницької області за 2009 рік. Кримінальна справа № 1-31/09.
32. Архів Могилів-Подільського міськрайонного суду Вінницької області за 2006 рік. Кримінальна справа № 1-128/2006.
33. Архів Могилів-Подільського міськрайонного суду Вінницької області за 2010 рік. Кримінальна справа № 1-116/2010.
34. Архів Свалявського районного суду Закарпатської області за 2007 рік. Кримінальна справа № 1-218/2007.
35. Архів Сосницького районного суду Чернігівської області за 2008 рік. Кримінальна справа № 1-19/2008.
36. Архів Чернівецького районного суду Вінницької області за 2009 рік. Кримінальна справа № 1-17/2009.

37. Архів Чернівецького районного суду Вінницької області за 2010 рік. Кримінальна справа № 1-54/2010.
38. Архів Чернігівського районного суду Чернігівської області за 2008 рік. Кримінальна справа № 1-162/2008.
39. *Афанасьев А.* Психологические особенности осужденных пожилого и старческого возрастов / *А. Афанасьев* // Вопросы права в третьем тысячелетии. Материалы межвузовской научно-практической конференции вузов МВД Республики Беларусь и России (27 февраля 2003 г.) / под ред. *А. Я. Гришко, Ю. С. Ефимчика, В. М. Козлова.* – Брянск–Минск : Академия МВД Республики Беларусь, 2003. – С. 40–42.
40. *Бабаев М. М.* Влияние демографических процессов на преступность / *Бабаев М. М., Кузнецова Э. В., Урланис Е. Б.* – М. : Юрид. лит., 1976. – 176 с.
41. *Бабаев М. М.* Демографические процессы и проблемы территориальных различий преступности / *М. М. Бабаев* // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 21. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 3–15.
42. *Бабаев М. М.* Криминологическая оценка социально-экономических и демографических факторов / *М. М. Бабаев* // Советское государство и право. – 1972. – № 6. – С. 97–102.
43. *Бабаев М. М.* Криминологическая характеристика последствий социально-демографических процессов / *М. М. Бабаев* // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 27. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 36–50.
44. *Байбарин А. А.* О необходимости законодательной регламентации пожилого возраста субъекта преступления / *А. А. Байбарин* // Бизнес в законе. – 2008. – № 2. – С. 126–128.
45. *Байбарин А. А.* Уголовно-правовая дифференциация возраста : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / *А. А. Байбарин.* – Краснодар, 2009. – 27 с.
46. *Бандурка А. М.* Преступность в Украине: причины и противодействие: монография / *А. М. Бандурка, Л. М. Давыденко.* – Х. : Гос. спец. изд-во «Основа», 2003. – 368 с.
47. *Барсукова О. В.* Старческая преступность и преступления против лиц пожилого возраста (Криминологические и уголовно-правовые проблемы): дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / *Барсукова Олеся Владимировна.* – Владивосток, 2003. – 203 с.
48. *Баршевъ С.* Общія начала теоріи и законодательствъ о преступленияхъ и наказаніяхъ. Въ двухъ разделахъ / *Сергій Баршевъ.* – М. : Въ Университетской Типографіи, 1841. – 382 с.

49. *Батургареева В. С.* Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія / *Батургареева В. С.* – Х. : Право, 2009. – 576 с.
50. *Баулін Ю. В.* Огляд авторефератів докторських дисертацій з кримінального права, захищених в Україні в період з 2001 по 2008 роки // Альманах кримінального права: збірник статей. Вип. 1 / відповід. ред. *П. П. Андрушко, П. С. Берзін.* – К. : Правова єдність, 2009. – С. 77–107.
51. *Белогриць-Котляревській Л. С.* Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части / *Белогриць-Котляревській Л. С.* – Київ–Петербург–Харьковъ : Южно-Русское Книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1903. – 620 с.
52. *Бессмертный Ю. Л.* Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции / *Бессмертный Ю. Л.* – М. : Наука, 1991. – 240 с.
53. Биология старения / [*Безруков В. В., Богацкая Л. Н., Войтенко В. П.* и др.]; отв. ред. *В. В. Фролькис.* – Л. : Наука, 1982. – 616 с.
54. Бібліографія (кримінологія та профілактика злочинів) : Довідник / [Упоряд.: *Василевич В. В., Мінченко С. І., Сіроман Т. О.* та ін.]; за заг. ред. *О. М. Джужи.* – К. : Атіка, 2008. – 296 с.
55. *Богатирьов І. Г.* Кримінально-виконавча інспекція як суб'єкт запобігання злочинам: монографія / *І. Г. Богатирьов, С. І. Халимон.* – Х. : Харків юридичний, 2009. – 320 с.
56. *Бойко А. М.* Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження): монографія / *Бойко А. М.* – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 380 с.
57. *Боровых Л. В.* Проблемы возраста в механизме уголовно-правового регулирования : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / *Л. В. Боровых.* – Екатеринбург, 1993. – 19 с.
58. *Боровых Л. В.* Психолого-правовая характеристика и особенности уголовной ответственности лиц пожилого возраста / *Л. В. Боровых* // Теория и практика совершенствования законодательства на современном этапе. Материалы научно-практической конференции. – Екатеринбург : Уральская Орденa Трудового Красного Знамени государственная юридическая академия, 1993. – С. 39–40.
59. *Бородин С. В.* Преступления против жизни / *Бородин С. В.* – М. : Юристъ, 2000. – 356 с.

60. Борьба с преступностью в Украинской ССР 1917 – 1925 гг.: В 2 т. / Автор очерка и составитель сборника документов профессор П. П. Михайленко. – К. : РНО при МООП УССР, 1966. – Т. 1. – 832 с.
61. Бреев Б. Д. К вопросу о постарении населения и депопуляции / Б. Д. Бреев // Социологические исследования. – 1998. – № 2. – С. 61–65.
62. Буланов А. Ю. Роль смягчающих обстоятельств при квалификации преступлений и назначении наказания / Буланов А. Ю. – М. : ИД «Камерон», 2005. – 272 с.
63. Бурдін В. М. Арешт як вид кримінального покарання / В. М. Бурдін // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3–4. – С. 215–219.
64. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: Монографія / Бурдін В. М. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.
65. Бурса А. І. Аутоагресивна поведінка у хворих похилого віку з органічним депресивним розладом (клініка, діагностика, терапія, профілактика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.01.16 «Психіатрія» / А. І. Бурса. – К., 2008. – 20 с.
66. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / Бьюкенен П. Дж. – М. : АСТ, 2003. – 444 с.
67. В Україні зросла материнська і дитяча смертність [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ua.for-ua.com/ukraine/2008/03/29/081629.html>
68. Валуйська М. Ю. Кримінологічна характеристика особистості злочинців, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. Ю. Валуйська. – Харків, 2002. – 19 с.
69. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
70. Вишневецкий К. В. Криминогенная виктимизация социальных групп в современном обществе : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / К. В. Вишневецкий. – М., 2007. – 44 с.
71. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / Владимирский-Буданов М. Ф. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 639 с.

72. *Волкова Т. Н.* Социальные и психологические проблемы старости / *Т. Н. Волкова* // Вопросы психологии. – 2005. – № 2. – С. 118–126.
73. *Волкова Т.* Преступность пожилых людей / *Т. Волкова* // Законность. – 2005. – № 6 (848). – С. 35–38.
74. Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.ukrcensus.gov.ua/g/d2_work.gif
75. *Гаташ В.* Де дістати пігулку від старості? / *Валентина Гаташ* // Дзеркало тижня. – 14–20 червня 2008 р. – № 22 (701). – С. 15.
76. *Гель А. П.* Кримінально-виконавче право України: навч. посібник / *Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С.*; за ред. проф. *А. Х. Степанюка*. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.
77. *Гернет М. Н.* Избранные произведения / *Гернет М. Н.* – М.: Юридическая литература, 1974. – 640 с.
78. *Гилинский Я. И.* Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль / *Гилинский Я. И.* – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. – 504 с.
79. *Голина В. В.* Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений: Учеб. пособие / *Голина В. В.* – К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1989. – 72 с.
80. *Голіна В.* Запобігання злочинності: проблеми оптимізації соціальної активності / *В. Голіна* // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 206–214.
81. *Голіна В.* Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні / *В. Голіна* // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 3 (50). – С. 185–193.
82. *Голіна В.* Соціальні умови активізації осіб, які потерпіли від злочинів у захисті своїх прав та законних інтересів / *В. Голіна* // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 1 (48). – С. 184–192.
83. *Головкін Б. М.* Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / *Б. М. Головкін*. – Харків, 2003. – 20 с.
84. Гонконгская декларация относительно плохого обращения с пожилыми людьми [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=990_043&test=MfajNvFQ8PQOQ

85. Горпинченко И. И. Геронтологическая сексопатология / Горпинченко И. И. – К. : Здоровье, 1991. – 165 с.
86. Горячев А. В. Проблема формального закрепления пожилого возраста в качестве смягчающего обстоятельства в российском уголовном законодательстве / А. В. Горячев // «Черные дыры» в российском законодательстве. – 2007. – № 3. – С. 244–245.
87. Грановская Р. М. Элементы практической психологии / Р. М. Грановская. – [2-е издание]. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1988. – 560 с.
88. Грибовський В. В. Постать Петра Калнишевського у науковому доробку Д. І. Яворницького [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.cossackdom.com/personal/gribovskiy_postat_02031.htm
89. Григорьевских В. С. О сравнительной частоте различных психопатологических синдромов в молодом и пожилом возрасте / В. С. Григорьевских // Журнал невропатологии и психиатрии имени С. С. Корсакова. – 1969. – Том LXIX. – Вып. 3. – С. 396–402.
90. Гришко О. М. Запобігання корисливим злочинам щодо осіб похилого віку: віктимологічне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. М. Гришко. – К., 2010. – 16 с.
91. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс ; пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
92. Готтфредсон М. Загальна теорія злочину / Майкл Готтфредсон, Тревіс Герші ; пер. з англ. Н. Бордукової. – Х. : Акта, 2000. – 325 с.
93. Дельпере Н. Защита прав и свобод граждан преклонного возраста / Николь Дельпере. – М. : Издательство «Деловая лига», 1993. – 277 с.
94. Дементьев С. Понятие беспомощного и бессознательного состояния / С. Дементьев // Российская юстиция. – 1999. – № 1. – С. 43.
95. Демографический энциклопедический словарь / [Редкол.: Д. И. Валентей (гл. ред.) и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 608 с.
96. Денисова Т. Запобігання злочинам як одна з пріоритетних функцій кримінального покарання / Т. Денисова // Право України. – 2009. – № 7. – С. 66–72.
97. Джужа О. М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством: монографія / Джужа О. М. – К. : Атіка, 2009. – 240 с.
98. Добровольская Т. А. Как живет семья с нетрудоспособным? / Т. А. Добровольская, Н. Б. Шабалина // Социологические исследования. – 1994. – № 8–9. – С. 133–136.

99. *Додонов В. Н.* Сравнительное уголовное право. Особенная часть: Монография / *Додонов В. Н., Капинус О. С., Щерба С. П.* ; под общ. и науч. ред. докт. юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ *С. П. Щербы.* – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2010. – 544 с.
100. *Долгова А. И.* Криминология / *Долгова А. И.* – М. : Норма, 2003. – 272 с.
101. *Доронина Е. Б.* Беспомощное состояние потерпевшего в структуре состава убийства: теория, закон, практика: дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / *Доронина Елизавета Борисовна.* – Екатеринбург, 2004. – 177 с.
102. *Дрёмин В. Н.* Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография / *Дрёмин В. Н.* – Одесса : Юридична література, 2009. – 616 с.
103. *Дюркгайм Е.* Самогубство: Соціологічне дослідження / *Еміль Дюркгайм.* – К. : Основи, 1998. – 519 с.
104. *Есиповъ В. В.* Очеркъ русского уголовного права. Часть Общая. Преступление и преступники. Наказание и наказуемые / *Есиповъ В. В.* – Варшава : Типографія Варшавскаго учебнаго округа, 1894. – VI+420 с.
105. *Ефимов О. Е.* Сравнительный анализ асоциального поведения лиц позднего возраста (по данным судебно-психиатрической экспертизы) / *О. Е. Ефимов, А. Е. Новик, М. К. Белинская, В. А. Головачук* // Социальная и судебная психиатрия: история и современность. Материалы юбилейной конференции / под ред. *Т. Б. Дмитриевой.* – М. : Гос. научный центр социальной и судебной психиатрии им. В.П. Сербского, 1996. – С. 298–300.
106. *Ефимова О. И.* Особенности суицидального поведения в пожилом возрасте / *О. И. Ефимова* // Международная конференция по вопросам медицинского и социального обслуживания лиц пожилого и старческого возраста, посвященная 20-летию Ульяновской комплексной программы «Забота». Сборник статей и тезисов докладов. – Ульяновск, 1997. – С. 154–156.
107. *Європейська соціальна хартія (Переглянута ETS № 163) [Електронний ресурс]* // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 51. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_062
108. *Жариков Н. М.* Судебная психиатрия. Учебник для вузов / *Жариков Н. М., Морозов Г. В., Хритинин Д. Ф.* ; под общей ред. акад. РАМН *Г. В. Морозова.* – М. : Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 432 с.

109. Жестокое обращение с пожилыми людьми [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://whqlibdoc.who.int/publications/2002/5777702252_chap5_rus.pdf
110. *Забелина Н. В.* Маргинализация пожилых людей в условиях социокультурной трансформации России: дисс. ... кандидата социолог. наук : 22.00.06 / Забелина Наталия Васильевна. – Курск, 2006. – 141 с.
111. *Закалюк А.* Концептуальне бачення сучасної кримінологічної ситуації в Україні та шляхів актуалізації кримінології в українському суспільстві / *А. Закалюк* // *Право України*. – 2009. – № 7. – С. 6–16.
112. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. / *А. П. Закалюк*. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
113. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. / *А. П. Закалюк*. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 712 с.
114. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р. № 3721-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 4. – Ст. 18. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3721-12>
115. Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 05.11.1991 № 1788-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 3. – Ст. 10. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1788-12>
116. *Заменгофъ М. Ф.* Преступность стариковъ / *Заменгофъ М. Ф.* – Петроградъ: Сенатская типографія, 1915. – 42 с.
117. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: Видання четверте / [Упорядники д.ю.н., професор *Гуторова Н. О.*, к.ю.н., доцент *Житний О. О.*]. – Х. : Одісей, 2008. – 528 с.
118. *Зверев Г. Г.* Изучение возрастных особенностей преступника на предварительном следствии / *Г. Г. Зверев* // Советское законодательство и вопросы борьбы с преступностью. Труды высшей следственной школы. Вып. 10. – Волгоград : Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел, 1974. – С. 39–44.

119. *Зейгарник Б. В.* Очерки по психологии аномального развития личности / *Б. В. Зейгарник, Б. С. Братусь.* – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 156 с.
120. *Зелинский А. Ф.* Криминальная психология. Научно-практическое издание / *Зелинский А. Ф.* – К. : Юринком Интер, 1999. – 240 с.
121. *Зелинский А. Ф.* Криминология: учеб. пособ. / *Зелинский А. Ф.* – Х. : Рубикон, 2000. – 240 с.
122. *Зелинский А. Ф.* Рецидив преступлений (Структура, связи, прогнозирование) / *Зелинский А. Ф.* – Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. – 152 с.
123. *Иванов А. А.* Цели наказания и становление российской тюремной системы во второй половине XVIII – первой половине XIX века / *А. А. Иванов* // История государства и права. – 2005. – № 5. – С. 33–38.
124. *Иванова М.* Возрастные особенности субъекта преступления / *М. Иванова* // Государство и право на рубеже XX–XXI веков. Актуальные проблемы современности. – Йошкар-Ола : Марийский гос. ун-т, 2001. – С. 177–180.
125. История советского уголовного права / [*А. А. Герцензон, Ш. С. Грингауз, Н. Д. Дурманов* и др.]. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 466 с.
126. *Іванюк Т. І.* Врахування судом обставин, які пом'якшують покарання, не передбачених Кримінальним кодексом України / *Т. І. Іванюк* // Університетські наукові записки. Науковий часопис Хмельницького університету управління та права. – 2006. – № 1 (17). – С. 234–237.
127. Інструкція про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань, затверджена наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань та МВС України від 19.12.2003 р. № 270/1560 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1031.56.2&nobreak=1>
128. *Калмыковъ П. Д.* Учебникъ уголовного права / *Калмыковъ П. Д.* – СПб. : Типографія Товарищества «Общественная Польза», 1866. – XV+535 с.
129. *Кальман О.* Проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення протидії злочинності в Україні / *Олександр Кальман, Олександр Вавренюк* // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 1 (13). – С. 49–54.
130. *Каплин М. Н.* Дифференциация уголовной ответственности за преступления против жизни и здоровья : автореф. дисс. на соис-

- кание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / *М. Н. Каплин*. – Екатеринбург, 2003. – 22 с.
131. *Карпец И. И.* Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы / *Карпец И. И.* – М. : Юридическая литература, 1973. – 287 с.
132. *Карпец И. И.* Польза или зло? (О смертной казни) / *И. И. Карпец* // Смертная казнь: за или против. – М. : Юридическая литература, 1989. – С. 350–366.
133. *Карпец И. И.* Проблема преступности / *Карпец И. И.* – М. : Юридическая литература, 1969. – 168 с.
134. *Карсаевская Т. В.* Социальная детерминация возрастных фаз человека / *Т. В. Карсаевская* // Соотношение биологического и социального в человеке (Материалы к симпозиуму в г. Москве – сентябрь 1975 г.) / отв. ред. *В. М. Банщикова, Б. Ф. Ломов*. – М. : Всероссийское научное общество невропатологов и психиатров, Ин-т психологии АН СССР, 1975. – С. 747–756.
135. *Карюхин Э. В.* Старение населения: демографические показатели [Электронный ресурс] / *Э. В. Карюхин* // Режим доступа: <http://www.dobroedelo.ru/article.asp>
136. *Кириленко М.* Час нових тенденцій на ринку праці / *Марія Кириленко, Ганна Яценко* // Дзеркало тижня. – 19 травня 2007 р. – № 19 (648). – С. 20.
137. *Кистяковский А. Ф.* Элементарный учебникъ общаго уголовного права съ подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовного законодательства. Часть Общая. Третье издание печатанное безъ переменъ со второго / *Кистяковский А. Ф.* – К. : Издание Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. – 892 с.
138. Кількість мертвороджених дітей в Україні зростає [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/08feb2008/dity.html>
139. *Кларк Р.* Преступность в США. Замечания по поводу ее природы, причин, предупреждения и контроля / *Рамсей Кларк* ; под ред. *Б. С. Никифорова* ; пер. с англ. *А. С. Никифорова* ; предисл. *Б. С. Никифорова, В. В. Лунеева*. – М. : Издательский дом «Книжная находка», 2002. – 480 с.
140. *Клещина Е. Н.* Криминологическое учение о жертве преступления и проблемы его реализации в законодательстве и деятельности органов внутренних дел : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное

- право и криминология; уголовно-исполнительное право» / *Е. Н. Клещина*. – М., 2010. – 64 с.
141. *Ковалев А. Г.* Психология личности / *А. Г. Ковалев*. – [Изд. 3-е]. – М.: Просвещение, 1970. – 392 с.
142. *Ковалев М. И.* Основы криминологии / *Ковалев М. И.* – М.: Юрид. лит., 1970. – 160 с.
143. *Ковальова С. Г.* Пом'якшуючі обставини у кримінальному праві Гетьманщини: правовий, релігійний і моральний аспекти / *С. Г. Ковальова* // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 31. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 70–75.
144. *Коган В. М.* Значение социально-демографических факторов для изучения причин преступности / *В. М. Коган* // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 22. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 38–51.
145. *Козаченко А.* Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648–1657 роки) / *А. Козаченко* // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 4 (35). – С. 120–126.
146. *Козаченко И. Я.* Санкции за преступления против жизни и здоровья: Обусловленность, структура, функции, виды / *Козаченко И. Я.*; под ред. *М. И. Ковалева*. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1987. – 232 с.
147. *Козлов А. П.* Понятие преступления / *Козлов А. П.* – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 819 с.
148. *Колоколовъ Г.* Уголовное право. Особенная часть. Курсъ лекцій / *Колоколовъ Г.* – М.: Б. и., 1895. – 379 с.
149. Конституція України. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2006. – 48 с.
150. *Коржанський М. Й.* Предмет і об'єкт злочину: монографія / *Коржанський М. Й.* – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС; Ліра ЛТД, 2005. – 252 с.
151. *Коржанський М. Й.* Презумпція невинуватості і презумпція вини: Монографія / *Коржанський М. Й.* – К.: Атіка, 2004. – 216 с.
152. *Короленко М. П.* Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / *М. П. Короленко*. – К., 2002. – 18 с.
153. *Корсун Л.* Висока цивілізація для України? / *Лідія Корсун* // Дзеркало тижня. – 20–26 серпня 2005 р. – № 32 (560). – С. 20.
154. *Костенко О. М.* Культура і закон – у протидії злу: Монографія / *Костенко О. М.* – К.: Атіка, 2008. – 352 с.

155. *Кочеткова С. В.* Опыт анализа насилия в семье / *С. В. Кочеткова* // Социологические исследования. – 1999. – № 12. – С. 114–117.
156. *Кравченко О. К.* Стан властивостей основних нервових процесів, функції пам'яті та уваги у людей зрілого та похилого віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біолог. наук : спец. 03.00.13 «Фізіологія людини і тварин» / *О. К. Кравченко*. – К., 2000. – 15 с.
157. *Крайнова Н. А.* Проблемы ресоциализации неоднократно судимых лиц: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.08 / *Крайнова Надежда Александровна*. – Владивосток, 2002. – 255 с.
158. *Краснова О. В.* Личность пожилого человека: социально-психологический подход: дисс. ... доктора психолог. наук : 19.00.05 / *Краснова Ольга Викторовна*. – М., 2006. – 525 с.
159. *Краснова О. В.* Особенности социально-психологической адаптации в позднем возрасте / *О. В. Краснова, Т. Д. Марцинковская* // Психология старости и старения : Хрестоматия : Учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений / Сост. *О. В. Краснова, А. Г. Лидерс*. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – С. 183–198.
160. *Криворучко Ю. Д.* Дифференцированная оценка признаков юридического критерия невменяемости в некоторых случаях органического поражения головного мозга у лиц позднего возраста / *Ю. Д. Криворучко* // Проблемы вменяемости в судебной психиатрии / под ред. академика АМН СССР *Г. В. Морозова*. – М. : Всесоюзный Орден Трудового Красного Знамени НИИ общей и судебной психиатрии им. В. П. Сербского, 1983. – С. 104–110.
161. *Кривошекова Н. В.* Исследование личности преступника зрелого возраста / *Н. В. Кривошекова* // Методологические проблемы изучения преступности и ее причин. Сборник научных трудов. – М. : Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1986. – С. 60–67.
162. *Криминальная мотивация* / отв. ред. *В. Н. Кудрявцев*. – М. : Наука, 1986. – 304 с.
163. *Криминальная психология: Учеб. пособие* / [Авт.-сост. *А. И. Ушаиков, О. Г. Ковалев*]. – М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2007. – 496 с.
164. *Криминология* / пер. с чешского под ред. д-ра юрид. наук *Н. А. Стручкова*. – М. : Прогресс, 1982. – 240 с.
165. *Криминология* / под ред. *Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского*. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 415 с.

166. Криминология. Учебник для юридических вузов / под ред. проф. *В. Н. Бурлакова*, проф., *акад. В. П. Сальникова*, проф., *акад. С. В. Степашина*. – СПб. : Санкт-Петербургский университет МВД, 1999. – 608 с.
167. Криминология: учеб. пособие / [*Богуш Г. И., Ведерникова О. Н., Голоднюк М. Н.* и др.] ; науч. ред. *Н. Ф. Кузнецова*. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Проспект, 2010. – 496 с.
168. Криминология: Учебник / под ред. *акад. В. Н. Кудрявцева*, проф. *В. Е. Эминова*. – М. : Юрист, 1995. – 512 с.
169. Криминология: учебник / под ред. *В. Н. Кудрявцева* и *В. Е. Эминова*. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2007. – 734 с.
170. Криминология: Учебник для вузов / под. общ. ред. д.ю.н., проф. *А. И. Долговой*. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : НОРМА, 2003. – 848 с.
171. Криминология: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности 021100 «Юриспруденция» / [*Аванесов Г. А., Иншаков С. М., Лебедев С. Я., Эриашвили Н. Д.*] ; под ред. *Г. А. Аванесова*. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 495 с.
172. Кримінальне право України : Бібліографія. 1991–2005 / [Укладачі: *Галабала М. В., Навроцький В. О., Хилюк С. В.*]. – К. : Алерта, КНТ, Центр учбової літератури, 2008. – 536 с.
173. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / [*Баулін Ю. В., Борисов В. І., Кривоченко Л. М.* та ін.] ; за ред. проф. *В. В. Сташиса, В. Я. Тація*. – [3-є вид., перероб. і допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 496 с.
174. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / [*Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В., Дудоров О. О.* та ін.] ; за ред. *М. І. Мельника, В. А. Клименка*. – [5-те вид., переробл. та допов.]. – К. : Атіка, 2009. – 408 с.
175. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / [*Алієва О. М., Гаврильченко Л. К., Гончар Т. О.* та ін.] ; відп. редактор заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор *Є. Л. Стрельцов*. – Х. : Одиссей, 2009. – 328 с.
176. Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. / [Верх. Суд України] ; Відп. ред. *П. П. Пилипчук*. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 960 с.
177. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131. – Режим доступу: [http:// zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14)

178. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / [Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б. та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [Вид. четверте, доповн.]. – Х. : ТОВ «Одісеї», 2008. – 1208 с.
179. Кримінальний кодекс України: Нормат. акти кримін.-прав. значення: (За станом законодавства на 1 вересня 1997 р.) / [Авт.-упоряд.: М. І. Мельник, М. І. Хавронюк]. – К. : А.С.К., 1997. – 320 с.
180. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 р. № 1129-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – Ст. 21. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=1129-15>
181. Кримінологічна віктимологія : навчальний посібник / [Моїсєєв Є. М., Джужа О. М., Василевич В. В. та ін.] ; за ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
182. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / [Даньшин І. М., Голіна В. В., Валуйська М. Ю. та ін.] ; за заг. ред. В. В. Голіни. – [2-ге вид. перероб. і доп.]. – Х. : Право, 2009. – 288 с.
183. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів / [Даньшин І. М., Голіна В. В., Кальман О. Г., Лисодєд О. В.] ; за ред. проф. І. М. Даньшина. – Х. : Право, 2003. – 352 с.
184. Кримінологія: Навчальний посібник / [Джужа О. М., Василевич В. В., Колб О. Г. та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2010. – 312 с.
185. Кримінологія: Підручник для студентів вищих навч. закладів / [Джужа О. М., Кондратьєв Я. Ю., Кулик О. Г., Михайленко П. П. та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
186. Кругликов Л. Отягчающие обстоятельства, предусмотренные ст. 39, п. 5, УК РСФСР / Л. Кругликов // Социалистическая законность. – 1976. – № 11. – С. 64–65.
187. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / Кудрявцев В. Н. – М. : Гардарики, 2002. – 238 с.
188. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) / Кудрявцев В. Н. – М. : Юридическая литература, 1968. – 176 с.
189. Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью / Кудрявцев В. Н. – М. : Юристъ, 2003. – 352 с.
190. Кудрявцев В. Н. Структура преступности и социальные изменения / В. Н. Кудрявцев // Советское государство и право. – 1971. – № 6. – С. 101–109.

191. *Кузнецова Н. Ф.* Проблемы криминологической детерминации / *Кузнецова Н. Ф.* ; под ред. *В. Н. Кудрявцева.* – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 204 с.
192. *Кулакова В. А.* Влияние социального возраста на преступное поведение несовершеннолетних и пожилых лиц / *В. А. Кулакова, И. Ю. Карепанова* // *Право и государство: теория и практика.* – 2010. – № 3 (63). – С. 111–114.
193. *Кулакова В. А.* Геронтопсихологические аспекты преступлений, связанных с профессиональной деятельностью медицинских работников / *В. А. Кулакова, А. И. Пискун, И. Ю. Карепанова* // *Право и государство: теория и практика.* – 2009. – № 9 (57). – С. 106–109.
194. *Кулакова В. А.* Детерминация преступного поведения пожилых людей / *В. А. Кулакова, И. Ю. Карепанова* // *Право и государство: теория и практика.* – 2009. – № 5 (53). – С. 109–111.
195. *Кулакова В. А.* Пожилые люди как категория населения повышенной виктимизации / *В. А. Кулакова, И. Ю. Карепанова* // *Право и государство: теория и практика.* – 2009. – № 4 (52). – С. 127–129.
196. *Кулакова В. А.* Социальная депривация как фактор формирования преступного поведения лиц пожилого возраста / *В. А. Кулакова, И. Ю. Карепанова* // *Право и государство: теория и практика.* – 2008. – № 12 (48). – С. 137–139.
197. *Кулик О.* Кримінологічний аналіз злочинності в Україні: напрями вдосконалення методології та методики / *О. Кулик* // *Право України.* – 2009. – № 7. – С. 52–57.
198. *Кульчицький С.* Демографічні втрати України в ХХ столітті / *Станіслав Кульчицький* // *Дзеркало тижня.* – 2–8 жовтня 2004 р. – № 39 (514). – С. 21.
199. Курс лекций по криминологии / под ред. проф. *И. Н. Даньшина* (Общая часть) и проф. *В. В. Голины* (Особенная часть). – Х.: Одиссей, 2006. – 280 с.
200. *Куриц А.* Следует ли перечень обстоятельств, смягчающих наказание, оставлять открытым? / *Алексей Куриц* // *Уголовное право.* – 2004. – № 2. – С. 38–39.
201. *Кушнарьев С. В.* Соціально-педагогічні умови надання допомоги засудженим похилого віку у виправній колонії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / *С. В. Кушнарьев.* – К., 2005. – 17 с.
202. *Левенець І. В.* Судова психіатрія: навчальний посібник / *Левенець І. В.* – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 328 с.

203. *Ливи Баччи М.* Демографическая история Европы / *Массимо Ливи Баччи* ; пер. с итал. А. Миролубовой. – СПб.: Александрия, 2010. – 304 с.
204. *Литвак О. М.* Держава і злочинність: монографія / *Литвак О. М.* – К. : Атіка, 2004. – 304 с.
205. *Литвак О. М.* Державний вплив на злочинність: Кримінолог.-правове дослідження / *Литвак О. М.* – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 280 с.
206. *Лібанова Е.* Демографічна криза в Україні та її вплив на стабільність пенсійної системи / *Е. Лібанова, В. Яценко* // Україна: аспекти праці. – 1997. – № 6. – С. 29–32.
207. *Лопашенко Н. А.* Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / *Лопашенко Н. А.* – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 339 с.
208. *Лохвицькій А.* Курсъ русскаго уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное с кассационными решениями / *Александр Лохвицькій.* – СПб. : Скоропечатня Ю. О. Шрейера, 1871. – 704+VI с.
209. *Лукаш А. С.* Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та попередження: Монографія / *Лукаш А. С.* ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. *В. В. Голіни.* – Х. : Право, 2008. – 256 с.
210. *Лукьянов Ф.* Надежда на иммигрантов. Европа становится «континентом пенсионеров» [Электронный ресурс] / *Федор Лукьянов* // Российская газета. – 28 августа 2008 г. – № 4738 // Режим доступа: www.rg.ru/2008/08/28/evro.html
211. *Лунеев В. В.* Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции / *Лунеев В. В.* – [Изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 912 с.
212. *Магурдумова Л. Г.* Суицидоопасные состояния у лиц инволюционного возраста, меры их предупреждения и лечения / *Л. Г. Магурдумова* // Актуальные проблемы суицидологии. Труды Московского научно-исследовательского института психиатрии. Том № 92. – М. : МНИИП, 1981. – С. 141–150.
213. *Макринская В. И.* Вопросы уголовно-правовой защиты права на жизнь (сравнительно-правовые аспекты): учебное пособие / *Макринская В. И.* – М. : ООО «Издательский дом «Буквоед», 2006. – 130 с.
214. *Максимова С. Г.* Социально-ценностные аспекты восприятия старости / *С. Г. Максимова* // Известия Алтайского государственного университета. – 2001. – № 2 (20). – С. 22–26. – Режим доступа

- до журн. : <http://izvestia.asu.ru /2001/2/soci/TheNewsOfASU-2001-2-soci-04.pdf>
215. *Мальцев В. В.* Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности / *Мальцев В. В.* – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 694 с.
216. *Маляренко В. Т.* Амністія та помилування в Україні: навчальний посібник / *В. Т. Маляренко, А. А. Музика.* – К. : Атіка, 2007. – 700 с.
217. *Мандрагеля В.* Диспропорції демографії: нові виклики сучасності / *Володимир Мандрагеля* // *Дзеркало тижня.* – 31 липня – 6 серпня 2004 р. – № 30 (505). – С. 19.
218. *Маньковский Н. Б.* Старение и болезни нервной системы / *Н. Б. Маньковский* // *Вестник Академии медицинских наук СССР.* – 1980. – № 3. – С. 27–33.
219. *Марцинковская Т. Д.* Особенности психического развития в позднем возрасте / *Т. Д. Марцинковская* // *Психология зрелости и старения.* – 1999. – № 3 (7–8). – С. 13–17.
220. *Медведев Ж.* Довгожителство та ринкова економіка / *Жорес Медведев* // *Дзеркало тижня.* – 12–18 березня 2005 р. – № 9 (537). – С. 1, 11.
221. *Мельник М. І.* Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). Монографія / *Мельник М. І.* – К. : Юридична думка, 2004. – 400 с.
222. *Мельникова Э. Б.* Возрастные особенности правовой социализации и преступного поведения / *Э. Б. Мельникова* // *Криминология и уголовная политика* [Сборник материалов советско-скандинавского симпозиума, 1983 г.] / Ред. коллегия: *Келина С. Г., Коган В. М., Славин М. М.* – М. : ИГиП АН СССР, 1985. – С. 74–75.
223. *Милюков С. Ф.* Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа. Монографія / *Милюков С. Ф.* – СПб. : Знание, СПБивВЭСЭП, 2000. – 279 с.
224. *Минская В. С.* Роль смягчающих ответственность обстоятельств в индивидуализации уголовной ответственности / *В. С. Минская* // *Проблемы совершенствования уголовного законодательства и практики его применения.* Сборник научных трудов. – М. : Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1981. – С. 99–117.
225. *Михайловская О. В.* К вопросу о понятии и причинах беспомощного состояния потерпевшего в уголовном праве / *О. В. Михайловская* // *Проблемы предварительного следствия и дознания.* Сборник научных трудов № 225. – М. : ВНИИ МВД РФ, 2008. – С. 181–190.

226. Михайловская О. В. Проблемы ответственности за преступления против лиц, находящихся в беспомощном состоянии / О. В. Михайловская // Российский следователь. – 2008. – № 21. – С. 12–14.
227. Михеев Р. И. Возраст. Уголовно-правовые и криминологические проблемы / Р. И. Михеев // Проблемы совершенствования борьбы с преступностью. – Иркутск : Изд-во Иркутского ун-та, 1985. – С. 3–17.
228. Михеев Р. И. Проблема старческой преступности и преступности против лиц пожилого возраста – самостоятельный объект юридической науки, законотворчества и правоприменения / Р. И. Михеев // Актуальные проблемы теории борьбы с преступностью и правоприменительной практики. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 4. – Красноярск : Сибирский юридический институт МВД России, 2001. – С. 113–124.
229. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности (теория и практика): дисс. ... доктора юрид. наук в форме научного доклада по совокупности опубликованных работ, выполняющего также функции автореферата : 12.00.08 / Михеев Рудольф Иванович. – М., 1995. – 70 с.
230. Михеев Р. И. Старческая преступность (в порядке обсуждения проблемы) / Р. И. Михеев // Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Сибирском регионе. Материалы научно-практической конференции (3-4 февраля 2000 г.). Часть 1. – Красноярск : Сибирский юридический институт МВД России, 2000. – С. 161–165.
231. Михлин А. С. Высшая мера наказания. История, современность, будущее / Михлин А. С. – М. : Дело, 2000. – 176 с.
232. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_042
233. Міллер А. Що таке причини та умови злочинів? / А. Міллер // Право України. – 2001. – № 5. – С. 89–92.
234. Младек Й. Специфика демографических процессов в Словакии [Електронний ресурс] / Йозеф Младек // Режим доступу: <http://www.ifl-leipzig.com/fileadmin/daten/downloads/HOME/Publikationen/internationale%20Zusammenfassungen%20Europa%20Regional/1998/Heft3/ru.pdf>
235. Мудрик В. Економічні наслідки старіння населення України [Електронний ресурс] / Віталій Мудрик // Режим доступу: <http://www.ekpu.lublin.pl/naukidni/mudryk/mudryk.html>

236. *Мясников О.* О смягчающих наказание обстоятельствах, не указанных в законе / *О. Мясников* // Российская юстиция. – 2001. – № 4. – С. 51–52.
237. Наркозлочинність: кримінологічна характеристика та запобігання: Науково-практичний посібник / [Бова А. А., Жеунтій В. І., Закалюк А. П. та ін.] ; за заг. ред. А. П. Закалюка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 296 с.
238. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. – [4-те вид., переробл. та доповн.]. – К. : А.С.К., 2005. – 848 с.
239. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – [6-те вид., переробл. та доповн.] / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Юридична думка, 2009. – 1236 с.
240. *Наумов А.* Существуют ли пределы роста преступности? / *Анатолий Наумов* // Уголовное право. – 2005. – № 3. – С. 116–119.
241. *Нейманъ И.* Начальныя основанія уголовного права / *Иван Нейманъ*. – СПб. : Въ типографіи Юс. Іоаннесова, 1814. – 75 с.
242. *Неклюдовъ Н. А.* Общая часть уголовного права (Конспектъ) / *Неклюдовъ Н. А.* – СПб. : Изданіе «Русской книжной торговли», 1875. – 200 с.
243. *Неклюдовъ Н.* Уголовно-статистическіе этюды. Этюдъ первый. Статистическій опытъ изслѣдованія фізіологическаго значенія различныхъ возрастовъ человеческого организма по отношенію къ преступленію / *Неклюдовъ Н.* – СПб. : Типографія Н. Тиблена и комп., 1865. – 256 с.
244. *Немчин Т. А.* Специфика социально-психологических факторов генезиса эмоций и их проявление в пожилом возрасте / *Т. А. Немчин* // Вестник Ленинградского государственного университета. Серия 6. – 1987. – Вып. 4 (№ 27). – С. 43–51.
245. *Нікіфорова Т. І.* Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України / *Нікіфорова Т. І.* – Х. : Харків юридичний, 2009. – 208 с.
246. Нові подвиги пенсіонерки-шахрайки [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://portal.lviv.ua/news/2006/07/26/151848.html>
247. *Норрис Д.* Серийные убийцы / *Джозел Норрис* ; пер. с англ. – М. : Крон-Пресс, 1998. – 320 с.
248. *Оболенцев В. Ф.* Актуальні проблеми латентної злочинності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / *В. Ф. Оболенцев*. – Харків, 2001. – 19 с.

249. *Одарченко С. С.* Непсихотические психические расстройства позднего возраста : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора мед. наук : спец. 14.00.18 «Психиатрия» / *С. С. Одарченко*. – Томск, 2009. – 49 с.
250. *Орлов В. С.* Субъект преступления по советскому уголовному праву / *Орлов В. С.* – М. : Государственное изд-во юридической литературы, 1958. – 260 с.
251. *Павленко В.* Громадські роботи в системі покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: загальна характеристика та шляхи вдосконалення / *В. Павленко* // *Право України*. – 2003. – № 11. – С. 97–101.
252. *Павлов В. Г.* Возраст как признак субъекта преступления и его влияние на уголовную ответственность / *В. Г. Павлов* // *Актуальные вопросы уголовного права и криминологии (проблемы, суждения, дискуссии)*. Сборник научных трудов / под ред. д-ра юрид. наук, проф. *М. Г. Миненка*. – Калининград : Калининградский гос. ун-т, 2000. – С. 21–35.
253. *Павлов В. Г.* Субъект преступления / *В. Г. Павлов*. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 318 с.
254. *Павлова Н. В.* Особливості розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням приватного житла : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / *Н. В. Павлова*. – Харків, 2007. – 21 с.
255. *Панина Н. В.* Роль семьи в проведении досуга пенсионеров и их социальной адаптации / *Н. В. Панина* // *Геронтология и гериатрия: Пожилые человек, медицинская и социальная помощь*. – К. : Ин-т геронтологии АМН СССР, 1982. – С. 156–160.
256. *Парахонская Г. А.* Пожилые человек в семье / *Г. А. Парахонская* // *Социологические исследования*. – 2002. – № 6. – С. 103–110.
257. *Петков В. П.* Личность рецидивистов старших возрастов и особенности карательно-воспитательного воздействия на них в ИТУ : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / *В. П. Петков*. – М., 1992. – 21 с.
258. *Петков В. П.* Управління виховно-виправним процесом і злочинність (історія та сучасність): Навчальний посібник / *Петков В. П.* – Кіровоград : Кірюї НУВС, 2005. – 796 с.
259. *Плаксина Т. А.* Основания повышения ответственности за убийство лица, заведомо для виновного находящегося в беспомощ-

- ном состоянии / Т. А. Плакшина // Правоведение. – 2005. – № 1. – С. 151–159.
260. *Побегайло Э. Ф.* Криминологическая характеристика лиц, совершивших тяжкие насильственные преступления / *Побегайло Э. Ф.* – М. : Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1976. – 60 с.
261. *Познышев С. В.* Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений / *Познышев С. В.* – М. : Университетская типография, 1905. – VIII+408 с.
262. *Попов А. Н.* Убийства при отягчающих обстоятельствах / *Попов А. Н.* – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 898 с.
263. *Попович В. М.* Актуальні проблеми кримінального права: навч. посіб. / *Попович В. М., Трачук П. А., Андрушко А. В., Логін С. В.* – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 256 с.
264. *Попович В. М.* Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія / *Попович В. М.* – Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. – 524 с.
265. *Попович В. М.* Тіньова економіка як предмет економічної кримінології / *Попович В. М.* – К. : Правові джерела, 1998. – 448 с.
266. Популярная медицинская энциклопедия / [Гл. ред. академик *Б. В. Петровский*]. В 1-м томе. Аборт – Яшур. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – 704 с.
267. *Порсева Х. О.* Психологічні особливості ціннісних орієнтацій осіб похилого віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / *Х. О. Порсева.* – К., 2005. – 19 с.
268. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/1A4F0DE6ACD2C759C225747A0031F4E0?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=1A4F0DE6ACD2C759C225747A0031F4E0&Count=500&>
269. Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации № 1 от 27 января 1999 г. «О судебной практике по делам об убийстве (ст. 105 УК РФ)» [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.supcourt.ru/vscourt_detale.php?id=984
270. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / [Баулін Ю. В., Батиргареева В. С., Борисов В. І. та ін.]; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Х. : Вид-во Кроссруд, 2008. – 364 с.

271. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / за ред. *Ю. С. Шемичуценка*. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. – 547 с.
272. Практика судів України з кримінальних справ (2001–2005) / [укладачі: *В. В. Сташис, В. І. Тютюгін*] ; за заг. ред. *В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса*. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 464 с.
273. Практика судів України з кримінальних справ (2006–2007) / [Укладачі: *В. В. Сташис, В. І. Тютюгін*] ; за заг. ред. *В. В. Сташиса*. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 880 с.
274. Принципы Организации Объединенных Наций в отношении пожилых людей [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_314
275. Про профілактику правопорушень: Проект Закону України від 14 червня 2006 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://mvsinfo.gov.ua/official/lawprojects/061406_1.html
276. Проблема старения населения в Китае стоит острее, чем в какой-либо другой стране мира [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.russian.china.org.cn/china/archive/lianghui-5/2007-03/11/content_7938874.htm
277. Проект Трудового кодексу України [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zwebn/webproc4_1?id=&pf3511=15689
278. *Прохорова М. В.* Феномен одиночества пожилых людей: социологический анализ : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. социолог. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / *М. В. Прохорова*. – Нижний Новгород, 2007. – 28 с.
279. Психологія суїциду: посібник / за ред. *В. П. Москальця*. – К. : Академвидав, 2004. – 288 с.
280. *Пудовочкин Ю. Е.* Учение о составе преступления. Учебное пособие / *Пудовочкин Ю. Е.* – М. : Юрлитинформ, 2009. – 248 с.
281. *Пудовочкин Ю.* Некоторые особенности геронтологической преступности / *Юрий Пудовочкин, Павел Разумов* // Уголовное право. – 2003. – № 4. – С. 102–105.
282. Пурпурная яшма. Китайская повествовательная проза I–VI веков / пер. с китайск. – М. : Художественная литература, 1980. – 366 с.
283. *Пучков П. В.* Вы чье, старичье? Опыт анализа геронтологического насилия / *П. В. Пучков* // Социологические исследования. – 2005. – № 10. – С. 35–41.

284. *Пучков П. В.* Концептуальные основания превенции геронтологического насилия в современном российском обществе : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора социолог. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / *П. В. Пучков.* – Саратов, 2009. – 32 с.
285. *Разумов П. В.* Детерминанты геронтологической преступности / *П. В. Разумов* // «Черные дыры» в российском законодательстве. – 2006. – № 2. – С. 143–145.
286. *Разумов П. В.* Криминологическая характеристика геронтологической преступности и меры ее предупреждения: дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / *Разумов Павел Владимирович.* – Ставрополь, 2005. – 192 с.
287. *Разумов П. В.* Криминологическая характеристика геронтологической преступности и меры ее предупреждения : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право» / *П. В. Разумов.* – Ставрополь, 2005. – 30 с.
288. *Разумова Е. М.* Психологические особенности личности преступников рецидивистов : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / *Е. М. Разумова.* – СПб., 2007. – 18 с.
289. *Разумовская С. П.* Вопросы судебно-психиатрической оценки сосудистых заболеваний головного мозга / *С. П. Разумовская* // Проблемы вменяемости в судебной психиатрии / под ред. академика АМН СССР *Г. В. Морозова.* – М. : Всесоюзный Ордена Трудового Красного Знамени НИИ общей и судебной психиатрии им. В.П. Сербского, 1983. – С. 95–103.
290. *Ревун В. И.* Демографическое развитие Беларуси, России и Украины в условиях депопуляции : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора эконом. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (экономика народонаселения и демография)» / *В. И. Ревун.* – М., 2009. – 47 с.
291. *Рейтц Г. В.* Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость / *Г. В. Рейтц* // Современная психиатрия. – 1912. – Том VI. – С. 427–462, 511–530.
292. *Репецкая Ю. О.* Виктимогенные факторы, детерминирующие совершение преступлений в отношении лиц пожилого возраста / *Ю. О. Репецкая* // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – 2010. – № 3 (13). – С. 77–79.

293. *Репецкая Ю. О.* Виктимологическая характеристика и предупреждение преступлений, совершенных в отношении лиц пожилого возраста : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / *Ю. О. Репецкая*. – М., 2010. – 28 с.
294. *Репецкая Ю. О.* Характеристика личности преступника и потерпевшего в преступлениях, совершаемых в отношении пожилых людей / *Ю. О. Репецкая* // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2010. – № 4 (72). – С. 128–131.
295. *Ривман Д. В.* Виктимология / *Д. В. Ривман, В. С. Устинов*. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2000. – 332 с.
296. *Рогов В. А.* Проблемы истории русского уголовного права (XV – середина XVII вв.): дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / *Рогов Владимир Александрович*. – М., 1999. – 373 с.
297. Российское законодательство X – XX веков. В девяти томах. Т. 3. Акты Земских соборов. – М. : Юридическая литература, 1985. – 512 с.
298. Российское законодательство X – XX веков. В девяти томах. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. – М. : Юридическая литература, 1986. – 512 с.
299. Российское законодательство X – XX веков. В девяти томах. Т. 8. Судебная реформа. – М. : Юридическая литература, 1991. – 496 с.
300. Российское законодательство X – XX веков. В девяти томах. Т. 9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. – М. : Юридическая литература, 1994. – 352 с.
301. Российское законодательство X – XX веков. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – М. : Юридическая литература, 1988. – 432 с.
302. Румыния – страна стариков. Румыны стареют очень быстро из-за бедности и неустроенности [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2005/0195/gazeta013.php>
303. *Сабо Ф.* Morbus hungaricus, или Демографический кризис в Венгрии [Электронный ресурс] / *Ф. Сабо, А. Боршаньи* // Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2008/05/28/0000322726/006.SZABO.pdf>
304. *Савченко А. В.* Кримінально-правові аспекти телемаркетингового шахрайства / *А. В. Савченко* // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2003. – № 2. – С. 157–160.
305. *Салеев В. Б.* Необоснованная обращаемость пожилых пациентов за скорой медицинской помощью и её экономические затраты / *В. Б. Салеев* // Клиническая геронтология. – 2008. – № 5. – С. 56–60.

306. *Самвелян К. Р.* Уголовно-правовые санкции: проблемы конструирования и применения : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / *К. Р. Самвелян.* – Волгоград, 1997. – 24 с.
307. Самогубства в різних вікових групах [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.life.ammu.org.ua/00002>
308. *Сарсенбаев Т. Е.* Теория и практика охраны прав и законных интересов беспомощных жертв преступления в досудебном производстве (сравнительно-правовое исследование по материалам Казахстана и России) / *Сарсенбаев Т. Е.*; под общ. ред. проф. *С. П. Щербы.* – М. : Юрлитинформ, 2005. – 480 с.
309. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / под редакцией профессора *И. Т. Голякова.* – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1953. – 464 с.
310. *Свежинцев Д. В.* Возраст / *Д. В. Свежинцев* // Актуальные проблемы государства и права на рубеже веков. Материалы межвузовской научной конференции, посвященной 40-летию юридического факультета ДВГУ (28 сентября – 2 октября 1998 г.). – Владивосток : Изд-во Дальневосточного университета, 1998. – С. 334–336.
311. Свод законов Российской империи: Законы уголовные. – СПб., 1833. – Т. 15.
312. *Сиденкова А. П.* Деменции позднего возраста как актуальная психосоциальная проблема / *А. П. Сиденкова* // Социальная и клиническая психиатрия. – Т. 17. – Вып. 4. – М. : Издание Российского общества психиатров, 2007. – С. 5–8.
313. *Сидоренко Э. Л.* Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон / *Сидоренко Э. Л.* – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 310 с.
314. *Сидоров Б. В.* Поведение потерпевших от преступления и уголовная ответственность: дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / *Сидоров Борис Васильевич.* – Казань, 1998. – 338 с.
315. *Сильченко В.* Ми старіємо. І це – цікаво / *Віктор Сильченко* // Науковий світ. – липень 2001 р. – № 7. – С. 20–22; серпень 2001 р. – № 8. – С. 25.
316. *Синеокий О. В.* Психолого-правові проблеми кримінальної сексопатології. Вступ до криміноперверсології: монографія / *Синеокий О. В.* – Х. : Право, 2009. – 752 с.

317. *Ситковская О. Д.* О верхней возрастной границе уголовной ответственности / *О. Д. Ситковская* // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – 2008. – № 6 (8). – С. 48–52.
318. *Ситковская О. Д.* Проблема верхней возрастной границы уголовной ответственности / *О. Д. Ситковская* // Особенности развития уголовной политики в современных условиях. Труды Академии. – М. : Академия МВД России, 1996. – С. 76–83.
319. *Ситковская О. Д.* Психология уголовной ответственности / *Ситковская О. Д.* – М. : Норма, 1998. – 285 с.
320. *Смирнова Т. В.* Третий возраст в сфере трудовых отношений / *Т. В. Смирнова, Н. Н. Величко* // Проблемы старения и долголетия. – 2004. – Том 13. – № 2. – С. 193–201.
321. *Смолякин А. А.* Социокультурная динамика отношения к старости : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. социолог. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / *А. А. Смолякин*. – Саратов, 2004. – 20 с.
322. *Солнцева Г. И.* Российское уголовное право (Казань, 1820) / *Солнцева Г. И.* ; подъ ред. и съ вступ. статьей о Г. И. Солнцева *Г. С. Фельдштейна*. – Ярославль, 1907. – LXXXI+218 с.
323. *Спасовичъ В.* Учебникъ уголовного права. Томъ I (Выпускъ первый) / *Спасовичъ В.* – СПб. : Въ типографіи Юсафата Огризко, 1863. – 438 с.
324. Старение мозга / [*Фролькис В. В., Безруков В. В., Богацкая Л. Н.* и др.] ; под общей редакцией академика АН УССР *В. В. Фролькиса*. – Л. : Наука, 1991. – 277 с.
325. Старение населения в цифрах и фактах [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://un.by/ru/unfra/press-folder/factlist/>
326. Старение населения мира: 1950–2050 годы [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.un.org/russian/events/olderpersons/ageing07.html>
327. Старение населения: факты и цифры [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.un.org/russian/conferen/ageing/facts.htm>
328. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. *С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова*. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с., 2 арк. кольор. іл.
329. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. *С. Ківалова*,

- П. Музиченка, А. Панькова.* – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с., 2 арк. кольор. іл.
330. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / за ред. *С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.* – Одеса : Юридична література, 2004. – 568 с., 2 арк. кольор. іл.
331. *Стрелковська Ю. О.* Маргінальні групи в структурі організованої злочинності: кримінологічне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / *Ю. О. Стрелковська.* – Одеса, 2008. – 20 с.
332. *Стюарт-Гамільтон Я.* Психология старения / *Ян Стюарт-Гамільтон.* – СПб. : Питер, 2002. – 256 с. – (Серия: Мастера психологии).
333. *Субботіна І. В.* Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959 – 2001 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / *І. В. Субботіна.* – Чернігів, 2008. – 16 с.
334. Судебная психиатрия / под ред. проф. *А. Н. Бунеева*, доц. *Ц. М. Фейнберга*, проф. *А. М. Халецкого.* – М. : Гос. изд-во юрид. литературы, 1949. – 400 с.
335. Судебная психиатрия: учебник / под ред. проф. *А. С. Дмитриева*, проф. *Т. В. Клименко.* – М. : Юристъ, 1998. – 408 с.
336. *Султанов Г. А.* О завершенных суицидах у лиц пожилого и старческого возраста / *Г. А. Султанов, Р. С. Агамирзоев* // Первый съезд психиатров социалистических стран. Материалы / Под ред. акад. АМН СССР *Г. В. Морозова.* – М. : Всесоюзный ордена Трудового красного знамени НИИ общей и судебной психиатрии им. В.П. Сербского, 1987. – С. 128–129.
337. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. *В. В. Дубічинського.* – Х. : ВД «ШКОЛА», 2009. – 1008 с.
338. *Таганцевъ Н. С.* Курсъ русскаго уголовного права: Учение о преступленіи. Часть общая. Кн. 1 / *Таганцевъ Н. С.* – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1874. – 292 с.
339. *Таганцевъ Н. С.* О преступленіяхъ противъ жизни по русскому праву. Томъ II. / *Таганцевъ Н. С.* – СПб. : Типографія А. М. Котомина, 1871. – 524 с.

340. *Таганцевъ Н. С.* Русское уголовное право: Часть общая. Лекції. Изданіе второе, пересмотр. и доп. Томъ 1 / *Таганцевъ Н. С.* – СПб. : Гос. тип., 1902. – 823 с.
341. *Тарасов К. Е.* К вопросу о возрастных группах и принципах их классификации / *К. Е. Тарасов, В. А. Галкин* // Советское здравоохранение. – 1968. – № 2. – С. 52– 56.
342. *Тасаков С. В.* Нравственные основы норм уголовного права о преступлениях против личности / *Тасаков С. В.* – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 318 с.
343. *Темаев Т. В.* Социальный контекст геронтологической преступности: дисс. ... кандидата социолог. наук : 22.00.04 / *Темаев Тимур Вадудович.* – Саратов, 2005. – 141 с.
344. *Тибилова А. У.* Неврозоподобные нарушения в позднем возрасте (генез, клиника и восстановительная терапия) / *А. У. Тибилова* // Психосоциальные и биологические факторы в патогенезе и лечении психических расстройств позднего возраста. Республиканский сборник научных трудов. – Ленинград: Ленинградский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева, 1986. – С. 8–16.
345. *Тирский В. В.* Криминологическое и уголовно-правовое значение пожилого возраста / *В. В. Тирский, Н. В. Войтин* // Правовые вопросы борьбы с преступностью. – Томск : Издательство Томского университета, 1984. – С. 20–27.
346. *Тирский В. В.* Некоторые вопросы назначения и исполнения уголовного наказания с учетом возраста и состояния здоровья / *В. В. Тирский, Ю. И. Евстратов* // Вопросы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Томск : Издательство Томского университета, 1980. – С. 49–53.
347. *Ткачова А.* Зміст та основні риси громадських робіт / *А. Ткачова* // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 250–258.
348. *Трубников В. М.* Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування: монографія / *В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов.* – Х. : Харків юридичний, 2007. – 288 с.
349. *Туляков В. А.* Виктимологические проблемы применения нового Уголовного кодекса Украины / *В. А. Туляков* // Новый Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Харків] 25–26 жовт. 2001 р. / Редкол.: *Сташис В. В.* (голов. ред.) та ін. – К.-Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 234–237.

350. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) / Туляков В. А. – Одесса : Юридична література, 2000. – 336 с.
351. Турдубаева Э. К. Социальное противодействие насилию над пожилыми людьми в современном Кыргызстане : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. социолог. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Э. К. Турдубаева. – М., 2009. – 27 с.
352. У Дніпродзержинську затримано групу молодиків за спробу вбивства родини пенсіонерів [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://dnepronews.com.ua/krivoy-rog/articles/2008-12-01/6545.php>
353. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации / [Андриенко В. А., Лесниченко И. П., Пудовочкин Ю. Е., Разумов П. В.] ; под науч. ред. Ю. Е. Пудовочкина, с предисловием д-ра юрид. наук, проф., Заслуж. деятеля науки РФ М. М. Бабаева. – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2006. – 384 с.
354. Уголовное право России. Особенная часть: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2004. – 492 с.
355. Уголовное право. Особенная часть: учебник / [Ваулина Т. И., Волостнов П. А., Ковалев М. И. и др.] ; отв. ред. И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов. – [4-е изд., изм. и доп.]. – М. : Норма, 2008. – 1008 с.
356. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики / науч. ред. И. М. Рагимов; пер. с азербайджанского Б. Э. Аббасова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 325 с.
357. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. Б. В. Волженкин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 510 с.
358. Уголовный кодекс Грузии. Принят 22 июля 1999 г. Введен в действие с 1 июля 2000 г. С изменениями и дополнениями на 1 декабря 2001 г. / науч. ред. З. К. Бигвава; пер. с грузин. И. Мериджанашвили. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 409 с.
359. Уголовный кодекс Испании / под ред. и с предисл. Н. Ф. Кузнецовой, Ф. М. Решетникова. – М. : Зерцало, 1998. – 218 с.
360. Уголовный кодекс Кыргызской Республики. Принят Законодательным собранием Жогорку Кенеша Кыргызской Республики 18 сентября 1997 г. / предисловие А. П. Стуканова, П. Ю. Константинова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 352 с.
361. Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред. и вступ. статья А. И. Лукашова, Э. А. Саркисовой; пер. с латышского А. И. Лукашова – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 313 с.

362. Уголовный кодекс Литовской Республики. Утвержден законом № VIII-1968 26 сентября 2000 г. / науч. ред. и вступ. статья *В. Павилонис*. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 470 с.
363. Уголовный кодекс Республики Армения / науч. ред. *Е. Р. Азаряна, Н. И. Мацнева*. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 450 с.
364. Уголовный кодекс Республики Беларусь. Принят Палатой представителей 2 июня 1999 г. Одобрен Советом Республики 24 июня 1999 г. / отв. ред. *Р. М. Асланов, А. И. Бойцов, Н. И. Мацнев*. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 474 с.
365. Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. *А. И. Лукашов*, пер. с болгарского *Д. В. Милушева, А. И. Лукашова*, вступ. статья *Й. И. Айдарова*. – СПб. : Юридический Центр Пресс, 2001. – 298 с.
366. Уголовный кодекс Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан от 16 июля 1997 года № 167 (Ведомости Парламента РК, 1997 г., № 15-16, ст. 211) / предисловие министра юстиции Республики Казахстан, докт. юрид. наук, проф. *И. И. Рогова*. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 466 с.
367. Уголовный кодекс Республики Молдова / вступ. статья *А. И. Лукашова*. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 408 с.
368. Уголовный кодекс Республики Таджикистан. Принят Законом Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года «О принятии Уголовного кодекса Республики Таджикистан». Введен в действие 1 сентября 1998 года Постановлением Парламента Таджикистана / предисловие *А. В. Федорова*. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 410 с.
369. Уголовный кодекс Республики Узбекистан (с изменениями на 15 июля 2001 г.) / вступ. статья *М. Х. Рустамбаева, А. С. Якубова, З. Х. Гулямова*. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 338 с.
370. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 г. № 63-ФЗ [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.consultant.ru/popular/ukrf/10_11.html#p432
371. Уголовный кодекс УССР 1927 г. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. – 104 с.
372. Уголовный кодекс Франции. Принят 1992 г. Вступил в силу с 1 марта 1994 г. С изменениями и дополнениями на 1 января 2002 г. / науч. редактирование *Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой*; пер. с франц. и предисловие *Н. Е. Крыловой*. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 650 с.

373. Уголовный кодекс Японии / науч. ред. *А. И. Коробеева*. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 226 с.
374. *Улицкий С. Я.* Условное освобождение осужденных пенсионного возраста / *С. Я. Улицкий* // Советское государство и право. – 1981. – № 11. – С. 136–138.
375. *Урланис Е. Б.* О возможности использования демографических методов в криминологии / *Е. Б. Урланис* // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 21. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 16–28.
376. *Устаева Н. Х.* Проблемы преступности в сфере пенсионного обеспечения (по материалам Республики Дагестан): дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Устаева Наиба Ханахмедовна. – Махачкала, 2002. – 194 с.
377. *Фойницкий И. Я.* Учение о наказании в связи с тюремным содержанием / *Фойницкий И. Я.* – М. : Городец, Добросвет-2000, 2000. – 464 с.
378. *Франк Л. В.* Виктимология и виктимность. Об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью: учебное пособие / *Франк Л. В.* – Душанбе, 1972. – 113 с.
379. *Франкл В.* Человек в поисках смысла / *Виктор Франкл*. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.
380. Французский уголовный кодекс 1810 года. С изменениями и дополнениями на 1 июня 1940 г. / под ред. *М. М. Исаева*. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – 372 с.
381. *Фріс П. Л.* Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів / *Фріс П. Л.* – [2-ге видання, доповнене і перероблене]. – К. : Атіка, 2009. – 512 с.
382. *Фріс П. Л.* Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / *Фріс П. Л.* – К. : Атіка, 2005. – 332 с.
383. *Фролькис В. В.* Старение и биологические возможности организма / *Фролькис В. В.* – М. : Наука, 1975. – 272 с.
384. *Фролькис В. В.* Старение и увеличение продолжительности жизни / *Фролькис В. В.* – Л. : Наука, 1988. – 239 с.
385. *Фролькис В.* Геронтология на рубеже веков / *В. Фролькис* // Наука и жизнь. – 1998. – № 11. – С. 18–23.
386. *Фуко М.* Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / *Мишель Фуко* ; пер. с фр. *В. Наумова* под ред. *И. Борисовой*. – М. : Ad Marginem, 1999. – 479 с.
387. *Хавронюк М. І.* Відповідальність за згвалтування: в Україні і за кордоном / *М. І. Хавронюк* // Право і суспільство. – 2009. – № 3. – С. 75–87.

388. *Хавронюк М. І.* Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія / *Хавронюк М. І.* – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
389. *Харченко В. М.* Актуальні проблеми правового регулювання й виконання покарання у виді довічного позбавлення волі / *В. М. Харченко* // Проблеми законності. – 2008. – Випуск 98. – С. 112–120.
390. *Хатуев В. Б.* Уголовно-правовая охрана беременных женщин, малолетних, беззащитных и беспомощных лиц и лиц, находящихся в зависимости от виновного : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / *Хатуев Ваха Бухадывович.* – М., 2004. – 189 с.
391. *Холыст Б.* Криминология. Основные проблемы / *Брунон Холыст* ; пер. с польского *В. М. Когана.* – М. : Юридическая литература, 1980. – 263 с.
392. *Хохряков Г. Ф.* Криминология: Учебник / *Хохряков Г. Ф.* ; отв. ред. *В. Н. Кудрявцев.* – М. : Юристъ, 2002. – 511 с.
393. *Хохряков Г. Ф.* Наказание в виде лишения свободы: оценка эффективности / *Г. Ф. Хохряков* // Советское государство и право. – 1989. – № 2. – С. 65–73.
394. *Чавла М.* От красного к седому: Третий «переходный период» старения населения в странах Восточной Европы и бывшего Советского Союза [Электронный ресурс] / *М. Чавла, Г. Бетчерман, Банерджи* // Режим доступа: <http://worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTRUSSIANHOME/EXTRUSSIANCOUNTRIES/ECAINRUSSIANEXT/0,,contentMDK:21408446~pagePK:146736~piPK:146830~theSitePK:488750,00.html>
395. *Чеханюк Л.* Віктимологічна характеристика осіб похилого віку як жертв злочинів / *Леся Чеханюк* // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8 (152). – С. 127–130.
396. *Чечель Г. И.* Смягчающие ответственность обстоятельства и их значение в индивидуализации наказания / *Чечель Г. И.* – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – 167 с.
397. *Чибисов Ю. К.* Эпидемиологическое изучение пограничных состояний и антиобщественных действий в возрастной группе от 50 лет и старше / *Ю. К. Чибисов, А. З. Агалар-Заде, В. Р. Акоюн* // Проблемы судебной и социальной психиатрии (Сборник научных трудов) / под ред. члена-корреспондента АМН СССР профессора *Г. В. Морозова.* – М. : НИИ судебной психиатрии им. проф. В. П. Сербского, 1975. – С. 105–117.

398. Чубарев В. Л. Тяжесть преступного деяния / Чубарев В. Л. – К. : Вища школа, 1992. – 171 с.
399. Чуфаровский Ю. В. Криминология / Чуфаровский Ю. В. – М. : ООО «Профобразование», 2002. – 144 с.
400. Шакун В. І. Суспільство і злочинність / Шакун В. І. – К. : Атіка, 2003. – 784 с.
401. Шакун В. Межі впливу на злочинність / В. Шакун // Право України. – 2009. – № 7. – С. 17–23.
402. Шаляпин С. О. Установление возраста уголовного вменения в русском праве XVII – XIX вв. / С. О. Шаляпин // История государства и права. – 2005. – № 3. – С. 20–23.
403. Шамелов М. Г. Особенности расследования убийств пожилых и одиноких людей, связанных с завладением их жилища (по материалам Республики Казахстан) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / М. Г. Шамелов. – Омск, 2005. – 23 с.
404. Шамиев Р. Х. Суицидальные тенденции в картине депрессий позднего возраста / Р. Х. Шамиев // Комплексные исследования в суицидологии. Сборник научных трудов. – М. : МНИИП, 1986. – С. 114–118.
405. Шапиро В. Д. Человек на пенсии (Социальные проблемы и образ жизни) / Шапиро В. Д. – М. : Мысль, 1980. – 208 с.
406. Шестаков Д. А. Семейная криминология: Криминофамилистика / Шестаков Д. А. – [2-е изд.]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 389 с.
407. Шестопалова Л. М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л. М. Шестопалова. – К., 2001. – 20 с.
408. Шиханцов Г. Г. Криминология. Учебник для вузов / Шиханцов Г. Г. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2001. – 368 с.
409. Шнайдер Г. Й. Криминология: Пер. с нем. / Шнайдер Г. Й. ; под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – 504 с.
410. Штернберг Э. Я. Геронтологическая психиатрия / Штернберг Э. Я. – М. : Медицина, 1977. – 216 с.
411. Штернберг Э. Я. Расстройства психической деятельности и процессы старения / Э. Я. Штернберг // Вестник Академии медицинских наук СССР. – 1980. – № 3. – С. 33–37.

412. Эксперты предсказывают «старение» стран ЕС [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.sostav.ua/news/2008/08/28/51/12717/>
413. Ююкина М. В. Гуманизм в уголовном и уголовно-исполнительном праве / Ююкина М. В. ; под науч. ред. докт. юрид. наук Н. А. Лопашенко. – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2009. – 208 с.
414. Ярмиш Н. М. Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право» / Н. М. Ярмиш. – Харків, 2003. – 40 с.
415. Яхимович Л. А. Судебно-психиатрическое значение атеросклеротического слабоумия (вопросы дееспособности) / Л. А. Яхимович // Теоретические и организационные вопросы судебной психиатрии (Сборник научных трудов) / под ред. академика АМН СССР Г. В. Морозова. – М. : Центральный Ордена Трудового Красного Знамени НИИ судебной психиатрии им. проф. В. П. Сербского, 1977. – С. 44–48.

ДОДАТКИ

Зразок анкети № 1

1. Чи часто виникають у Вас конфлікти в сім'ї з Вашими молодшими родичами?

- а) так (47 %);*
- б) так, але нечасто (35 %);*
- в) не виникають ніколи (18 %).*

2. Чи задоволені Ви своїм становищем пенсіонера?

- а) так (24 %);*
- б) ні (76 %).*

3. Що є причиною Вашого незадоволення становищем пенсіонера?

- а) незадовільне матеріальне становище (83 %);*
- б) проблеми зі здоров'ям (81 %);*
- в) самотність (16 %);*
- г) відсутність поваги з боку оточуючих (8 %);*
- д) інше (18 %).*

4. Чи вважаєте Ви себе достатньою мірою захищеними від злочинних посягань?

- а) так (21 %);*
- б) ні (79 %).*

Щиро дякуємо Вам за допомогу

Зразок анкети № 2

1. Сфера Вашої діяльності:

- а) судові органи (17 %);
- б) органи МВС (27 %);
- в) органи прокуратури (12 %);
- г) адвокатура (6 %);
- г) студент юридичного факультету (38 %).

2. Який вік, на Вашу думку, слід вважати похилим?

- а) 50 років (0 %);
- б) 55 років (3 %);
- в) 60 років (для жінок – 55 років) (83 %);
- г) 65 років (4 %);
- г) 65 років (для жінок – 60 років) (7 %);
- д) 70 років (0 %);
- е) 75 років (1 %);
- є) 80 років (0 %);
- ж) інше (2 %).

3. У котрій відповіді, на Вашу думку, найбільш правильно вказано фактор безпорадного стану особи?

- а) похилий вік (16 %);
- б) старечий вік (23 %);
- в) стареча немічність (61 %);
- г) інше (0 %).

4. Чи вважаєте Ви доцільним закріпити похилий вік в якості пом'якшуючої покарання обставини в КК України?

- а) так (64 %);
- б) ні (33 %);
- в) інше (3 %).

5. Питання про осудність осіб похилого та старечого віку повинно вирішуватись:

- а) на загальних підставах (94 %);
- б) слід сконструювати особливі критерії (3 %);
- в) інше (3 %).

6. Чи доцільним є, на Вашу думку, призначення особам похилого віку покарання у виді довічного позбавлення волі?

- а) так (11 %);
- б) ні (89 %);
- в) інше (0 %).

7. Чи вважаєте Ви за можливе обмежити максимальний строк позбавлення волі для осіб, котрі досягли до моменту вчинення злочину похилого віку, десятьма роками, а за вчинення особливо тяжкого злочину, поєднаного з умисним позбавленням життя людини, – п'ятнадцятьма роками?

- а) так (64 %);
- б) ні (36 %);
- в) інше (0 %).

8. Чи вважаєте Ви виправданою позицію законодавця, який категорично забороняє призначати покарання у виді громадських робіт особам, які досягли пенсійного віку?

- а) так (44 %);
- б) ні (56 %);
- в) інше (0 %).

9. Чи вважаєте Ви достатньою кримінально-правову охорону осіб похилого віку та осіб, що перебувають в безпорадному стані?

- а) так (15 %);
- б) ні (85 %);
- в) інше (0 %).

10. Чи вважаєте Ви доцільним включити до ч. 2 ст. 115 КК України таку кваліфікуючу умисне вбивство ознаку, як «вбивство особи, що завідомо для винного перебуває у безпорадному стані»?

- а) так (85 %);
- б) ні (15 %);
- в) інше (0 %).

11. Чи вважаєте Ви доцільним включити до переліку кваліфікуючих умисне вбивство ознак таку, як «вбивство матері або батька»?

- а) так (95 %);
- б) ні (5 %);
- в) інше (0 %).

12. Чи вважаєте Ви доцільним доповнити ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство) самостійною кваліфікуючою ознакою «вбивство особи похилого віку»?

- а) так (4 %);
- б) ні (96 %);
- в) інше (0 %).

13. Чи вважаєте Ви доцільним доповнити ч. 2 ст. 121 та ч. 2 ст. 122 КК, що передбачають відповідальність за умисне тяжке та середньої тяжкості тілесне ушкодження при обтяжуючих обставинах, кваліфікуючою ознакою «вчинене щодо особи, яка завідомо для винного перебуває у безпорадному стані»?

- а) так (85 %);
- б) ні (15 %);
- в) інше (0 %).

14. Чи вважаєте Ви доцільним доповнити ч. 2 ст. 126 КК («Побої і мордування») кваліфікуючою ознакою «вчинене щодо особи, яка завідомо для винного перебуває у безпорадному стані»?

- а) так (79 %);
- б) ні (21 %);
- в) інше (0 %).

15. Чи вважаєте Ви доцільним доповнити ч. 2 ст. 127 КК, що передбачає відповідальність за катування при обтяжуючих обставинах, кваліфікуючою ознакою «вчинене щодо особи, яка завідомо для винного перебуває у безпорадному стані»?

- а) так (79 %);
- б) ні (21 %);
- в) інше (0 %).

16. Чи вважаєте Ви доцільним доповнити ч. 2 ст. 142 КК, що передбачає відповідальність за незаконне проведення дослідів над людиною при обтяжуючих обставинах, кваліфікуючою ознакою «вчинене щодо особи, яка завідомо для винного перебуває у безпорадному стані»?

- а) так (79 %);
- б) ні (21 %);
- в) інше (0 %).

17. Чи вважаєте Ви доцільним доповнити ч. 3 ст. 120 КК, що передбачає відповідальність за доведення до самогубства при обтяжуючих обставинах, кваліфікуючою ознакою «вчинене щодо особи похилого віку»?

- а) так (90 %);
- б) ні (10 %);
- в) інше (0 %).

18. Чи вважаєте Ви доцільним доповнити ч. 2 ст. 152 КК (зґвалтування) та ч. 2 ст. 153 КК (насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом) кваліфікуючою ознакою «вчинене щодо особи похилого віку»?

- а) так (62 %);
- б) ні (38 %);
- в) інше (0 %).

Щиро дякуємо Вам за допомогу

Наукове видання

Андрушко Андрій Васильович

**ГЕРОНТОЛОГІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ:
КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА,
ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТА ЗАПОБІГАННЯ**

В авторській редакції

Верстка: Рената Реш

Дизайн обкладинки: Вікторія Шек

Підписано до друку 10.02.2011 р. Формат 64х90/16. Папір офіс.
Гарнітура Cambria. Ум. друк. арк. 20,1. Тираж 300 прим. Замов. № 182.

Віддруковано у „Поліграфцентрі „ЛІРА“:

88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25

Серія ЗТ №24 від 7 листопада 2005 р.

Андрушко А.В.

А 66 Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання: Монографія. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. – 248 с.

ISBN 978-617-596-023-3

Монографія присвячена комплексному дослідженню геронтологічної злочинності. Наведено кримінологічну характеристику вказаного виду злочинності та з'ясовано її причини і умови. Досліджено значення похилого віку в механізмі реалізації кримінальної відповідальності. Розроблено комплекс заходів запобігання геронтологічній злочинності та сформульовано низку рекомендацій, спрямованих на удосконалення кримінального законодавства України.

Може бути корисною для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вузів та факультетів, працівників правоохоронних органів, всіх, кого цікавлять проблеми кримінології та кримінального права.

УДК 67.511

ББК 343.91